

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

КРИВИЦЬКИЙ ЮРІЙ ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 340.13

**СПЕЦІАЛІЗОВАНІ НОРМИ ПРАВА В МЕХАНІЗМІ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук

Науковий керівник

Горова Оксана Борисівна,

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМ ПРАВА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	12
1.1. Особливості методології досліджень проблематики механізму правового регулювання.....	12
1.2. Поняття та структура механізму правового регулювання у вітчизняному правознавстві	29
1.3. Норми права як елемент механізму правового регулювання	46
Висновки до розділу 1.....	66
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ПРИРОДА СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НОРМ ПРАВА	68
2.1. Спеціалізація норм права в механізмі правового регулювання	68
2.2. Поняття та структура спеціалізованих норм права	89
2.3. Види спеціалізованих норм права та їх характеристика	111
Висновки до розділу 2.....	136
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НОРМ ПРАВА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	138
3.1. Роль спеціалізованих норм права в механізмі правового регулювання правової системи України	138
3.2. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання окремих правових систем світу	161
3.3. Удосконалення спеціалізованих норм права як фактор підвищення ефективності правового регулювання в Україні	179
Висновки до розділу 3.....	204
ВИСНОВКИ.....	206
ДОДАТКИ.....	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БК	–	Бюджетний кодекс
ВС	–	Верховний Суд
ГПК	–	Господарський процесуальний кодекс
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства
КК	–	Кримінальний кодекс
КНУВС	–	Київський національний університет внутрішніх справ
КПК	–	Кримінально-процесуальний кодекс
КС	–	Конституційний Суд
КТМ	–	Кодекс торговельного мореплавства
МК	–	Митний кодекс
МПР	–	механізм правового регулювання
СК	–	Сімейний кодекс
ЦК	–	Цивільний кодекс
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Актуальність теми. Динамічне державотворення, що протягом останніх двох десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що набуття Україною рис демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше вдосконалення правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. Важливим кроком на шляху до його розв'язання є ґрунтовне науково-теоретичне дослідження МПР і його окремих елементів, зокрема спеціалізованих норм права.

Норми права та МПР належать до основоположних понять юридичної науки. Незважаючи на традиційність їх проблематики, значна кількість аспектів, що стосується сутності норм права та МПР, потребує ретельного переосмислення та подальшого конструктивного висвітлення. У цьому відношенні вивчення спеціалізованих норм права у МПР має важливе значення для успішного вирішення нагальних проблем, пов'язаних з удосконаленням чинного законодавства, правотворчої та правозастосовної діяльності. Адже саме спеціалізовані норми права утворюють фундамент МПР, забезпечуючи його внутрішню єдність та одноманітність.

Теоретико-методологічною основою дисертації є значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних правознавців різних історичних періодів. Так, дослідження МПР, його ознак, внутрішньої будови, здійснені у працях С.С. Алексєєва, В.І. Гоймана, В.М. Горшенєва, В.Б. Ісакова, С.Л. Лисенкова, О.В. Малька, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабіновича, В.М. Сирих, М.М. Тарасова, Т.І. Тарахонич, В.О. Шабаліна, К.В. Шундікова, створили передумови для осмислення місця та ролі окремих правових явищ у МПР.

Висвітленню юридичної природи норм права, їх особливостей, структури та видів сприяли роботи В.К. Бабаєва, М.Й. Байтіна, В.М. Баранова,

Є.В. Бурлая, М.М. Вопленка, Р. Давида, М.Л. Давидової, А.П. Зайця, І.О. Ільїна, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, М.М. Коркунова, Ю.В. Кудрявцева, Б. Леоні, Д. Ллойда, П.О. Недбайла, А.С. Піголкіна, А.В. Полякова, Т.М. Радька, І.М. Сенякіна, П.О. Сорокіна та багатьох інших учених-юристів.

Безпосередньому дослідженню юридичних властивостей спеціалізованих норм права, їх окремих видів присвятили наукові праці С.С. Алексєєв, С.В. Бобровник, М.О. Власенко, Ж.О. Дзейко, А.М. Колодій, О.А. Кузнецова, О.Г. Мурашин, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, В.М. Протасов, О.Ф. Скаун, І.А. Фаршатов, В.Л. Федоренко, О.Ф. Черданцев та ін.

Водночас сучасний стан розробки проблематики спеціалізованих норм права не в повній мірі відповідає потребам юридичної теорії та практики. Більшість літературних джерел містять лише фрагментарно-оглядову інформацію про особливості спеціалізованих норм права. Чітко не вироблено дефініцію спеціалізованих норм права, не до кінця з'ясовано та розкрито такі важливі аспекти їх юридичної природи як передумови та причини виникнення, ознаки та внутрішня будова, функції та порядок реалізації, місце та роль у МПР. Недостатньо уваги приділено виокремленню та дослідженню різновидів спеціалізованих норм права. Окрім того, конкретні види спеціалізованих норм права вивчаються сучасними правознавцями в контексті висвітлення інших правових явищ. Таким чином, спеціалізовані норми права залишаються недостатньо опрацьованим елементом МПР, що у свою чергу свідчить про актуальність і доцільність обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до пп. 1.1, 3.2 Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практику діяльності органів внутрішніх справ на період 2004 – 2009 рр., затверджених Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 5 липня 2004 р. № 755; пп. 1, 2 Пріоритетних напрямів розвитку правової науки в Україні на 2005 – 2010 рр., затверджених Постановою загальних зборів Академії правових

наук України від 18 червня 2004 р. № 2/04-2; Основних напрямів наукових досліджень Київського національного університету внутрішніх справ на 2008 – 2010 рр., схвалених вченою радою КНУВС (протокол № 3 від 25 березня 2008 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради КНУВС (протокол № 1 від 29 січня 2008 р.), а також включена у 2008 р. Академією правових наук України до Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права (п. 59).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розвиток та узагальнення теоретичних знань про спеціалізовані норми права як необхідний і важливий елемент МПР.

Досягнення мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- виявити особливості методології досліджень проблематики МПР;
- розкрити зміст поняття МПР як явища вищого рівня, до складу якого входять норми права;
- охарактеризувати норми права як елемент МПР;
- дослідити спеціалізацію норм права у МПР;
- за результатами аналізу й узагальнення загальнотеоретичних і галузевих досліджень з'ясувати ознаки та сформулювати дефініцію спеціалізованих норм права, визначити особливості їх структури;
- здійснити класифікацію спеціалізованих норм права;
- розширити теоретичні уявлення щодо ролі спеціалізованих норм права у МПР правової системи України на основі осмислення їх функцій і порядку реалізації;
- охарактеризувати особливості функціонування спеціалізованих норм права у МПР окремих правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей;
- сформулювати та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення спеціалізованих норм права як фактора підвищення ефективності правового регулювання в Україні.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з функціонуванням МПР.

Предмет дослідження – спеціалізовані норми права у МПР.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання правових явищ, використання яких забезпечило обґрунтованість і достовірність результатів наукового пошуку. З урахуванням особливостей предмета, мети та завдань дослідження здобувачем застосовувалися такі методи: діалектичний – під час опрацювання юридичної природи спеціалізованих норм права в їх розвитку та взаємодії з іншими правовими явищами (підрозділи 2.1, 2.2); герменевтичний – для вивчення й інтерпретації текстів наукових праць, нормативно-правових і правозастосовних актів (підрозділи 2.3, 3.2, 3.3); історичний – у ході дослідження генезису наукових поглядів на розуміння МПР і спеціалізованих норм права в юридичній науці (підрозділи 1.1, 2.1); порівняльний – з метою виявлення загальних та особливих ознак, закономірностей виникнення, розвитку та функціонування спеціалізованих норм права у МПР окремих правових систем світу (підрозділ 3.2); системний – для висвітлення МПР як цілісної системи юридичних засобів (підрозділ 1.2); структурний – під час з'ясування особливостей внутрішньої будови МПР, структури юридичних норм, зокрема спеціалізованих норм права (підрозділи 1.2, 1.3, 2.2); функціональний – у зв'язку з дослідженням функцій спеціалізованих норм права (підрозділ 3.1); формально-юридичний – під час розкриття змісту понять „спеціалізовані норми права”, „норми-декларації”, „норми-принципи” та „норми-дефініції” (підрозділи 2.2, 2.3).

Емпіричну базу дослідження становлять дані, отримані під час анкетування 288 працівників міліції для з'ясування окремих аспектів юридичної природи спеціалізованих норм права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняному правознавстві комплексним дослідженням

сутності й особливостей спеціалізованих норм права, спрямованим на розширення та впорядкування теоретичних знань щодо місця та ролі спеціалізованих норм права у МПР, зокрема:

вперше:

- запропоновано розглядати проблеми, пов'язані з осмисленням МПР, на двох взаємодоповнюючих рівнях – методологічному та теоретичному. Узагальнено та систематизовано основні методологічні підходи до розуміння МПР, а саме: інструментальний, діяльнісний, системний, комплексний і комунікативний. Обґрунтовано, що залежно від обраного методологічного підходу до трактування МПР визначаються місце та роль норм права в останньому;

- виокремлено напрями розвитку наукових знань щодо правової природи спеціалізованих норм права, основними з яких є: по-перше, осмислення загальнотеоретичної сутності спеціалізованих норм права; по-друге, дослідження окремих видів спеціалізованих норм права; по-третє, висвітлення галузевих особливостей спеціалізованих норм права;

- сформульовано дефініцію функцій спеціалізованих норм права, під якими розуміються відносно відокремлені напрями дії спеціалізованих норм права на суспільні відносини та системні властивості МПР. Функції спеціалізованих норм права представлено на трьох рівнях: загальному (родовому), особливому (видовому) та конкретному (підвидовому);

удосконалено:

- теоретичне уявлення про спеціалізовані норми права на основі диференційованого вивчення їх загальних і специфічних ознак. Уточнено дефініцію спеціалізованих норм права як обов'язкових, формально визначених, цілісних, логічно завершених правил підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного

впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР;

- характеристику і визначення таких видів спеціалізованих норм права як норми-декларації, норми-принципи та норми-дефініції з точки зору їх змістових, функціональних і формальних ознак;

дістало подальшого розвитку:

- предметна систематизація напрямів наукового дослідження проблематики МПР як фактор подальшого розвитку теорії відповідної сфери теоретико-правових знань у сучасному правознавстві;

- положення про те, що одним із проявів спеціалізації окремих явищ у правовій системі суспільства є спеціалізація норм права, яка дозволяє розширити пізнавальні можливості теорії правових норм, зокрема виділити спеціалізовані норми права як самостійний вид юридичних норм;

- уявлення про порядок і практику реалізації спеціалізованих норм права, зокрема аргументовано, що цим юридичним нормам властива переважно опосередкована форма реалізації, особливості якої залежать від виду спеціалізованих норм права. Між ступенем загальності окремого різновиду спеціалізованих норм права та формою його реалізації виявлено пряму залежність: чим вищий рівень нормативності, тим більш домінуючими є прояви опосередкованої форми реалізації спеціалізованих норм права.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовано й обґрунтовано висновки та пропозиції, які дозволять розширити наукове уявлення про спеціалізовані норми права, а отже, сприятимуть оптимізації правотворчого процесу та реалізації права в Україні. Основні результати дослідження, що представлені в дисертації, використовуються:

- у сфері правозастосування – для покращення якості й ефективності діяльності суб'єктів правозастосування, зокрема Гайсинського районного суду Вінницької області (акт впровадження від 9 квітня 2010 р. № 5904),

Згурівського районного суду Київського області (акт впровадження від 13 квітня 2010 р. № 348/3);

– у діяльності КС України – під час опрацювання інформаційних юридичних матеріалів, підготовки рішень КС України (акт впровадження від 12 червня 2010 р.);

– у навчальному процесі – для підготовки навчально-методичних матеріалів і викладання таких навчальних юридичних дисциплін як „Теорія держави та права”, „Актуальні проблеми теорії держави та права” у КНУВС (акт впровадження від 24 березня 2010 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі висновки та пропозиції, сформульовані в роботі, одержані автором особисто та викладені в опублікованих працях. У співавторстві опубліковано одну наукову статтю, в якій внесок здобувача полягає у формулюванні дефініції функцій спеціалізованих норм права та визначенні їх основних видів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права КНУВС, а також оприлюднено на 11 міжнародних, всеукраїнських, міжвузівських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, а саме: „Актуальні питання державотворення в Україні” (м. Київ, 24 – 25 квітня 2008 р.); „Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави” (м. Черкаси, 5 – 6 червня 2008 р.); „Принцип гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави” (м. Київ, 26 грудня 2008 р.); „Захист прав і свобод людини та громадянина: напрямки реалізації в Україні” (м. Тернопіль, 10 лютого 2009 р.); „Державна політика розвитку цивільної авіації XXI століття: економічні і стратегічні можливості України” (м. Київ, 19 – 20 лютого 2009 р.); „Современные направления теоретических и прикладных исследований '2009” (м. Одеса, 16 – 27 березня 2009 р.); „Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Луцьк, 20 – 21 березня 2009 р.); „Актуальні

проблеми сучасної науки: теорія і практика” (м. Київ, 25 березня 2009 р.); „Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні” (м. Львів, 25 вересня 2009 р.); „Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Луцьк, 19 – 20 березня 2010 р.); „300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення” (м. Львів, 14 травня 2010 р.).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано у 20 наукових працях, у тому числі вісім – у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено Вищою атестаційною комісією України.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМ ПРАВА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

1.1. Особливості методології досліджень проблематики механізму правового регулювання

Необхідність творчого та послідовного осмислення змін, що відбуваються в суспільстві, є нагальною потребою часу. В Україні, у визначенні шляхів її становлення та розвитку як демократичної, соціальної, правової держави, виключна роль належить юридичній науці. Головне призначення останньої полягає у здійсненні ґрунтовних досліджень правових проблем і виробленні пропозицій щодо напрямів підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Науково-теоретичне вивчення сутності правового регулювання в найрізноманітніших сферах суспільного життя вимагає досить чіткого уявлення про те, яким чином воно здійснюється, як функціонують елементи його механізму, зокрема норми права.

У цьому контексті імponує позиція В.М. Селіванова, який стверджує, що у процесі демократичної трансформації українського суспільства проблема формування вітчизняної політичної системи, державності, системи публічної влади, правової системи, в тому числі МПР, має таку ж актуальність як і проблема ринкових перетворень у економічних відносинах [221, с.13].

Поняття МПР початок свого формування бере в радянській юридичній думці у 60-х рр. ХХ ст. та є логічним результатом загальноправових досліджень проблематики правового регулювання суспільних відносин. Безпосередній „теоретичний прототип” МПР знайшов у іншому юридичному понятті – механізмі правового впливу, що вперше запропонував М.Г. Александров та одночасно визначив схему основних блоків цього механізму, які в сукупності

складають процес поступового перенесення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин [1, с.183].

Водночас МПР як предмет наукового пізнання має свою історію, що розпочалася з публікацій відомих радянських теоретиків права, таких як Л.С. Явіч [296], С.С. Алексєєв [3], О.М. Вітченко [32], В.О. Шабалін [280; 281], В.М. Горшенєв [46; 47], А.М. Васильєв [27] та ін. Із прізвищами названих авторів ми пов'язуємо історію становлення вихідних засад теорії МПР.

Аналізуючи причини вироблення поняття МПР у радянській юридичній науці, слід навести міркування окремих учених. Так, А.М. Васильєв стверджує, що накопичені знання про певні елементи правової форми необхідно було синтезувати та показати в загальній взаємодії у процесі функціонування права, його зворотного впливу на умови суспільного життя. Саме для вирішення цього завдання було запропоновано категорію МПР [27, с.210]. Утім, стосовно цього питання має місце й інша позиція, яка зводиться до такого: радянська наука, керуючись вимогами життя, звернулася до проблематики МПР тому, що остання дозволяла концентровано вивчати динаміку явищ правової дійсності, активний вплив правової надбудови на суспільні процеси [6, с.12].

Безпосередньо МПР як предмет дослідження отримав висвітлення у праці С.С. Алексєєва – „Механізм правового регулювання в соціалістичній державі” 1966 р. видання. У цій монографії правознавець запропонував дефініцію МПР, розкрив його сутність, ознаки, структуру, призначення у правознавстві.

У загальному аспекті С.С. Алексєєв під МПР розуміє взяті в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. При цьому поняття механізму охоплює дві сторони правового регулювання: по-перше, це забезпечення за допомогою сукупності юридичних засобів правового впливу на суспільні відносини та відповідно гарантування його ефективності; по-друге, це внутрішня будова механізму, його окремі елементи, взяті у співвідношенні [3, с.30].

Розглянутий вище спосіб трактування МПР став фактично хрестоматійним у радянській юридичній науці, його підхопили інші вчені, він

був узятий за основу багатьох спеціальних досліджень та отримав широке поширення у фаховій літературі. У подальшому відповідна тема ввійшла до навчальних програм, підручників і посібників із теорії держави та права.

У правознавстві розпочався науковий „бум” вивчення проблем, у центрі яких знаходилося це юридичне явище. З цього приводу А.М. Васильєв резюмує, що категорія МПР остаточно ввійшла в поняттєвий фонд теорії права після дослідження, проведеного С.С. Алексєєвим. Введення цієї категорії має важливе значення для розвитку юриспруденції, оскільки вона виразила загальне у процесі правового регулювання шляхом встановлення зв’язків між усіма елементами цього механізму, поза межами якого вони не можуть існувати, а в підсумку зафіксувала конкретні зв’язки у правовій формі [27, с.141].

У сучасній юридичній науці опрацювання проблематики МПР здійснюється за такими ключовими напрямками:

1. Загальнотеоретичне дослідження МПР, його сутності, внутрішньої будови тощо. У межах цього вектору сформувалися різні методологічні підходи до розуміння МПР, які нами будуть ретельно розглянуті нижче.

2. Аналіз призначення окремих юридичних явищ у МПР, а саме: актів прямого народовладдя (О.Г. Мурашин), договору (А.Д. Корецький), правових відносин (О.Є. Бугаєць, Т.І. Тарахонич, Ю.Г. Ткаченко), правового мислення (Т.В. Авакян), правової рівності (М.П. Козюк), правосвідомості (М.Є. Черкас, В.Ф. Ямбушев), правоутворюючих актів і вчинків (П.О. Якушев), суб’єктивних прав та юридичних обов’язків (О.М. Хохлова), фактичного складу (В.Б. Ісаков), юридичних фактів (С.А. Зінченко, В.Б. Ісаков), юридичного компромісу (М.М. Новікова), юридичної діяльності (Е.Р. Чернова) та ін. Водночас потрібно зауважити, що за своїм предметом наше дослідження відноситься саме до цього вектору наукового пошуку. У цілому це відповідає одній із сучасних тенденцій розвитку загальної теорії права – процесу конкретизації наукового знання.

3. Розробка галузевих МПР [8, с.177], які спрямовані на впорядкування певних видів суспільних відносин. У цьому відношенні В.Л. Яроцький зазначає, що категорія МПР застосовується всіма галузями права як у гносеологічному,

так і в термінологічному аспектах [298, с.249]. Так, у юриспруденції знайшли своє місце вивчення механізму адміністративно-правового регулювання (І.І. Веремєєнко, С.Г. Стеценко), механізму конституційно-правового регулювання (Л.О. Морозова), механізму кримінально-правового регулювання (В.С. Прохоров, М.М. Кропачев, О.М. Тарбагаєв; Ю.С. Жаріков), механізму кримінально-процесуального регулювання (Л.Б. Зусь), механізму міжнародно-правового регулювання (І.І. Лукашук), механізму правового регулювання відносин неспроможності (С.О. Кареліна), механізму цивільно-правового регулювання (Т.М. Рассолова, Д.І. Рогов, П.А. Чеберяк, В.Л. Яроцький) і т. д.

4. Розгляд МПР у межах окремих правових систем. Так, Л.Р. Сюкіяйнен, В.М. Северинюк аналізують МПР мусульманського права [220; 239].

5. Осмислення складних правових явищ, пов'язаних із функціонуванням МПР, і таких, що формуються за аналогією до його конструкції [267, с.572], зокрема механізму дії конституційного закону (Ю.В. Мальцев), механізму дії права (В.І. Гойман, Л.С. Явіч), механізму здійснення права (Ю.І. Гревцов), механізму правотворчості (Д.А. Ковачев), механізму реалізації права (Л.М. Завадська, Ю.С. Решетов, В.А. Сапун), процесуально-правового механізму (О.Г. Лук'янова), психологічного механізму дії права (Ю.І. Новік), соціального механізму дії права (В.П. Казимирчук, В.В. Лапаєва) та ін.

З огляду на розглянуте вище, в юридичній літературі цілком правильно наголошується на тому, що МПР завдяки своїй важливості є методологічною категорією [222, с.10]. На нашу думку, за рівнем розвиненості систему юридичних знань про МПР потрібно віднести до окремої наукової теорії, тобто комплексу поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на його тлумачення та пояснення [49, с.55, 60]. Теорія МПР відіграє важливе значення, оскільки доповнює своїм змістом картину правового устрою суспільного життя, виконуючи функцію окремої ланки в загальному переліку юридичних теорій.

Разом із тим, тенденції гуманізації та демократизації, що спостерігаються в розвитку правової доктрини України, зумовили необхідність переосмислення не тільки поняття власне права, а й усіх форм його прояву та сфер існування

[50, с.28]. У свою чергу це обумовлює потребу перегляду й методологічних засад вивчення МПР. Саме тому особливої важливості набуває розгляд проблем дослідження МПР і методологічних підходів до його трактування в юридичній науці [61, с.147]. При цьому слід зауважити, що в сучасній філософії та методології науки поняття „проблема” характеризує особливий вимір процесу розуміння певного об’єкта та визначається як складне теоретичне чи практичне питання, що потребує вивчення або вирішення [49, с.56; 254, с.104; 287, с.142].

Відповідно до нашого переконання, основні проблеми, що виникають під час осмислення МПР, варто аналізувати на двох взаємообумовлених і взаємодоповнюючих рівнів – методологічному та теоретичному.

Перший рівень проблем, методологічний, пов’язаний, з одного боку, з формуванням методології сучасної юридичної науки в Україні, а з іншого – з гносеологічним потенціалом поняття „механізм”, що використовується у правознавстві для відображення різних явищ правової дійсності.

Як слушно зазначає В.М. Селіванов, рівень методологічного розвитку правознавства – це одна з найактуальніших проблем функціонування юридичної науки в Україні, яка вирішується разом із проведенням ревізії багатьох методологічних підходів до суспільного світогляду [221, с.623]. Теорія МПР є складовою правової науки, тому загальна тенденція змін методологічних акцентів у вітчизняній юриспруденції торкнулася й цього поняття.

Так, Л.О. Корчевна переконує, що використання терміна „механізм” у юриспруденції пов’язано з тим, що радянська наука ототожнювалася з природничими науками взагалі, внаслідок чого правознавство знаходилося у одній низці з природознавством. Вважалося, що всі явища викликаються причинами й оцінюються відповідно до законів механіки [133, с.117].

Виходячи з цього, вчений наголошує на тому, що категорія МПР, як й інші правові поняття, які містять у своїй назві слово „механізм”, є природним результатом причинно-механічної картини світу. На думку Л.О. Корчевни, онтологічна революція в науці та пов’язана з нею гуманітаризація теоретичних знань, включаючи і знання про право, спростовують механістичний підхід у

правопізнанні як спрощений, а отже, й недостатній. Інтелігібельний елемент у функціонуванні правової системи не підвладний каузальній детермінації і тому не може пізнаватися за допомогою механістичних понять [133, с.119].

В якості заперечення до розглянутої позиції В.Л. Яроцький відмічає, що гуманістичний і механістичний методологічні підходи не завжди визначають напрями здійснення досліджень усіх без винятку явищ правової дійсності та пов'язані з ними термінологічно. Зокрема категорія МПР не може розглядатися як методологічно встановлена та пов'язана тільки з механістичним підходом. У літературі йдеться про те, що методологічні підходи до дослідження права, які ґрунтуються на виключно однобічному аналізі, можуть бути оцінені як відхилення від науково виваженого розуміння змісту права [298, с.247].

У свою чергу зазначимо, що нами повністю поділяються окреслені вище судження щодо конструктивного вивчення МПР у сучасній юриспруденції, а в якості аргументації власної позиції бажаємо зупинимося на таких моментах:

По-перше, домінуюча інтерпретація МПР як системи взаємопов'язаних елементів умовної „механізмоподібної” конструкції, дійсно, не залишає простору для впровадження в дослідження досягнень онтології. Однак виникає таке питання: як врахувати цей „інтелігібельний елемент у функціонуванні правової системи”, що „не підвладний каузальній детермінації”, у правовому впорядкуванні? Вважаємо, що проблема полягає в тому, що поняття МПР залежить від властивого людині причинно-наслідкового сприйняття світу. У той же час некритичне введення „надпочуттєвого моменту” в МПР матиме наслідком лише дисгармонію основоположних понять правознавства.

По-друге, сучасна правова наука використовує традиційні за змістом для радянської юриспруденції поняття, в тому числі МПР [237, с.39]. Останні не можуть просто бути відкинуті або знівельовані в нових умовах, а вимагають творчого переосмислення, уточнення, збагачення їх сутності з урахування реалій сьогодення. У розрізі принципу наступності у праві [126, с.52; 208, с.41] доречно наголосити на тому, що тільки „вставши на плечі” інших учених-юристів можна отримати повне бачення того чи іншого предмета дослідження.

По-третє, твердження Л.О. Корчевни про те, що лише радянська юридична доктрина використовувала у своєму поняттєвому апараті „механістичні” категорії не відповідає дійсності. Так, наприклад, відомий англійський правознавець Д. Ллойд у праці „Ідея права” досить часто оперує такими термінами як „механізм застосування правових норм”, „механізм права”, „механізм правового регулювання” [157, с.7, 41, 355].

Окрім того, зауважимо, що Л.О. Корчевна не повністю послідовна у власних міркуваннях, адже як пояснити те, що у своїх подальших пошуках дослідник веде мову про формування саме правового механізму, мета якого – розширити сферу вільної діяльності та волевиявлення громадян [134, с.7, 305].

Водночас у наукових джерелах увага акцентується на досить широкому використанні поняття „механізм” у правознавстві [16, с.104]. Однак осмислення явища як механізму (в самому широкому значенні цього слова) передбачає: 1) складність його внутрішньої будови; 2) системність, узгодженість організації його елементів (компонентів); 3) здатність до динаміки, визначеного цілеспрямованого функціонування; 4) його схильність до самоорганізації або зовнішнього управління. Звідси дещо в узагальненій формі потрібно відмітити, що поняття „механізм” у якості родової наукової абстракції доцільно застосовувати для характеристики значного переліку правових явищ.

При цьому К.В. Шундіков констатує, що використання методологічного потенціалу поняття „механізм” у юриспруденції в цілому виявилось досить плідним, дозволило вченим рухатися вперед у напрямі пізнання інструментальної специфіки об’єктів вивчення. Разом із тим, не можна не підкреслити, що досить часто характеристика одного або іншого явища як механізму використовується в якості формально-логічного прийому та не завжди має належний методологічний аспект дослідження [285, с.13].

У цьому контексті потрібно наголосити на необхідності приділяти значно більше уваги методологічним аспектам розгляду правових понять, які містять у своєму найменуванні слово „механізм” або похідні від нього форми.

Другий рівень проблем, що виникають під час комплексного дослідження

МПП, теоретичний, безпосередньо зумовлений юридичним змістом та обсягом останнього поняття. На нашу думку, до проблем, які суттєво ускладнюють аналіз МПП як важливого правового поняття, доречно віднести такі: а) МПП є досить масштабною регулятивною системою, юридичною макроконструкцією, що включає в себе значний обсяг юридичних явищ, суперечливі моменти в розумінні останніх акумулятивно впливають на процес пізнання сутності МПП; б) наявність різноманітних, досить часто протилежних, поглядів дослідників на МПП у сучасному правознавстві; в) відсутність у науковій літературі чітко визначених методологічних підходів до осмислення МПП; г) суперечливість позицій теоретиків права щодо взаємозв'язку МПП і правового регулювання; ґ) складність відмежування МПП від таких юридичних категорій як механізм правового впливу, механізм дії права, правова система та інших [267, с.572].

Варто зауважити, що вивчення будь-якої юридичної проблеми тільки тоді може претендувати на істину, коли воно здійснюється за допомогою правильно обраної методології. Враховуючи цей загальний підхід до наукового пошуку, потрібно взяти до уваги те, що окремі питання вимагають більш методологічно виваженого відношення до їх розроблення. Саме до таких проблем належить МПП. Перефразовуючи слова Т. Куна [241, с.13], необхідно зазначити, що МПП – надто складне поняття, щоб вивчати його у випадковий спосіб.

У фаховій літературі відмічається, що на відміну від метода науки, розуміння методологічного підходу викладається переважно в методологічних працях, зокрема в контексті студіювання проблематики системного підходу. Так, Е.Г. Юдін визначає методологічний підхід як принципову методологічну орієнтацію дослідження, як точку зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб осмислення об'єкта), як поняття або принцип, що керує загальною стратегією дослідження [288, с.47]. На думку М.М. Тарасова, методологічний підхід у юриспруденції – це бачення певного ракурсу дослідження, шляхом сприйняття відповідних засобів мислення або у формі цілісної системи або у вигляді окремих конструкцій, дослідницьких рамок і принципів для вирішення власне наукових завдань і проблем; спосіб „помислити” об'єкт [241, с.234, 237].

Відповідно до позиції С.Д. Гусарєва й О.Д. Тихомирова, методологічний підхід є одним з основних компонентів парадигми та розглядається як сукупність взаємозалежних наукових методів. Він об'єднує різноманітні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких одні або кілька є основними, а всі інші підпорядковані їм, мають допоміжний характер [49, с.66, 73; 254, с.254, 256].

Таким чином, виокремимо та проаналізуємо основні методологічні підходи до інтерпретації МПР, які сформувалися у правознавстві.

Розпочнемо з висвітлення інструментального підходу до пізнання МПР, який є „класичним”, домінуючим у юридичній науці. У його основі лежить концепція МПР, запропонована С.С. Алексєєвим, і в подальшому розроблена як самим дослідником, так і його учнями та послідовниками.

Як уже було відмічено вище, саме творчому доробку С.С. Алексєєва належить перша в науковій літературі праця, присвячена МПР [3]. У своїх подальших і сучасних дослідженнях правознавець запропонував дещо модернізовану дефініцію МПР, порівнюючи з першим способом його трактуванням. Суть змін зводиться до того, що словосполучення „вся сукупність” замінено терміном „система”. Звідси МПР визначається як узятя в єдності система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [4, с.267; 5, с.364].

На нашу думку, такі корективи можна пояснити наступними причинами: по-перше, в радянській юридичній науці починає превалювати методологія системного підходу, з'являються дослідження правових явищ, у тому числі й МПР [281], які розглядаються як система; по-друге, у правознавстві того періоду широкого розвитку набирає поняття „правова система”, яке трактується як деяка правова „тотальність”, що охоплює всю сукупність юридичних явищ. У зв'язку з цим виникла необхідність звузити обсяг поняття МПР із метою уникнення конкуренції з категорією „правова система”.

Згідно з позицією С.С. Алексєєва, поняття МПР дозволяє:

1) не тільки зібрати в єдності явища правової дійсності – норми, правовідносини, юридичні акти й інші, окреслити їх як цілісність, але й уявити

їх у „працюючому”, системно-динамічному вигляді, що характеризує результативність правового регулювання, його здатність гарантувати з правової сторони досягнення поставлених законодавцем цілей;

2) висвітлити у зв'язку з цим специфічні функції, що виконують ті або інші юридичні явища у правовій системі, показати їх зв'язок між собою.

Разом із тим, поняття МПР, хоча й є похідним від поняття правового регулювання суспільних відносин, займає самостійне досить важливе місце в категоріальному апараті загальної теорії права. Воно призначено відобразити анатомію правової дійсності з її динамічної сторони та відповідно окреслити саму субстанцію права, тобто елементи правової системи, через які здійснюється правове регулювання суспільних відносин [4, с.267 – 268].

Своєрідним кульмінаційним моментом у становленні теорії МПР стало виокремлення С.С. Алексєєвим різних його аспектів: інструментального (спеціально-юридичного, основного) механізму, психологічного (Ю.І. Новік) і соціального (В.П. Казимирчук, В.В. Лапаєва) механізмів дії права. При цьому вчений наголошує на тому, що у правознавстві інструментальна, спеціально-юридична характеристика МПР є центральною, провідною [4, с.278].

Окреслені вище міркування щодо МПР як сукупності або системи правових засобів знайшли свій подальший розвиток у працях радянських дослідників, таких як І.І. Веремєєнко, М.Г. Шарце та В.Б. Ісаков. Останнім був запропонований власний підхід на основі інструментального – ситуаційний [205, с.253]. Інструментальний спосіб осмислення МПР залишається домінуючим у сучасній науці. Звідси слід погодитися з тезою Т.М. Радько про те, що більшість теоретиків права трактують МПР у такому ж самому аспекті як С.С. Алексєєв, лише можливі деякі уточнення вихідної позиції [211, с.356].

Із широкого масиву точок зору, що репрезентовані у фаховій літературі, виокремимо основні групи дефініцій МПР у межах інструментального підходу:

1. Розуміння МПР як системи (сукупності) правових засобів, за допомогою яких здійснюється (результативне або ефективне) правове регулювання суспільних відносин [35, с.161; 136, с.288; 250, с.159; 269, с.339].

2. Інтерпретація МПР як сукупності правових засобів, за допомогою яких поведінка суб'єктів суспільних відносин приводиться у відповідність із приписами, що містяться в нормах права [226, с.168; 248, с.292; 249, с.156].

3. Трагування МПР як системи правових засобів, організованих найбільш послідовним способом із метою подолання перешкод, що розміщені на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [162, с.56; 244, с.726].

4. Розгляд МПР як системи (сукупності) державно-правових засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини в бажаному для себе напрямі [16, с.106; 151, с.439; 210, с.199].

5. Визначення поняття МПР (системи правових засобів), для яких характерна індивідуальність, деяка своєрідність, порівнюючи із згрупованими вище дефініціями. Так, В.Д. Ткаченко та Є.Б. Ручкін трактують МПР як систему послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання [76, с.220; 77, с.413]. На думку М.М. Новікової, МПР – це система правових засобів (норми права, індивідуальні приписи, правовідносини, акти реалізації), що перебувають у органічній єдності та забезпечують дієвість правового регулювання на підставі стимулів і обмежень із метою гармонізації суспільних відносин [179, с.6].

Окрім того, доречно наголосити на тому, що у фаховій юридичній літературі мають місце визначення МПР, які поєднують у собі ключові позиції (змістові сегменти) перелічених вище підходів [116, с.546; 191, с.151].

Узагальнюючи розгляд доктринальних дефініцій МПР у межах інструментального підходу, слід навести й іншу тезу Т.М. Радька про те, що переважна більшість дослідників констатує таку важливу ознаку МПР як система правових засобів, а далі вже єдність у поглядах відсутня [211, с.356].

Дійсно, в основі інструментального підходу до розуміння МПР лежить таке поняття як „правовий (юридичний) засіб”. На думку С.С. Алексєєва, правові засоби – категорія загального й універсального порядку, що охоплює весь юридичний інструментарій – як юридичні норми, так і всі інші юридичні інструменти, а головне, конструкції юридичної регуляції [2, с.206]. У свою

чергу К.В. Шундіков вважає, що поняття „правові засоби” дозволяє чітко побачити місце та роль різних юридичних явищ у процесі поетапної реалізації правових цілей. У цьому виявляється тісний зв'язок інструментальної теорії права з концепцією МПР [284, с.21]. Таким чином, є всі підстави резюмувати, що інструментальний спосіб трактування МПР як системи юридичних засобів, став одним із важливих чинників у формуванні інструментальної теорії права.

Перейдемо до висвітлення наступного методологічного підходу до МПР – діяльнісного. З методологічної точки зору правильно відмічає С.Д. Гусарєв, що метод діяльності є пояснюючим принципом, об'єднавчим компонентом у вивченні організаційних і функціональних проблем крізь призму рушійної сили діяльного елементу (діяльності членів суспільства). У сфері діяльності об'єднується мета, засіб, спосіб, результат правового регулювання [50, с.7, 310].

З огляду на це, альтернативним напрямом інструментальній інтерпретації МПР стала позиція з цієї проблеми іншого відомого вченого-правника В.М. Горшенєва, в основу якої був покладений діяльнісний підхід [39, с.27; 206, с.23]. Дещо пізніше В.М. Карташов підкреслить, що діяльнісний підхід повинен бути стрижнем під час осмислення МПР у юридичній науці [111, с.20].

У цілому В.М. Горшенєв погоджується з позицією інших дослідників, що МПР – це не тільки прояв функціонування правової форми, але й поліструктурне явище. Утім, на його думку, під час дослідження МПР необхідно враховувати дві суттєві обставини: по-перше, МПР представляє складне за змістом поняття, що включає різні правові способи та форми; по-друге, воно динамічне за своєю природою, оскільки представляє рух елементів, які нібито переходять один в одного. Звідси, як стверджує правознавець, в онтологічному аспекті МПР інтерпретується як органічна сукупність усіх юридичних форм і способів, за допомогою яких здійснюється переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин [46, с.43; 47, с.42].

Осмислюючи позицію В.М. Горшенєва, А.М. Васильєв відмічає, що останній займає проміжну точку зору між поглядами М.Г. Александрова та С.С. Алексєєва. Ззовні його міркування тяжіють до позиції М.Г. Александрова,

а в підсумку, якщо відкинути деталі та деякі термінологічні розбіжності, він висловлює судження, що схожі до поглядів С.С. Алексєєва [27, с.212].

Проте сам С.С. Алексєєв досить конструктивно оцінює підхід В.М. Горшенєва, підкреслюючи, що до питання механізму (структури) правового регулювання можна підійти, й з іншого боку – аналізувати його з точки зору діяльності компетентних органів. У такому випадку предметом аналізу стає не сукупність засобів, які забезпечують правовий вплив, а правові форми (організаційна сторона) діяльності органів держави й органів громадськості, що здійснюють правове регулювання. Окрім того, С.С. Алексєєв вважає, що в певній мірі ці два напрями наукової розробки МПР співпадають, оскільки організаційні сторони діяльності компетентних органів відображають окремі елементи механізму, пов'язані з тими чи іншими засобами правового впливу. Але С.С. Алексєєв не відкидає, що зазначені вектори пізнання МПР вимагають відокремленого дослідження. Адже самостійна розробка організаційних сторін (правових форм) діяльності компетентних органів у процесі правового впорядкування особливо важлива, оскільки за такого підходу відкриваються широкі можливості для характеристики структури правового регулювання, посилення ролі в цій сфері громадських організацій [3, с.31].

Позиція В.М. Горшенєва стосовно структури МПР зводиться до того, що МПР у якості полярних елементів процесу переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин утворюють, з одного боку, закріпленні в нормах права способи впливу – дозволи, зобов'язання та заборони, а з іншого – способи реалізації, що знаходять прояв у фактичній поведінці людей. Ці полярні елементи у своєму роді „чисті” способи або початкового впливу, або закінченої реалізації. Проте між ними в якості проміжних ланок, у яких поєднані елементи взаємодії юридичних способів (форм) впливу та реалізації, виступають такі правові явища як правосуб'єктність, юридичні факти, правовідносини. Звідси МПР складається з визначених способів впливу та способів реалізації. В якості проміжних ланок між названими „полярними” факторами виступають різні юридичні форми впливу та реалізації, одночасно

представляючи собою послідовні стадії переведення нормативності права.

На думку В.М. Горшенєва, структуру МПР доцільно розглядати у двох основних аспектах: по-перше, з точки зору його „внутрішнього” функціонування, коли аналізуються головним чином форми та способи правового впливу, а також виконувані ними функції (власне МПР), тобто те, що було окреслено вище; по-друге, з точки зору „зовнішньої” організації та безпосереднього вираження його організаційної природи, коли в якості предмета дослідження беруться організаційні сторони правового регулювання, вся сукупність правових форм діяльності органів держави та громадських організацій. Тому правотворча та правозастосовна діяльність за своїм призначенням є немовби ланками, що підключаються до МПР [47, с.44 – 47].

Однак, відповідно до нашої позиції, запропонований В.М. Горшенєвим підхід до структури МПР стосується не безпосередньо механізму (системи або сукупності правових засобів) як складової частини правового регулювання, а структури правового впорядкування в цілому. Це підтверджується тим, що у своїх початкових наукових працях учений оперує саме поняттям „структура правового регулювання” [46, с.33 – 38], а вже дещо пізніше використовує поняття „механізм” для відображення того ж самого правового явища.

В юридичній літературі відмічається, що концепція МПР, запропонована В.М. Горшенєвим, є за своїм змістом спробою якісно іншого, більш глибокого осмислення сутності МПР. Означений підхід до пізнання МПР продовжує розвиватися в сучасному правознавстві. Так, у низці наукових джерел МПР розглядається саме як діяльнісна сторона процесу переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин [182, с.94; 245, с.442].

Поряд із проаналізованими підходами до розуміння МПР особливе місце посідає системний [61, с.149]. Як відомо, системне бачення будь-якого явища, в тому числі правового, є необхідною умовою його ґрунтовного опрацювання.

Першим зробив спробу використати системний (системно-структурний) підхід до пізнання МПР – В.О. Шабалін. На його думку, під МПР потрібно розуміти складну сукупність юридичних засобів як управляючу систему, за

допомогою якої здійснюється цілеспрямований правовий вплив на суспільні відносини [280, с.137]. Із розгляду наведеної дефініції можна стверджувати, що саме В.О. Шабалін першим почав трактувати МПР як систему. Фактично ж дослідник застосував деякі методологічні аспекти системного аналізу до інструментальної інтерпретації МПР як сукупності юридичних засобів. Як наслідок, відбувся своєрідний двосторонній обмін, „дифузія” методологічним потенціалом між інструментальним і системним підходами до осмислення МПР. Так, В.О. Шабалін використав напрацювання інструментального (за його словами – формально-логічного) підходу в якості основи для розвитку системного способу пізнання МПР, а представники інструментального – почали оперувати терміном „система” замість слова „сукупність”.

Згідно з міркуваннями правознавця, до елементів системи МПР відносяться всі правові явища, єдність і взаємодія яких роблять її цілісною, відносно замкнутою управляючою системою та надають їй своєрідний юридичний характер. Виходячи з цього, дослідник відносить до основних елементів МПР такі правові явища: правосвідомість, правотворчість, юридичні норми, правовідносини, законність і правопорядок [280, с.142; 281, с.124].

Загальний позитив висвітленого вище системного способу трактування МПР зводиться до таких тез: а) МПР почав розглядатися як система юридичних засобів; б) до аналізу МПР уперше було застосовано системні характеристики, зокрема кваліфіковано юридичні норми як субординуючий елемент МПР; в) встановлено, що МПР не ізольований і відокремлений „агрегат”, а є компонентом більш високого та складного механізму управління суспільними процесами [281, с.125 – 126]. Негативним під час його застосування було те, що В.О. Шабалін в якості елементів МПР визначив усі правові явища різних методологічних рівнів. Пізніше С.С. Алексєєв цілком правильно підсумує, що в юридичній літературі були спроби при висвітлені МПР просто зібрати різнопланові правові явища разом та охарактеризувати їх в одному ряду, незважаючи на їх особливості, тобто висвітлити в якості однопорядкових і правотворчість, і юридичні норми, і законність, і правовідносини [4, с.280].

У свою чергу С.П. Нарикова зазначає, що застосування системного підходу до правової дійсності обумовлено вимогою виявлення адекватних засобів відображення системної природи досліджуваного об'єкта. У межах системного підходу С.П. Нарикова під МПР пропонує розуміти динамічну правову систему, розвиток якої відбувається у процесі безперервних змін, обумовлених властивостями компонентів, що її складають [176, с.14 – 15].

Досить особливе місце в юридичній науці займає комплексний (інтегративний, синтезований, комбінований) підхід до пізнання МПР.

У фаховій літературі підкреслюється, що методологічні підходи не ізольовані один від одного та можуть мати взаємозумовлений (інтегративний) характер, що викликає появу похідних (повторних, синтезованих) підходів. До таких належить комплексний, а також структурно-функціональний, системно-структурний підходи [49, с.74]. Ця тенденція щодо формування комплексних підходів не залишилася поза увагою й дослідників проблематики МПР.

Певні спроби у створенні синтезованого підходу до розуміння МПР можна знайти у творчому доробку різних учених-юристів. Так, М.І. Матузов до елементного складу МПР поряд з особливим інструментарієм (юридичні норми, правовідносини, суб'єктивні права й обов'язки, акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, юридичні факти) відносить організаційну діяльність відповідних органів, організацій, установ і посадових осіб [166, с.58].

Розглядаючи МПР як ядро правового впливу, О.М. Вітченко зазначає, що останній складається з таких правових засобів: норм права різного призначення, різних форм їх реалізації та діяльності установ, посадових осіб і громадян з перетворення в життя актів застосування права [32, с.35]. На необхідність включення у МПР „діяльнісного сегменту” поряд з його інструментальним складом наголошують І.О. Галаган, О.М. Хохлова та ін.

Поряд з очевидними суперечностями, яких не позбавлені означені позиції науковців, прагнення поєднати інструментальний, діяльнісний, системний та інші підходи в єдиний комплексний (синтезований) спосіб розуміння МПР знайшло свій подальший розвиток у вітчизняному правознавстві [236, с.77].

Так, Е.Р. Чернова, в межах інструментально-діяльнісного підходу, пропонує розглядати МПР як єдину систему різних видів праворегулюючої діяльності (юридичної та правореалізаційної відповідних соціальних суб'єктів), за допомогою й у процесі якої здійснюється нормативна правова регламентація суспільних відносин, забезпечення процесу реалізації правових норм і правова саморегуляція безпосередніх адресатів правових норм [278, с.8].

Окрім того, сучасний період розвитку юридичної думки характеризується появою інноваційних концепцій праворозуміння, що дозволяють під іншим кутом зору поглянути й на МПР. Так, А.В. Поляков вважає, що сформоване в етатистській традиції теорії права поняття МПР („механізму дії права”) може бути доповнене в контексті комунікативного підходу до інтерпретації права [198, с.275]. В узагальненому вигляді автор виходить із того, що право є видом соціальної комунікації, суб'єкти якої на основі осмислення правових текстів реалізують свої права й обов'язки. Звідси А.В. Поляков зазначає, що МПР, або механізм дії права (механізм правової комунікації), в широкому розумінні складається з двох блоків: 1) соціопсихічного механізму дії права, тобто механізму інформаційно-ціннісного сприйняття, інтерпретації правових текстів, надання їм правового значення; 2) нормативно-поведінкового правового механізму, що відповідає двом етапам правової комунікації: інформаційному та поведінковому. У цілому – це механізм дії правової системи. Під МПР (механізмом дії права) у вузькій його інтерпретації потрібно розуміти структуру поведінкової правової комунікації. Це механізм дії системи права. Останній складається з таких елементів: загальних та індивідуальних правових норм, правових фактів і правових відносин [197, с.642; 198, с.279 – 280].

Отже, на основі опрацювання методологічних і теоретичних засад, пов'язаних з розумінням МПР, найбільш прийнятним необхідно визнати такий підхід до висвітлення цього механізму, який, по-перше, дозволяє максимально точно відобразити онтологічний зріз правового впорядкування суспільних відносин; по-друге, надає можливість прослідкувати рух права від сутності (загальне) до багатства його окремих форм (конкретне), зокрема норм права.

1.2. Поняття та структура механізму правового регулювання у вітчизняному правознавстві

При всій дискусійності й умовності методологічних підходів до інтерпретації МПР, які нами були проаналізовані в першому підрозділі дисертації, очевидним є те, що більшість дослідників намагається використати цю конструкцію для відображення деякої ідеальної системи правових засобів та (або) форм юридичної діяльності, за допомогою яких розвивається типовий акт (цикл) процесу правового регулювання. Первинний зміст МПР уявляється в характеристиці складного в усіх своїх функціональних проявах об'єкту.

Водночас поняття МПР похідне від категорії правового регулювання [4, с.267]. У зв'язку з цим варто зауважити, що пізнати сутність МПР не можливо без попереднього усвідомлення природи правового регулювання. В юридичній літературі наголошується на тому, що правове регулювання є однією з центральних категорій, яка володіє потужним теоретичним потенціалом. Однак питання про те, що воно собою представляє неоднозначно вирішується правознавцями [187, с.17]. Протягом тривалого часу осмислення сутності цього правового явища сформувалися різні точки зору, котрі досить широко представлені в наукових працях [15; 17; 168; 243]. На наше переконання, погляди на природу правового (юридичного) регулювання доцільно об'єднати у два методологічні підходи – інструментальний і діяльнісний.

У межах інструментального підходу, незважаючи на варіативні особливості, що притаманні міркуванням окремих учених, переважна більшість дослідників (А.І. Бобилєв, С.В. Бобровник, О.В. Малько, О.М. Мельник, П.М. Рабінович та ін.) визначають правове регулювання як здійснюваний усією системою правових засобів державно-владний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку.

Прихильники діяльнісного підходу в узагальненому вимірі (В.І. Гойман, В.В. Пашутін, В.М. Сирих, Ф.Н. Фаткуллін, Е.Р. Чернова та ін.) трактують

правове регулювання як специфічну діяльність держави, її органів, посадових осіб та уповноважених на те громадських організацій щодо впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення правових норм і прийняття в необхідних випадках індивідуально-регламентуючих рішень, відповідно до цих норм із юридично важливих питань, які виникають у межах таких відносин.

Принциповим моментом під час вивчення правового регулювання, в контексті інструментального підходу, є його відмежування від правового впливу [57, с.12; 61, с.172, 174]. Варто зазначити, що представники діяльнісного підходу це питання не порушують. Очевидно, що дослідження співвідношення правового впливу та правового регулювання вимагає уточнення етимологічних і значеннєвих аспектів розуміння слів „регулювання” та „вплив”. Так, слово „регулювання” знаходиться в етимологічному ряду поряд з такими словами як „регулятор”, „регулювати” та походить від пізньолат. *gēgulo* „регулюю, влаштовую; навчаю”, пов’язаного з лат. *gēgula* „норма, правило” [67, с.45]. В українській мові слово „регулювати” вживається в таких значеннях: по-перше, впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі; по-друге, домагатися нормальної роботи машини, механізму, забезпечуючи злагоджену взаємодію складових частин [31, с.1207]. У свою чергу слово „вплив” у сучасному мовознавстві інтерпретується: по-перше, як дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета, діяння; по-друге, як сила влади, авторитету, вага [31, с.205].

Сучасні дослідники (С.В. Бобровник, О.В. Малько, П.М. Рабінович та ін.) правовий вплив інтерпретують як взятий в єдності та різноманітті весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей, за допомогою як правових, так і неправових засобів. Таким чином, правове регулювання трактується як форма, складова частина правового впливу, що фактично визнається явищем, яке охоплює всі форми взаємодії права та соціальної дійсності [155, с.28]. При цьому наголошується на тому, що розрізнення між правовим регулюванням і правовим впливом слід здійснювати за такими критеріями: а) за обсягом; б) за змістом; в) за механізмом реалізації права.

Особливий інтерес представляє останній критерій. Це обумовлено тим, що серед прихильників розглянутого вище підходу до розуміння правового регулювання та правового впливу мають місце розбіжності. Так, відповідно до точки зору однієї групи вчених (М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома; Т.І. Тарахонич та ін.), правовий вплив опосередковує не тільки власне правові засоби впливу на суспільне життя, а й інші – інформаційні, психологічні, виховні, ідеологічні [116, с.543; 243, с.79]. На думку іншої групи фахівців (С.П. Коталейчук, О.М. Мельник, О.Ф. Скакун та ін.), у правовому регулюванні право реалізується через його механізм – систему правових засобів і форм, тоді як правовий вплив здійснюється, за допомогою системи неюридичних засобів – ідеологічних, психологічних, інформаційних та інших механізмів [136, с.282; 168, с.7; 232, с.490]. Із наведеного випливає, що прибічники останнього підходу вступають у протиріччя між власним трактуванням поняття правового впливу [136, с.280; 168, с.7; 232, с.489] і способом його відмежування від правового регулювання. Варто зауважити, що окремими авторами ця неузгодженість була помічена й усунута в оновлених наукових працях [233, с.254].

У зв'язку з цим і деякими іншими спірними моментами С.Л. Лисенков зазначає, що не є бездоганною позиція, за якої правове регулювання одночасно є правовим впливом (або формою його прояву), хоча при цьому визнається існування між ними суттєвих відмінностей саме юридичного характеру. Правознавець пропонує уточнити це дискусійне питання, за допомогою поняття „дія права”, що тривалий час є предметом теоретичної розробки [155, с.29].

Дія права – проблема багатопланова [57, с.17; 61, с.5]. У сучасній юридичній науці комплексне дослідження поняття „дія права” було здійснено В.І. Гойманом у праці „Дія права (методологічний аналіз)” [38]. На його думку, в гносеологічному аспекті дія права є абстракцією філософсько-соціологічного рівня, що відображає рух права. В узагальненому вимірі дія права – це обумовлена соціально-економічними умовами, потребами й інтересами людей властивість (здатність) права в певному середовищі здійснювати інформаційний і ціннісно-мотиваційний вплив на особу, групу людей і

внаслідок чого забезпечувати відповідно до цілей, принципів і приписів права правомірний характер їх діяльності та вчинків, досягнення цивілізованими засобами фактичних результатів і на цій основі сприяти утвердженню реального панування права в суспільних відносинах [38, с.45 – 46; 173, с.174].

У свою чергу Н.М. Оніщенко вважає, що дія права – це змістово-динамічна складова права, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний, виховний і соціальний вплив на учасників суспільних відносин [61, с.5]. Дія права, продовжує автор, це визначений „зріз” права, в деякому розумінні функціональна правова система [57, с.17; 61, с.7].

Розглянутий вище потенціал поняття „дія права” надає С.Л. Лисенкову підстави стверджувати, що його можна використати з метою розмежування та визначення двох форм дії права: правового впливу на суспільні відносини (на поведінку і свідомість суб’єктів) і правового регулювання суспільних відносин (поведінки суб’єктів права). Тобто правове регулювання не є частиною правового впливу, а нарівні з ним є формою прояву дії права [155, с.29].

Звідси під правовим впливом С.Л. Лисенков пропонує розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них – і на широке коло суспільних відносин, за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, інформаційних, виховних та ін.) засобів. Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя та знаходить відображення в інформаційній, виховній та іншій ролі права [155, с.30]. У свою чергу правове регулювання визначається як дія права на суспільні відносини (поведінку їх суб’єктів), за допомогою використання спеціальних юридичних засобів [154, с.249].

Погоджуючись у цілому з вихідними позиціями цього підходу, висловимо зауваження лише щодо способу інтерпретації правового впливу: якщо це дія права, то чому вона здійснюється за рахунок неюридичних засобів, які залишаються до кінця нез’ясованими. На наше переконання, більш прийнятною є точка зору, відповідно до якої до складу механізму правового впливу входять такі загальні правові явища як ідеї-принципи, правова

свідомість, правове виховання, правова культура та ін. Звідси правовий вплив і правове регулювання як форми дії права на суспільні відносини різняться: а) за предметом своєї спрямованості; б) за механізмом дії [155, с.30]. При цьому якщо правове регулювання здійснюється за допомогою виключно спеціальних юридичних засобів, то правовий вплив – лише завдяки загальних правових явищ („засобів”), зокрема правосвідомості, правової культури тощо [231, с.44].

Такий підхід до трактування правового впливу та правового регулювання, на нашу думку, є найбільш прийнятним, оскільки дозволяє через розмежування цих понять пізнати їх сутність. Окрім того, така позиція знайшла як повну [226, с.168], так і часткову [57, с.14, 17; 136, с.281] підтримку серед інших учених.

На підставі розглянутого вище потрібно підкреслити, що механізм дії права [38, с.118] одночасно включає в себе МПР і механізм правового впливу, що опосередковують відповідно правове регулювання та правовий вплив.

З'ясувавши сутність правового регулювання, необхідно зупинитися на питанні його структури. На цій проблемі в юридичній літературі увага окремо не акцентується. Лише в деяких працях аналізується структура правового регулювання. Зокрема, на переконання А.І. Бобилєва, теорія правового регулювання охоплює такі проблеми, як поняття та принципи правового регулювання, стадії й елементи правового регулювання – норми права, правовідносини, акти реалізації правових норм [17, с.13]. Як бачимо, дослідник фактично ототожнює будову МПР зі структурою правового регулювання.

Іншу позицію з цього питання обґрунтовує С.В. Бобровник, яка вважає, що правове регулювання суспільних відносин є логічним процесом і складається з таких елементів – предмету, способів і МПР [15, с.104].

На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що в межах інструментального підходу правове регулювання та МПР представляють собою різнопланові явища, кожне з яких відіграє самостійне теоретико-методологічне призначення. Так, правове регулювання – це динамічний процес дії права на суспільні відносини, що складається з низки стадій, а його механізм виступає в якості системи правових засобів, які забезпечують ефективність цього процесу.

У той же час МПР інтерпретується як підсистема правового регулювання, що, по-перше, дозволяє відмежувати правове впорядкування від правового впливу; по-друге, об'єднує собою юридичні засоби, котрі використовуються на стадіях правового регулювання суспільних відносин.

Однак серед сучасних теоретиків права, які визначають МПР через систему юридичних засобів, знайшла підтримку інша позиція. Суть якої зводиться до того, що МПР охоплює стадії правового регулювання, тобто останній ототожнюється з правовим регулюванням або фактично включає його. Так, В.Д. Ткаченко та Є.Б. Ручкін відмічають, що МПР має свій склад, до якого входять юридичні засоби, і структуру – способи їх поєднання між собою, певну послідовність обов'язкових і факультативних стадій МПР, що в цілому збігаються з відповідними стадіями правового регулювання [76, с.221; 77, с.413]. На переконання В.В. Лазарева та С.В. Липня, з точки зору структури, МПР – це складна система, котра має свої елементи, а з точки зору функціонування МПР – це процес, що діє на визначених стадіях [151, с.439].

Згідно з нашою позицією, наведені міркування є суперечливими з таких причин: 1) вони не відповідають поглядам цих же вчених на розуміння МПР як системи юридичних засобів; 2) відсутній логічний зв'язок із трактуванням правового регулювання та його ознак, якого притримуються ці ж дослідники. Вважаємо, що поява в межах інструментального підходу до розуміння МПР позиції, згідно з якою цей механізм охоплює стадії правового регулювання є результатом запозичення напрацювань комплексного (широкого) способу інтерпретації МПР (А.О. Абрамова, Ю.С. Жаріков, В.Д. Сорокін та ін.).

У межах останнього підходу В.М. Сирих відстоює тезу про те, що висвітлення МПР із точки зору правових засобів є дискусійним. Це проявляється в тому, що такі правові процеси як правотворчість, застосування права, не входять до складу МПР [238, с.166]. На його думку, МПР необхідно розглядати як складну систему, що охоплює: а) правові засоби; б) суб'єктів, які здійснюють правове регулювання або правову діяльність; в) юридично значимі результати їх діяльності. При цьому єдиний МПР відповідно до стадій

правового регулювання поділяється на три компоненти: механізм правотворчості, механізм реалізації норм права та механізм державного примусу. Кожний із цих механізмів діє на своїй стадії правового регулювання – правотворчості, правореалізації або застосуванні юридичної відповідальності – й характеризується специфічними правовими засобами [237, с.150; 238, с.167].

Варто зауважити, що позиція В.М. Сирих на структуру МПР подібна точці зору В.І. Гоймана на будову механізму дії права: 1) соціально-юридичні засоби; 2) соціальний суб'єкт; 3) соціально-правові умови (соціально-правове середовище) [38, с.118]. Утім, С.О. Кареліна, аналізуючи міркування В.М. Сирих, зазначає, що таке розширення поняття МПР „розмиває” його сутність і не дозволяє точно з'ясувати його призначення [109, с.272].

Незважаючи на деякі дискусійні та суперечливі моменти, запропонований В.М. Сирих підхід до інтерпретації МПР знайшов підтримку з боку сучасних учених. Так, цей спосіб у якості відправної концепції використала Е.Р. Чернова під час розробки МПР як системи праворегулюючої діяльності [278, с.8].

Певний зв'язок прослідковується між позицією В.М. Сирих і розумінням МПР О.Ф. Скакун. Так, на її думку, МПР – це процес переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин, здійснюваний за допомогою системи правових засобів і форм із метою задоволення публічних і приватних інтересів, забезпечення правопорядку („належне” у праві стає „сущим”, тобто норми права перетворюються на правомірну поведінку суб'єктів права) [233, с.265]. Це визначення МПР відрізняється від дефініції цього ж поняття, що була запропонована О.Ф. Скакун дещо раніше: МПР – це взята в єдності система правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється та забезпечується правопорядок („належне” у праві стає „сущим”) [232, с.498].

Зміна акцентів у трактуванні МПР О.Ф. Скакун торкнулася не тільки визначення цього поняття, але й ознак. У змістовній системі ознак МПР, що сформульовані О.Ф. Скакун, з'явилася нова, яка раніше не виокремлювалася, а

саме: МПР представляє собою процес, що складається із стадій, яким відповідають свої механізми дії [233, с.265; 291, с.175]. На основі аналізу цієї позиції можна зробити висновок, що О.Ф. Скакун розглядає МПР як правове явище, котре охоплює своїм обсягом правове регулювання. При цьому такий підхід до МПР не узгоджується з поглядами О.Ф. Скакун на правове регулювання [232, с.488] та правову систему, в якій МПР інтерпретується як цілісна система взаємопов'язаних і погоджених юридичних засобів [231, с.44].

Окрім того, серед усіх можливих стадій МПР О.Ф. Скакун розрізняє такі: механізм правотворчості, механізм реалізації суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків та механізм покладання юридичної відповідальності (чи державного примусу) [232, с.505]. Як бачимо, в цілому такий підхід подібний до погляду В.М. Сирих на „механізми-компоненти” МПР [238, с.167].

На основі викладеного вище зазначимо, що для сучасного правознавства характерним залишається плюралізм способів інтерпретації МПР. При цьому жоден з них не може претендувати на абсолютну правильність і вичерпність. Однак будь-який науковий плюралізм не виключає можливого, обґрунтованого монізму щодо конкретної проблеми в кінцевому синтезі.

Дослідження правового регулювання та його механізму нерозривно пов'язано з розумінням права. Адже незалежно від того, як окремі вчені підходять до з'ясування сутності права, роль останнього як особливого регулятора очевидна для представників усіх концепцій і теорій. У цьому контексті варто погодитися із В.В. Лазаревим, який вважає, що право, будучи наповненим реальним змістом, виконує саме інструментальну роль, можна дискутувати про те, що є право, яку реальність воно відображає, можна порізно осмислювати походження права, але якщо питання порушується у практичній площині, слід шукати єдину точку зору, єдиний погляд [150, с.5].

На нашу думку, таким вихідним ознакам відповідає трактування права як загальнообов'язкового соціального регулятора (інструмента) [68, с.124, 129], спрямованого на забезпечення свободи, розв'язання правових проблем, ефективна дія якого гарантується державою [195, с.24]. Виходячи з такої

засадничої позиції, акцент під час вивчення МПР потрібно все ж таки робити на його інструментальному аспекті [6, с.18], що відображає спосіб існування права в суспільних відносинах. Гносеологічні можливості інструментального підходу до вивчення МПР не вичерпані [267, с.571], вони потребують свого подальшого розвитку. Однак перед цим доречно зупинитися на деяких зауваженнях.

По-перше, сучасна теорія МПР є результатом спільного доробку багатьох дослідників. Різні методологічні підходи до трактування МПР слід розглядати не в якості жорстко відокремлених один від одного, а навпаки – таких, що перебувають між собою в тісному взаємозв'язку. Незважаючи на те, що нами зроблено акцент на інструментальній „парадигмі” МПР, варто усвідомити, що „чистого” інструментального підходу не існує, а має місце інструментально-структурний, інструментально-системний та інші його модифікації.

По-друге, відмова від використання методологічного потенціалу діяльнісного підходу при вивченні МПР пояснюється такими міркуваннями: а) для МПР важлива не безпосередньо сама діяльність державних органів і громадських організацій або діяльність суб'єктів права як-така, а предмет цієї діяльності, тобто те з приводу чого вона виникає; б) МПР – це „модель”, „схема” руху до впорядкованих суспільних відносин у сфері правового регулювання, а діяльність різних суб'єктів права в цьому контексті лише спосіб активізації, функціонального опосередкування цієї теоретичної конструкції, приведення її в дію; в) під час інтерпретації МПР через категорію „діяльність”, означений механізм вступає в деяку змістову конкуренцію з такими поняттями як правова діяльність і правова поведінка, що є неприпустимим.

При цьому нами ніяким чином не применшуються існуючі суперечності та недоліки інструментальної теорії МПР. Так, виокремлення окремими дослідниками стадій МПР, на нашу думку, пов'язане з відсутністю єдиного погляду на питання структури правового регулювання. Одним із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми є теоретичні напрацювання М.Ю. Осіпова. Згідно з його позицією, правове регулювання є багаторівневою системою, яка складається з елементів, що відносяться до різних універсумів, які у своїй

сукупності продукують властивості, котрі не притаманні кожному з цих компонентів окремо. До системи правового регулювання М.Ю. Осіпов відносить такі елементи: а) об'єкт правового регулювання; б) предмет правового регулювання; в) способи правового регулювання; г) метод правового регулювання; ґ) цілі правового регулювання; д) МПР; е) процесуальні (динамічні) елементи правового регулювання, тобто його стадії [187, с.23].

Окрім того, цілком слушно зазначає К.В. Шундіков, що домінуюча в юридичній науці структура МПР у межах його інструментальної інтерпретації, з одного боку, не охоплює всіх логічно необхідних юридичних феноменів, які опосередковують процес правового регулювання, а з іншого – включає в себе явища, котрі не відносяться до категорії правових засобів [285, с.18].

У зв'язку з цим питання про правильне визначення юридичних засобів, що беруть участь у юридичному регулюванні суспільних відносин, є особливо актуальним і важливим, оскільки без його належного вирішення неможливо з'ясувати природу МПР. Так, у вітчизняній інструментальній теорії права сформувалися два основні підходи до розуміння сутності правових засобів.

В основі першого з них знаходиться позиція С.С. Алексєєва, яка в подальшому була підтримана В.І. Гойманом, В.А. Сапуном, С.О. Кареліною та ін. Суть її полягає в тому, що, по-перше, під правовими засобами пропонується розуміти об'єктивовані субстанціональні юридичні явища, які володіють фіксованими властивостями та дозволяють реалізувати потенціал права, його силу [5, с.349]; по-друге, правові засоби характеризуються такими рисами як субстанціональність, можливість їх використання суб'єктами права, наявність у правових явищах соціальної сили, свого роду юридичної енергії; по-третє, юридичні засоби слід відмежовувати від інших компонентів правової дійсності, а саме явищ правової діяльності та суб'єктивної сфери [6, с.14].

Прихильники іншого підходу (О.В. Малько, О.В. Онуфрієнко, Т.І. Пашук, К.В. Шундіков та ін.) стверджують, що вузьке трактування правових засобів виключно як субстанціональних феноменів відображає лише частину істини, оскільки не охоплює своїм обсягом діяльнісні феномени (правореалізаційну

практику). З огляду на це, О.В. Малько трактує юридичні засоби як правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [163, с.17; 164, с.188].

На нашу думку, підтримка того чи іншого підходу має ґрунтуватися, по-перше, на ступені кореляції кожної з цих точок зору з філософськими засадами сутнісного наповнення поняття „засіб” як первинної категорії по відношенню до правових засобів; по-друге, на врахуванні негативних і позитивних моментів, які притаманні означеним вище підходам. У зв'язку з цим потрібно відмітити, що, незважаючи на важливе значення поняття „засіб”, останнє не входить до переліку категорій філософії. У переважній більшості воно розглядається в контексті такого напрямку філософії як телеологія, перебуваючи в логічному ланцюгу „мета – засіб – результат”, а також у межах соціальної філософії під час розвитку теорії соціальної діяльності у структурі якої поряд із суб'єктом, предметом, метою, виокремлюють, зокрема й засіб (тобто те, за допомогою чого здійснюється діяльність). При цьому слід відмітити, що філософська доктрина пропонує два підходи до інтерпретації змісту поняття „засоби”: а) виключно як матеріальні явища, що використовуються в людській діяльності (домінуючий підхід); б) не лише як феномени матеріального характеру (техніка), але й як дії людини з їх застосування (технології).

Саме останній спосіб трактування категорії „засіб” був покладений О.В. Мальком у широкий підхід до розуміння поняття „правовий засіб” [163, с.21]. Утім, незважаючи на зовнішній позитивний ефект такого підходу, він є дещо внутрішньо суперечливим. Це твердження деталізується в таких міркуваннях: 1) розмежування засобів першого порядку (засобів-установлень) і засобів другого порядку (засобів-діянь) є досить умовним, оскільки останній різновид засобів своїм обсягом охоплює засоби-установлення, без них він буде просто незавершеним за змістом; 2) не можливо знайти таку систему координат, згідно якої засоби-діяння могли бути поміщені в логічну зв'язку „мета – засіб – результат”; 3) за такого підходу в якості засобів-діянь можуть

виступати правотворча, правореалізаційна й інші види правової діяльності, що не відповідає нашим первинним, вихідним засадам розуміння МПР.

На підставі викладеного вище під правовими засобами варто розуміти лише субстанціональні, тобто об'єктивовані юридичні феномени з яких складається правова матерія. Юридичні засоби – інструменти, за допомогою яких або, використовуючи які у процесі діяльності, той чи інший суб'єкт досягає мети та результату, але не сама діяльність [109, с.288]. Для посилення обґрунтованості останньої думки, слід навести позицію Г.В.Ф. Гегеля, який вважав, що засоби (*das mittel*) – це суто механічний об'єкт [36, с.681].

Ураховуючи розглянуте вище, перейдемо до осмислення структури МПР. Із цього приводу Т.І. Тарахонич відмічає, що для сучасної юридичної думки характерною є наявність двох підходів щодо визначення елементів МПР. Перший із них – широкий підхід, відповідно до якого означений механізм охоплює значну сукупність елементів, що беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: а) норми права; б) нормативно-правові акти; в) юридичні факти; г) правовідносини; ґ) тлумачення; д) реалізація права; е) законність; є) правосвідомість; ж) правова культура; з) правомірна поведінка; и) протиправна поведінка; і) юридична відповідальність. Другий підхід до будови МПР є вузьким і включає в себе тільки ті елементи, що складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність [173, с.359 – 360; 242, с.105 – 106]. Необхідно погодитися з позицією Т.І. Тарахонич щодо наявності в загальній теорії права різних підходів стосовно з'ясування елементного складу МПР. Однак, на наше переконання, більшість представлених у сучасній юридичній літературі міркувань із цього питання можна згрупувати наступним чином:

І. Класичний (традиційний) підхід – передбачає виокремлення чотирьох стадій правового регулювання, котрим відповідають чотири елементи МПР: а) стадії правової регламентації суспільних відносин кореспондує такий елемент як норми права; б) стадії виникнення суб'єктивних прав і суб'єктивних

юридичних обов'язків – такий елемент як правовідносини; в) стадії реалізація суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків – такий елемент як акти реалізації прав та обов'язків; г) стадії застосування права (факультативна стадія) – такий елемент як акти застосування права (факультативний елемент). В основі цього підходу лежить позиція С.С. Алексєєва [3, с.34], яка знайшла підтримку серед таких учених-юристів як С.Л. Лисенков, В.М. Хропанюк, Л.М. Шестопалова та ін. При цьому дослідники поряд з цими елементами виділяють особливі складові механізму такі як правова культура, правосвідомість, законність, правопорядок. Ці „спеціальні” елементи МПР виокремлюються й у межах інших підходів, що будуть нами розглянуті нижче.

II. Вузький підхід – передбачає фокусування уваги лише на трьох елементах МПР. У переважній більшості його прибічники (А.І. Бобилев, С.В. Бобровник, М.Й. Сидоренко та ін.) не виділяють факультативну стадію правового регулювання – застосування права та відповідно не виокремлюють факультативний елемент МПР – акти застосування права. У межах цього підходу можливі варіації з елементним складом МПР, зокрема окремі теоретики права (В.В. Лазарев, С.В. Липень та ін.) виділяють замість правовідносин такий елемент МПР як юридичні факти тощо.

III. Широкий підхід – передбачає дослідження більше чотирьох елементів МПР. Так, поряд із класичною структурою цього механізму, виокремлюють юридичні факти або фактичний склад із таким вирішуючим фактом як організаційно-виконавчий правозастосовний акт [35, с.161; 244, с.627; 250, с.160]. Проте існують інші, більш „ширші”, варіанти виділення елементів МПР у межах цього умовного підходу [30, с.692; 210, с.199 – 200; 232, с.499].

Таким чином, є всі підстави резюмувати, що у вітчизняному правознавстві в межах інструментальної концепції МПР, склалися різні підходи щодо його елементного складу. Відповідно до нашої позиції, кожний із них має право на існування та свій подальший розвиток лише за умови, якщо він ґрунтується на таких засадах: 1) критерієм виділення елементів МПР є стадії правового регулювання; 2) до елементів МПР належать не всі юридичні явища

правової системи, але лише ті з них, що є юридичними засобами; 3) кожній стадії правового регулювання відповідає один ключовий елемент, „пункт зосередження”, до якого можуть приєднуватися інші юридичні засоби, що пов’язані з ним, утворюючи підсистеми (механізми) МПР у межах тієї чи іншої стадії правового регулювання; 4) аналіз структури МПР передбачає фокусування уваги на основних засобах правового регулювання, що дозволить зробити висновок про головне функціональне призначення цього механізму.

Беручи до уваги висловлені в загальній теорії права міркування, вважаємо за можливе виокремити такі основні стадії правового регулювання: 1) видання норм права й їх загальна регулююча дія на суспільні відносини (правова регламентація суспільних відносин); 2) виникнення суб’єктивних прав та юридичних обов’язків у конкретних суб’єктів права на основі дії юридичних норм та їх реалізація в конкретних правовідносинах, коли ці права й обов’язки здійснюються ними на практиці, втілюються в їх фактичній поведінці. В якості факультативних стадій правового регулювання суспільних відносин варто розглядати застосування й офіційне тлумачення норм права. З огляду на це, та, враховуючи розглянуті вище методологічні судження, до системи елементів МПР необхідно віднести такі юридичні засоби: 1) норми права; 2) правовідносини; 3) акти правозастосування; 4) акти тлумачення (інтерпретації) юридичних норм. Два останні елементи є факультативними.

Запропонований нами підхід щодо внутрішньої будови МПР потребує диференційованої аргументації в межах таких напрямів: а) наведення достатніх підстав, що самі ці правові явища за своєю юридичною природою є елементами МПР; б) обґрунтування відсутності потрібних ознак у інших явищах правової сфери, що не включені нами до системи елементів МПР, але виокремлюються в якості таких сучасними дослідниками у вітчизняній загальній теорії права.

У межах першого вектору варто зауважити, що такі правові явища як норми права, правовідносини, акти застосування й акти тлумачення норм права, по-перше, повністю корелюються з визначеними нами стадіями правового регулювання, по-друге, виділяються в якості елементів МПР переважною

більшістю сучасних теоретиків права, по-третє, є юридичними засобами. Лише в контексті останнього судження може виникнути запитання щодо правомірності віднесення правових відносин до класу юридичних засобів. Дійсно, традиційне трактування правовідносин як різновиду суспільних відносин призводить до того, що не можливо виявити регулятивну роль останніх у МПР. Це пояснюється тим, що суспільні відносини, котрі врегульовані нормами права, виступають в якості, насамперед, результату правового регулювання, а не засобу МПР. За такого підходу відбувається змішування понять „засіб правового регулювання” та „результат правового регулювання”, що, на нашу думку, є не правильним. У зв’язку з цим під правовідносинами слід розуміти нормативні моделі суспільних відносин, які врегульовані нормами права (Б.Л. Назаров, Ю.Г. Ткаченко). Така інтерпретація правових відносин дозволяє розглядати їх в якості елемента МПР [187, с.26].

У контексті другого напрямку слід зупинитися на деяких моментах. По-перше, такі юридичні явища як ідеї права, правосвідомість, правова культура відносяться нами до суб’єктивної сфери правової дійсності, а тому не можуть іменуватися юридичними засобами, а звідси й елементами МПР. По-друге, реалізація права, тлумачення є діяльнісними правовими явищами, тобто їх необхідно трактувати як стадії правового регулювання. По-третє, законність як режим соціально-політичного життя всього суспільства [247, с.530; 267, с.568] і правовий порядок як стан упорядкованості правового буття [141, с.248, 306] доречно розглядати як закономірний результат правового регулювання [141, с.300], а не елементи його механізму. По-четверте, всі інші юридичні засоби (нормативно-правові акти, юридичні факти, правові санкції та ін.), які виокремлюються різними вченими як елементи МПР, слід інтерпретувати в якості таких, що пов’язані з основними елементами цього механізму.

Ураховуючи проаналізоване, перейдемо до висвітлення ознак МПР. У фаховій літературі представлені різні міркування з цієї проблеми. Зокрема Т.І. Тарахонич розрізняє змістову та формальну ознаки МПР. Змістова ознака МПР передбачає наявність цілей правового регулювання, досягнення яких

надає можливість вести мову про його ефективність. Формальну рису МПР складає система правових засобів, які його утворюють [242, с.104; 247, с.306]. Ґрунтовний аналіз ознак МПР представлений у працях О.Ф. Скакун [232, с.498; 291, с.175 – 176]. Водночас імпонує точка зору на ознаки МПР, запропонована О.В. Малько в контексті модернізації інструментального підходу до його розуміння. Так, учений виокремлює риси, що характеризують, по-перше, мету МПР, по-друге, засоби її досягнення, по-третє, ефективність МПР [162, с.57].

За результатами опрацювання наукових джерел до найбільш характерних ознак МПР у вітчизняному правознавстві слід віднести наступні:

1. Представляє собою систему, стійкий комплекс взаємопов'язаних юридичних засобів, „рівноправних” правових інструментів, зобов'язаних „працювати” як єдине, погоджене ціле, що характеризується такими системними властивостями як інтегративність (ключова якість) [237, с.457], стабільність, відкритість, гетерогенність (неоднорідність), штучність, релятивність (відносність) та органічність (здатність до розвитку).

2. Характеризується, пронизаний телеологічною двоспрямованістю, котру варто розглядати в межах таких напрямів: а) безпосередній (функціональний) – сфокусований на забезпечення здійснення, „руху” правового впорядкування, функціонування юридичної матерії; б) опосередкований (предметний) – зорієнтований на гарантування стабільності суспільних відносин шляхом найбільш оптимального узгодження індивідуальних, громадських і державних інтересів суб'єктів права [61, с.152], створення належних умов для гідного існування та розвитку людини, встановлення законності та правового порядку.

3. Виступає в якості теоретико-методологічного поняття, призначення якого полягає в тому, що МПР, по-перше, дозволяє виявити місце та роль, функції та „субординацію”, нові якості й юридичну природу правових засобів, які задіяні у процесі юридичного регулювання на його різних стадіях, тобто слугує не стільки для відображення права, скільки для його пізнання; по-друге, з цілком конкретним ступенем наочності надає можливість уявити в єдності та

взаємозв'язку всі правові засоби, показати їх єдину сутність, погоджену роботу юридичних явищ, за допомогою котрих відбувається правове регулювання.

На підставі викладеного вище видається можливим сформулювати власну дефініцію МПР як системи юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне впорядкування суспільних відносин із метою найбільш оптимального узгодження індивідуальних, громадських і державних інтересів суб'єктів права, а також встановлення законності та правопорядку.

Водночас ґрунтовно розкрити сутність і методологічну цінність МПР у загальній теорії права не можливо без відмежування останнього від такої масштабної, інтегративної категорії як правова система. Акцентування уваги на цій проблемі зумовлено й тим, що в деяких наукових працях має місце ототожнення понять МПР і правової системи [250, с.159, 161]. У загальному вигляді питання співвідношення МПР і правової системи в юридичній науці вирішується в межах двох основних підходів. Згідно з першим (А.М. Васильєв, В.М. Кудрявцев, Л.Б. Тиунова, А.К. Черненко), МПР і правова система тотожні за обсягом поняття, а відрізняються за функціональним призначенням. Суть другого підходу (С.В. Бобровник, О.В. Зайчук, О.В. Малько, Н.М. Оніщенко) полягає в тому, що МПР і правова система співвідносяться як частина (МПР) і ціле (правова система) [139, с.78 – 80]. На нашу думку, останній підхід є більш обґрунтованим і відповідає сучасному розумінню понять, які співвідносяться, та не породжує конкуренції між ними. Проте використання такого підходу вимагає уточнення засад виокремлення частини цілого та врахування відмінностей між компонентом та елементом системи [139, с.81].

Отже, МПР як теоретико-методологічна конструкція характеризується низкою ознак. З огляду на предмет нашого дослідження, особливу увагу потрібно ще раз сфокусувати на такій властивості МПР як забезпечення системно-функціонального бачення окремих юридичних засобів, зокрема норм права, у процесі правового впорядкування суспільних відносин.

1.3. Норми права як елемент механізму правового регулювання

Юридична норма належить до традиційної проблематики загальної теорії права. Їй присвячено творчі доробки зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових спрямувань та історичних періодів. Рівень розробки проблем, пов'язаних з нормою права, є своєрідним індикатором стану розвитку того чи іншого періоду правничої думки. Завдяки цьому юридична норма перетворилася зі звичайного правового поняття у важливе культурне завоювання, породження розуму та досвіду людей, елемент цивілізації. Значний внесок на шляху до пізнання сутності правових норм зробила плеяда вчених-правознавців, яка об'єднує у своїх лавах представників дореволюційної, радянської та сучасної української та російської юридичної науки.

Свого часу в юридичній літературі було висловлено судження, що без повного усвідомлення всіх питань, пов'язаних з основною „чарункою” правової матерії, – нормою права, важко буде рухатися далі [40, с.22]. Це твердження зберегло свою актуальність і сьогодні. Адже подальший поступ юридичної думки неможливий без виходу на нові теоретико-практичні рівні в її „одвічних” темах, що традиційно складають серцевину предмету правознавства. До класу таких наукових проблем, безсумнівно, належить теорія норм права.

У цьому контексті необхідно погодитися із В.Д. Філімоновим, який вважає, що сучасне уявлення про норму права – результат тривалого та плідного розроблення останньої в загальній теорії права, а також у теоріях різних правових галузей, однак вважати цей процес завершеним немає підстав [261, с.6]. Об'єктивно характеризує стан наукових пошуків у правознавстві на початку 90-х рр. XX ст., зокрема тих, що стосуються норми права, Є.Я. Мотовіловкер. На його думку, в юриспруденції вже давно визначилися основні проблеми, сформувався різні точки зору щодо них. Як підсумок Є.Я. Мотовіловкер зазначає, що списи більше не ламаються, наукове знання законсервувалося, у правовій теорії встановився цілковитий штиль [174, с.3].

Дійсно, незважаючи на значний обсяг авторитетних праць, доводиться констатувати, що цій проблемі пощастило за кількістю присвяченої літератури, але не поталанило в частині загальноприйнятого її вирішення. Зокрема відсутня єдність у розумінні змісту поняття норми права, її структури, видів і функцій. Особливої ваги набуває розгляд цих фундаментальних питань у розрізі наукового пізнання призначення норм права й окремих їх видів у МПР.

Водночас у сучасному правознавстві склалася ситуація, відповідно до якої, з одного боку, акцентується увага на необхідності вдосконалення теорії норм права, а з іншого – на подальшому підвищенні ефективності правового регулювання. При цьому вчені-юристи відмічають, що норма права та МПР перебувають між собою в тісному взаємозв'язку як складовий елемент і цілісна система. Тому осмислення правової норми в якості елемента МПР представляє собою одну з актуальних проблем юриспруденції [140, с.8 – 9; 260, с.254, 318].

Так, на думку С.В. Бобровник, поняття норми права належить до числа найважливіших категорій теорії права, що володіє специфічними властивостями, котрі поглиблюють наші уявлення про право, його зміст і сутність, механізм правового впливу на суспільні відносини [247, с.365]. Подібну позицію з цього приводу висловлює М.Й. Байтін [11, с.203]. Відповідно до погляду К.В. Шундікова, норми права як формалізовані вольові положення, відображають ідеальні моделі соціальної практики, являються матеріальною основою правових механізмів [285, с.19]. Про необхідність осмислення норм права крізь призму МПР наголошує Ю.В. Кудрявцев. Дослідник відстоює тезу про те, що навряд чи можливо з успіхом вивчити норми права як такі, не охарактеризувавши хоча б у загальних рисах МПР, у якому система норм – лише одна з підсистем, хоча й найважливіша [145, с.8].

Важливість пізнання норм права як елемента МПР підтверджують наявні спроби правознавців висвітлити окремі аспекти цієї проблеми. Зокрема Л.В. Томаш аналізує функції норм права у МПР [257], В.Л. Слесарев – роль гіпотези, диспозиції та санкції як самостійних норм права у МПР [235]. Окрім того, в юридичній науці має місце вивчення певних видів норм права у МПР.

Так, Л.С. Жакаєва досліджує процесуальні норми в механізмі конституційно-правового регулювання Казахстану [69], З.Д. Іванова – заборонні норми права у МПР [103], Н.О. Михалєва – конституційні норми права у МПР [171].

В основу обраного нами дослідницького підходу покладено наукову гіпотезу про те, що поняття МПР є тим „функціональним середовищем”, у контексті якого має відбуватися осмислення юридичних явищ у динамічно-регулятивному аспекті. У цьому полягає один з можливих шляхів вирішення теоретико-методологічних проблем, пов’язаних з теорією норм права.

У попередніх підрозділах дисертації на основні вивчення МПР нами було виокремлено ключові методологічні підходи до його розуміння, а саме: інструментальний, діяльнісний, системний, комплексний і комунікативний. Використання цих напрацювань дозволяє прослідкувати взаємообумовленість між місцем, роллю юридичної норми у МПР і підходом до його інтерпретації.

Так, у межах інструментальної концепції МПР існують різні варіанти виокремлення тих чи інших юридичних засобів, але спільним для них є те, що кожний дослідник завжди кваліфікує норму права в якості ключового елемента МПР [164, с.190; 250, с.159]. Аналіз потенціалу діяльнісного способу трактування МПР надає підстави стверджувати, що нормам права в його межах приділяється незначна увага, лише вказується, що саме в них містяться способи впливу – дозволи, зобов’язання та заборони [47, с.46]. У контексті системного підходу юридична норма виконує роль фіксованих, відносно стійких програм поведінки, що визначають міру обов’язкового та можливого, дозволеного та забороненого, адресованих до суб’єктів права; норми права розглядаються в якості субординуючого елемента МПР [281, с.125]. Згідно з комплексним способом інтерпретації МПР, на нормах права увага акцентується залежно від того, який з основних підходів – інструментальний чи діяльнісний – превалює. Під кутом зору комунікативного підходу до осмислення МПР правові норми визначаються як системний елемент права та механізму його дії [197, с.693].

Окрім того, в юридичній літературі все більше наголошується на потребі використання та популяризації синергетики як потенційного методологічного

ресурсу правознавства [58, с.6; 61, с.57; 260, с.104, 130]. Ґрунтуючись на цьому та застосовуючи синергетику під час студіювання правового регулювання як динамічної системи, М.Ю. Осіпов приходить до висновку, що юридичні норми відіграють роль параметрів порядку в останній системі [187, с.23].

На основі викладеного слід відмітити, що місце і значення правових норм у МПР інтерпретується по-різному та залежить від обраного науковцем способу трактування цього механізму. Утім, жодний з дослідників, незважаючи на те прихильником якого підходу він виступає, не намагається заперечити статус норми права як елемента МПР. Причому найбільша увага до норм права приділяється в контексті інструментального підходу до пізнання МПР.

З огляду на те, що правова дійсність безперервно розвивається, то й юридичні поняття не можуть бути незмінними, раз і назавжди сформульованими [117, с.160]. Саме тому дослідження норм права в якості елемента МПР обов'язково включає стадію вивчення їх юридичної природи.

Так, у ретроспективному аспекті має місце досить складна та суперечлива історія зародження та подальшого вироблення поняття норми права протягом багатьох століть. Відсутність єдності в поглядах правознавців на сутність останньої є цілком закономірним фактом і пояснюється тим, що юридична норма, будучи основною категорією права, досліджувалася в межах різних шкіл (теорій, концепцій) праворозуміння. Кожна з них по-своєму обґрунтовувала процеси виникнення, функціонування та наявні тенденції у праві, намагаючись дати своє бачення норми права, її природи й особливостей [260, с.246 – 247].

Зрештою наступність і запозичення так переплелися та нашарувалися в історії поступу вітчизняної теорії норм права, що їх іноді важко розмежувати, а споконвічне „своє” неможливо відокремити від того, що було привнесене, пристосоване та стало „своїм” [62, с.6]. Усі ці аспекти та, триваючий на теперішній час, процес оновлення методологічних засад національної юриспруденції, слід обов'язково враховувати під час осмислення норм права.

Відповідно до нашого погляду, право неможливо пізнати лише виключно через його зміст або форму. Право, як макрочинник соціального регулювання

[23, с.84], має і змістову, і формальну сторони, тому його трактування повинно ґрунтуватися на змістово-формальній характеристиці [189, с.44]. Окрім того, варто зазначити, що філософським підґрунтям дисертації є ідея „конвергенції” природного та позитивного права в межах сучасної правової системи [62, с.237; 195, с.14; 230, с.24], а також прагнення поєднати природне та позитивне право, за умови, що перше має обов’язково втілитися в останньому.

При цьому особливість поняття „норма права” полягає в тому, що воно має в сучасній юриспруденції категоріальний статус і становить досить широку систему знань, окрему теорію у складі загальної теорії права [260, с.247]. У той же час у фаховій літературі відсутній єдиний підхід до визначення норми права. Діапазон поглядів із цього питання, як і сукупність факторів, що впливають на процес формування адекватного уявлення про норму права, досить широкий.

Звідси необхідно відмітити, що в наукових працях наводяться виключно класичні доктринальні дефініції поняття норми права через рід і видову відмінність. У зв’язку з цим вбачається за доцільне проаналізувати основні підходи до дефініювання цієї категорії, попередньо взявши за критерій родові поняття, що лежить в основі тієї чи іншої дефініції юридичної норми:

1. Визначення норми права в якості правила поведінки. У переважній більшості праць юридична норма розглядається через правило поведінки. Цей класичний підхід був домінуючим у дореволюційній і радянській юридичній науці, таким його статус залишається й у сучасній загальній теорії права. Так, на думку С.В. Бобровник, норма права – це загальнообов’язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб’єктам певних прав і покладення обов’язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу [247, с.367 – 368].

Подібні дефініції норми права саме через правило поведінки з різною варіацією ознак зустрічаються в багатьох наукових працях як вітчизняних (С.Л. Лисенков, Л.І. Заморська, М.Й. Сидоренко та ін.), так і російських (О.Е. Лейст, Д.А. Керімов, О.В. Малько та ін.) теоретиків права. Цей підхід

притаманний також для розкриття змісту понять галузевих юридичних норм. Доречно зауважити, що в межах означеного підходу мають місце й інші дослідницькі точки зору, суть яких зводиться до того, що норма права інтерпретується не через стійкий термінологічний вираз „правило поведінки”, а лише за допомогою терміна „правило”. Норма права визначається як правило загального характеру (В.В. Оксамитний), загальнообов’язкове правило (веління) (А.Б. Венгеров), правило регулювання суспільних відносин (В.С. Нерсисянц), представницько-зобов’язуюче правило (В.О. Мальцев).

2. Дефініювання правової норми в якості припису (М.Л. Давидова, В.С. Основін, Д.Є. Петров, В.М. Шаповал та ін.). Зокрема М.Й. Байтін трактує норму права як вихідний від держави та такий, що нею охороняється, загальнообов’язковий, формально-визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки або відправного установаження й являється державним регулятором суспільних відносин [11, с.208]. Відповідно до позиції В.М. Сирих, норма права – це встановлений державними органами або посадовими особами владний припис, що володіє такими властивостями як нормативність, формальна визначеність та ясність [238, с.122].

3. Визначення юридичної норми в якості веління (В.М. Баранов, С.В. Бошно та ін.). У контексті цього підходу В.К. Бабаєв інтерпретує норму права як загальнообов’язкове веління, що виражене у вигляді державно-владного припису, та регулює суспільні відносини [181, с.93; 246, с.369].

4. Дефініювання норми права в якості моделі (М.В. Разуваєв та ін.). На думку І.М. Рассолова та В.О. Єлеонського, правова норма – це необхідна для існування держави та суспільства модель відносин, яку суб’єкти права з’ясовують і виражають із метою побудови, збереження, захисту належного порядку та забезпечення стабільного здійснення особистих справ [245, с.310].

5. Визначення юридичної норми одночасно через два або більше родових понять (К.В. Пузирьова, Ф.Н. Фаткуллін та ін.). Так, І.В. Гойман-Калинський переконує, що норми права – це загальнообов’язкові, формально визначені приписи та вихідні нормативи, що встановлюють міру належної та можливої

поведінки учасників суспільних відносин, які регулюються, та виступають у якості критеріїв правомірності такої поведінки [39, с.144].

Проаналізований вище плюралізм поглядів на проблему дефініювання поняття норми права зумовив існування різних точок зору щодо ознак останньої. У наукових джерелах серед найбільш поширених рис юридичної норми виокремлюють такі: а) загальнообов'язковість; б) формальна визначеність; в) загальний характер; г) представницько-зобов'язуючий характер; ґ) встановлюється або санкціонується компетентними державними органами; д) охороняється всіма заходами державного впливу, включаючи примус; е) загальнозначимість; є) системність; ж) елемент системи права; з) абстрактність; и) владний характер; і) функціональність; ї) ясність та ін.

Окремими правознавцями до переліку ознак норми права включається від двох до дев'яти її особливостей. При цьому потрібно враховувати деякі вихідні зауваження, з метою уникнення дублювань і неузгодженостей: по-перше, зміст однієї й тієї ж ознаки може бути представлений різними словесними формулюваннями; по-друге, певні ознаки юридичних норм можуть бути ускладненими, включаючи автоматично в себе інші, більш деталізовані риси; по-третє, система істотних ознак норми права повинна містити у своєму складі таку кількість останніх, щоб забезпечити оптимальну ідентифікацію юридичних норм серед інших явищ соціальної та правової сфери [137, с.35].

Відсутність однозначного вирішення характерна і для питання структури норми права [132, с.19; 174, с.5]. На нашу думку, переважну більшість поглядів дослідників на проблему будови норми права доречно об'єднати за ознакою подібності у групи та розглядати в межах таких основних концепцій:

1. Трьохелементна (тричленна, триланкова) концепція структури норми права є класичною (традиційною) в юридичній науці, її підтримує переважна більшість правознавців. Вважається, що ця концепція вперше була сформульована радянськими вченими С.О. Голунським (дещо пізніше дослідник висловився за її перегляд [40, с.25]) і М.С. Строговичем. У подальшому цей підхід знайшов розвиток у працях інших теоретиків права,

почав трактуватися у вигляді беззаперечного постулату, аксіоми в радянських підручниках і посібниках із загальної теорії держави та права. Цей домінантний статус за трьохелементною структурою норми права зберігся в сучасній українській і російській юридичних доктринах [226, с.112; 238, с.127].

Основний зміст цієї концепції зводиться до такого: а) ідеальна логічна структура норми права складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, що у своїй єдності акумулюють регулятивний потенціал (потрібний і достатній мінімум правової інформації), який повинен знаходитися в основі системи права; б) структурні елементи норми права в переважній більшості містяться в окремих статтях одного або навіть різних нормативно-правових актів. При цьому не слід ототожнювати норму права зі статтею нормативно-правового акта, оскільки структуру норми можна вивести шляхом її „логічного” конструювання зі статей одного й того ж або навіть різних актів; 3) будова норми права як „логічна взаємодія” гіпотези, диспозиції та санкції в загальному вигляді може бути відображена лінійною формулою: „якщо – то – інакше”.

2. Двохелементна (двочленна, дволанкова, біномна) концепція структури правової норми об’єднала дещо меншу кількість прихильників у юридичній науці. Позицію цього підходу розділяють і підтримують такі вчені як С.І. Вележєв, К.К. Жоль, В.П. Казимирчук, С.В. Курилев, Є.Я. Мотовіловкер, М.П. Томашевський, О.О. Ушаков, О.Ф. Черданцев, В.О. Шабалін та ін.

Двочленний підхід до структури норми права був у цілому характерний для поглядів дореволюційних правознавців, зокрема П.Г. Виноградова, М.М. Коркунова, І.В. Михайловського, В.Ф. Тарановського та ін. Ця концепція структури норми права знайшла свій розвиток у міркуваннях як радянських, так і сучасних дослідників [128, с.73; 258, с.268; 273, с.44]. Суть цієї концепції полягає в тому, що, по-перше, справжня логічна структура норми права складається з двох елементів (умова й юридичний наслідок); по-друге, двочленна структура залежить від різновиду норм права (критерій поділу – спеціалізація): регулятивні („первинні”) складаються з гіпотези та диспозиції, охоронні („вторинні”) – гіпотези та санкції; по-третє, диспозиція та санкція на

відмінну від гіпотези, не різнопорядкові, а однорідні явища; по-четверте, будова норми права може бути виражена логічною зв'язкою: „якщо – то”.

3. Компромісна (дуалістична) концепція будови норми права є логічним результатом генезису міркувань про структуру норми права та бажанням дослідників зблизити окреслені вище два підходи. Ця концепція охоплює погляди різних теоретиків права та має альтернативні варіанти вирішення.

Однак прерогатива належить підходу, що був запропонований і в подальшому розвинутий С.С. Алексєєвим. Головна ідея позиції останнього зводиться до того, що норму права слід розглядати у двох аспектах: логічна норма та норма-припис. У відповідності до цього інтерпретується структура норми права: логічна норма [8, с.31] має у своєму складі три елементи (гіпотезу, диспозицію та санкцію), а норма-припис – два елементи (гіпотезу та диспозицію (санкцію)). Тільки за умови одночасної характеристики елементів логічної норми та складових норми-припису забезпечується всебічний аналіз змісту правових норм [4, с.311]. Запропонований С.С. Алексєєвим підхід знайшов широку підтримку серед сучасного наукового співтовариства.

Окрім того, в межах цієї концепції варто виокремити й інші дослідницькі позиції, згідно з якими виділяють: потенційну та реальну структури норми права (П.Б. Євграфов); логічну та реальну структури норми права (В.Д. Перевалов); структуру норми права як загальну, одиничну й особливу категорію (Г.І. Шатков); внутрішню структуру (зовнішню форму) та зовнішню структуру (внутрішню форму) норми права (В.Л. Кулапов); структуру норми права в широкому та вузькому розуміннях (М.А. Тулігловіч) [137, с.36].

4. Концепція структури норми права з факультативними елементами. Її суть полягає в тому, що будова юридичної норми містить як обов'язкові, так і факультативні складові (загальна кількість елементів до уваги не береться).

На думку однієї групи вчених (А.В. Рибін, Б.В. Шейндлін), диспозиція визнається обов'язковим елементом, у свою чергу гіпотеза та санкція – факультативними. Відповідно до поглядів інших правознавців (О.С. Йоффе, М.Д. Шаргородський), статусом факультативного елемента наділена санкція.

Дещо по-іншому цю проблему вирішують прихильники наступного підходу (М.М. Рибушкін, Р.В. Шагієва): іманентними (обов'язковими) елементами норми права є диспозиція та санкція. Окрім того, в межах цієї концепції потрібно виокремити „атрибутивний” напрям. Зокрема до атрибутів норми права відносять лише санкцію (Ю.В. Кудрявцев, Д.В. Малихін) або гіпотезу та санкцію (О.Е. Лейст). Поглядам щодо зменшення структурних складових юридичної норми протистоїть бажання до їх збільшення за рахунок факультативних частин. Так, поряд з класичними трьома елементами виокремлюють четвертий, факультативний – заохочення (П.М. Рабінович), стимул (В.М. Карташов) тощо. Водночас, згідно з міркуваннями окремих правників (Ф.Н. Фаткуллін, Ф.Ф. Фаткуллін), структура норми права складається з п'яти елементів: диспозиції та санкції (обов'язкові), гіпотеза, вказівка на суб'єктний склад і на ціль (факультативні) [137, с.36].

5. Широка (розширена) концепція структури правової норми має місце в доробках фахівців (О.В. Берг, М.М. Рассолов та ін.), які прагнуть виокремити більше ніж три традиційних елементи, кожен з яких є обов'язковим.

Так, свого часу дорадянський учений-юрист П.О. Сорокін зазначав, що здебільшого всі норми права складаються з двох основних частин – диспозиції й санкції. Утім, дослідник наголошував на тому, що в кожній нормі права слід розрізняти: 1) суб'єкта права; 2) суб'єкта обов'язку; 3) об'єкта права; 4) об'єкта обов'язку; 5) посилання на „джерело права”; 6) додаткові умови: часу, місця та способу дії; 7) адресата (десцинатора) правових дій [197, с.712; 270, с.415].

На думку А.С. Піголкіна, в будь-якій правовій нормі для того, щоб вона була дійсно діючим регулятором суспільних відносин, обов'язково мають бути прямо або опосередковано визначені такі положення, які б знайшли своє місце у відповідних елементах норми права: а) сфера суспільних відносин (так звана „гіпотеза”); б) суб'єктний склад; в) зміст самого припису поведінки (диспозиція); г) наслідки порушення диспозиції (санкція) [193, с.5]. Варто звернути увагу на те, що вся складність і суперечливість генезису уявлень щодо структури норми права чітко прослідковується в еволюції поглядів

А.С. Піголкіна. Зокрема правознавець спочатку підтримував та усіляко обґрунтовував тричленну будову, дещо пізніше відстоював окреслену вище чотиричленну структуру, а згодом почав поділяти думку про відсутність єдиної універсальної будови норми права, надаючи перевагу двочленній концепції.

6. Варіативна (модифікаційна) концепція структури норми права полягає у відмові від жорсткої, єдиноможливої будови правової норми, яку, на переконання її прибічників (О.В. Дьомін, К.В. Пузирьова, М.В. Разуваєв, В.Л. Федоренко та ін.), можуть утворювати різні за якісним складом і кількістю елементи в залежності від конкретних умов і потреб правового регулювання [56, с.62]. Як відмічає А.В. Поляков, кількість елементів когнітивної правової норми залежить від її функціонального та ціннісного значення в механізмі дії права та відповідного способу її текстуального вираження [197, с.723].

7. Міждисциплінарна концепція структури норми права – включає підходи вчених, які намагаються вирішити цю проблему за допомогою гносеологічного потенціалу, досягнень інших суспільних наук: логіки (В.П. Колошин, А.О. Старченко та ін.), соціології (А.Б. Венгеров). Так, Г.Т. Чернобель відстоює тезу про те, що правова норма в логічному відношенні – нормативно-правове судження, в якому мають місце суб'єкт, предикат і визначена логічна зв'язка, тобто логічно-семантичну структуру правової норми утворюють три елементи: адресат (суб'єкт правового спілкування), захід (форма) поведінки та відповідний спонукальний оператор [277, с.42].

На основі викладеного вище слід резюмувати, що множинність різних точок зору на питання будови норми права свідчить про термінологічну плутанину та відповідно змішування принципово відмінних способів структурування юридичних норм. В основі цих протиріч лежать такі причини: а) відсутність єдиного підходу до розуміння норми права та характеристики її природи; б) дискусійність поглядів щодо змісту та форми права [137, с.36].

Утім, потреба в комплексному вивченні окремого різновиду норм права – спеціалізованих – передбачає вибір та обґрунтування єдиного дослідницького підходу, тобто певного теоретико-методологічного вектора, в межах координат

якого планується осмислення спеціалізованих норм права у МПР. Таким чином, потрібно більш детальніше зупинитися на деяких вихідних моментах.

Проаналізовані підходи до трактування норми права, її ознак і структури є логічним наслідком еволюційного поступу теорії норм у межах домінуючих протягом тривалого часу у вітчизняній юриспруденції двох головних парадигм – позитивізму та соціологізму [49, с.71]. Саме через призму останніх двох типів праворозуміння радянською юридичною наукою було закладено протиріччя в інтерпретацію норми права, яке в загальному вигляді проявляється в тому, що, з одного боку, правова норма розглядається як формально визначене правило поведінки, що знаходить вираження, об'єктивацію в нормативно-правових актах (позитивістський початок), а, з іншого боку, норма права уявляється у вигляді абстрактної нормативно-логічної моделі поведінки, яка охоплює умови її настання, безпосередньо саму поведінку суб'єктів права та відповідні заходи примусу в разі невиконання останньої (соціологічний початок).

Подвійність стандартів при дослідженні норм права, подальший генезис вчення про зміст і форму права стали причиною того, що класична концепція юридичної норми піддавалася аргументованій критиці як щодо родового поняття „правило поведінки” [181, с.92], так і стосовно її структури [275, с.51].

Окрім того, подальший розвиток МПР обумовив появу в джерелах права [189, с.111] таких явищ як нормативно-правові (легальні, законодавчі) дефініції, принципи, презумпції та ін. Вони не могли з однозначністю бути віднесені до класу норми права в межах її традиційної концепції, але важливість існування останніх не піддавалася сумніву та не спростовувалася жодним правознавцем.

Саме тому класична теорія норм права постала перед необхідністю модернізації для вирішення як мінімум таких проблем: а) зміни родового поняття, за допомогою якого відбувається дефініювання правової норми, з метою охоплення ним суттєвих ознак усіх різновидів останньої; б) невідповідності структури норми права реальному тексту нормативно-правових актів; в) з'ясування статусу правових явищ, котрі „виходять” за межі поняття норми права в її традиційній інтерпретації як правила поведінки;

г) неврахування змісту загальних ознак юридичної норми по відношенню до конкретних її різновидів; г) суб'єктивного фактору, що завжди присутній під час абстрактного відтворення правової норми окремо взятим суб'єктом права.

З огляду на ці причини, прихильниками класичної теорії норм права було введено в категоріальний апарат юриспруденції поняття „нормативно-правовий припис” [54, с.6 – 10]. Під час розвитку теоретичних уявлень про нормативно-правовий припис сформувалися дві основні концепції розуміння цього поняття. В основі дискусії знаходиться питання про те, чи слід вважати нормативно-правовий припис структурною частиною тексту нормативно-правового акта чи мінімальним правовим велінням (установленням). Перша точка зору була висловлена О.В. Міцкевичем, її прибічниками є Л.Ф. Апт, М.Л. Давидова, А.П. Заєць, П.М. Рабінович, В.М. Сирих та ін. Ці вчені-юристи розглядають нормативно-правовий припис як початковий елемент системи законодавства, тобто форми права. Протилежна концепція представлена у працях С.С. Алексєєва, М.Й. Байтіна, В.М. Горшенєва, В.М. Карташова, Т.М. Мірошніченко та ін. Відповідно до їх позиції, нормативно-правовий припис є первинною ланкою системи права, тобто його юридичного змісту.

Стосовно до наявного спектру поглядів, які мають місце в літературі з цього питання, можна зробити висновок, що, незважаючи на значний плюралізм думок (нормативно-правовий припис інтерпретується як основа системи законодавства в цілому, її частини, нормативно-правового акта, системи права, однієї з підструктур системи права, обох систем одночасно), більшість учених висловила одну спільну ідею: нормативно-правовий припис неможна ототожнювати тільки зі змістом або лише з формою права [54, с.23].

Окрім того, віднесення прихильниками „модернізованої” класичної концепції норм права нормативно-правового припису до системи законодавства й одночасний розгляд ними норми права в якості абстрактного правила поведінки, що знаходить своє вираження в конкретних нормативних приписах, на нашу думку, розв'язало лише частково означені проблеми. Адже за таких умов відтворення норми права залишається суб'єктивним – повністю залежить

від довільних міркувань суб'єктів права [275, с.52]. Звідси юридична норма відходить на „другий план”, поступаючись місцем нормативному приписові. Перефразовуючи слова С.П. Погребняка, доводиться констатувати, що норма права перетворюється в щось схоже на Дельфійського оракула, який видавав невизначені звуки та вимовляв темні слова, значення яких кожному належало тлумачити як йому заманеться, за формулою „розумій, як бажаєш” [195, с.164].

У зв'язку з цим потрібно погодитися з міркуваннями С.В. Кабишева, який стверджує, що традиційне поняття норми права як представницько-зобов'язуючого правила поведінки, що володіє трьохелементною структурою, за рівнем своєї абстрактності не може слугувати ефективним інструментом пізнання правової дійсності [107, с.11]. У свою чергу Г.О. Борисов зазначає, що норма права уявляється як категорія універсальна, котра акумулює в собі все багатство інтелектуально-вольового змісту правової матерії [21, с.24, 30].

З огляду на це, викликає заперечення висловлювання окремих дослідників, які вважають, що не можна зводити наукове поняття норми права (теоретична конструкція, котра не може бути об'єктом безпосереднього споглядання) до звичайного уявлення „юриста-практика”, оскільки за такою логікою юридична наука взагалі не потрібна [123, с.31]. На нашу думку, така позиція щодо інтерпретації норми права є неприйнятною, оскільки нівелюється справжнє призначення правознавства в житті сучасного суспільства.

Очевидно, складність віднесення нормативно-правового припису до змісту або форми права, свідчить тільки про одне – про те, що останній і є юридичною нормою, єдністю змісту права та форми його вираження [61, с.61]; неподільним мінімальним елементом об'єктивного права. Із вищевикладених причин ми приєднуємося до концептуального підходу, відповідно до якого мінімальне нормативне правило (припис, веління, положення) нормативно-правового акта або іншого формально-юридичного джерела права, що здатне регулювати суспільні відносини, потрібно кваліфікувати в якості норми права. Цей підхід відповідає позиції С.С. Алексєєва, зокрема тій її частині, що поняття нормативного припису не варто протиставляти поняттю правової норми,

оскільки припис (норма-припис) і є „жива” юридична норма розвинутої правової системи, яка відрізняється високим рівнем спеціалізації [8, с.82, 119].

У цьому контексті особливої ваги й актуальності набуває риторичне запитання О.В. Дьоміна такого змісту: „Чи не прийшов час науковому співтовариству погодитися з тим, що норма права повинна асоціюватися виключно з так званою нормою-приписом (нормативним положенням), а для об’єктивно існуючих у праві утворень, які називаються логічними (або потенційними) нормами, підібрати інше найменування?” [56, с.66].

Привертає увагу з цього приводу думка, висловлена О.С. Лисенковою про те, що основою самостійного положення нормативно-правового припису є викладений зміст, тобто норма права; і в той же час ці два елементи є нероздільними. У цій тезі, продовжує автор, проявляється вся специфічна цілісність співвідношення як змісту та форми норми права і нормативно-правового припису зокрема, і системи і права і законодавства взагалі [156, с.7].

Схожий підхід щодо розуміння норми права підтримують В.Л. Слесарев [235] і Б.І. Пугінський [207]. Останній, піддавши критиці існуючий у юриспруденції стан розроблення сутності правової норми [207, с.23], акцентує увагу на тому, що, по-перше, кожна окрема стаття (пункт, підпункт) нормативно-правового акта, як правило, містять одну або декілька норм права, але останні в переважній більшості не можуть бути розподілені між різними статтями або пунктами нормативного акта; по-друге, мінімальною текстовою одиницею вираження правової норми слугує окреме речення нормативного акта, в тому числі частина складного речення; по-третє, ключовою ознакою для виокремлення норми права є можливість самостійного застосування правового установлення, що виражене в реченні, його окремій частині або групі речень нормативно-правового акта, для регулювання дій суб’єктів права [207, с.32].

На підставі викладеного вище видається можливим сформулювати власну позицію стосовно переліку ознак норми права з наступним визначенням останнього поняття. Так, на нашу думку, істотні, сутнісні ознаки норми права [190, с.247] можуть бути систематизовані таким чином: 1) є вольовим

правилом; 2) відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості; 3) встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості; 4) має обов'язковий характер; 5) є формально визначеною; 6) має загальний характер; 7) гарантується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування примусу; 8) є юридично цілісною та логічно завершеною; 9) спрямована на регулювання (гармонізацію) суспільних відносин.

Виходячи з цього, є всі підстави стверджувати, що норма права – це обов'язкове, формально визначене, цілісне, логічно завершене правило загального характеру, що відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості та гарантоване ними, включаючи можливість застосування примусу, з метою регулювання суспільних відносин.

Така інтерпретація норми права зумовлює порушення та розв'язання таких питань: по-перше, про логічну форму мислення, за допомогою якої відбувається відображення юридичної норми як явища правової дійсності; по-друге, про граматичну (синтаксичну) одиницю тексту нормативно-правового акта, в межах якої „матеріалізується” юридична норма. Ці проблеми мають принципове значення та тісно взаємопов'язані між собою [137, с.37].

Як слушно наполягав свого часу відомий дореволюційний правознавець І.О. Ільїн, будь-яка норма є правилом, яке сформульоване у словах, у вигляді логічного судження та граматичного речення [105, с.81]. У сучасній фаховій літературі наголошується на тому, що в логічному відношенні норма права виражається завжди у формі судження [125, с.239]. У свою чергу кожне судження граматично відображається в розповідному реченні [70, с.65; 129, с.177]. З огляду це, можна стверджувати, що у своїй переважній більшості граматично ціле речення співпадає з нормою права, однак у певних випадках норма права може бути виражена й частиною речення. В останньому випадку вона викристалізовується за допомогою нескладної мисленнєвої операції: або добудовування незавершеного речення, або вичленення зі складу складного

речення простого [56, с.68]. Ґрунтуючись на здобутках лінгвістики та формальної логіки, слід відмітити, що з точки зору синтаксису типове речення завжди бінарне за своєю структурою, а відповідно до науки про правильне мислення кожне судження складається з суб'єкта (S), предиката (P) і зв'язки. Звідси можна припустити, що це якимось чином відображається на структурі норми та корелюється зі змістом двохелементної концепції будови останньої.

На основі цього припущення та нашого уявлення щодо поняття норми права, а також методологічного потенціалу двочленної концепції, вважаємо, що кожна норма складається з двох елементів. Варто наголосити на тому, що міркування стосовно ознак правової норми та її структури будуть нами детальніше викладені під час пізнання природи спеціалізованих норм права.

Щодо юридичної норми в її традиційному розумінні (трьохелементне представницько-зобов'язуюче правило поведінки), то слід зазначити, що нами вона розглядається як комплексна нормативно-логічна конструкція, що охоплює модель взаємодії значної кількості суб'єктів права, відображає цілісну причинно-наслідкову природу людської діяльності [125, с.88; 190, с.251].

Беручи до уваги розглянуте вище, перейдемо до осмислення призначення норм права у МПР. Так, С.С. Алексєєв, вивчаючи елементний склад МПР, підкреслює, що юридичні норми виконують роль головного правового засобу, за допомогою якого здійснюється регламентація суспільних відносин [3, с.35]. На думку вченого, правові норми представляють собою юридичну основу регулювання, з якої у правовій сфері „все розпочинається”. Завдяки їм вводиться в дію той або інший режим, нормативно спрямовується поведінка учасників суспільних відносин у відповідності до закладеної в нормах ідеальної моделі такої поведінки. У нормах права також „передбачаються” всі ті наступні юридичні засоби, що утворюють інші елементи МПР. При цьому від виду правових норм залежить увесь порядок, лад правового регулювання [4, с.283].

Подібна позиція знайшла підтримку та наслідування в більшості сучасних праць із загальної теорії права, в яких міститься теза про те, що норма права – основа, стрижень, „двигун”, „генератор” МПР. Саме з норм права, що

спрямовані на впорядкування певних відносин, розпочинається дія права на суспільні відносини. Якість правового регулювання залежить від того, наскільки юридичні норми правильно враховують закономірності суспільних відносин, що впорядковуються, наскільки високий рівень загальної та правової культури суб'єктів вітчизняного законодавчого корпусу [140, с.10].

При цьому С.С. Алексєєв стверджує, що значення юридичних норм у МПР полягає в нормативному регламентуванні (нормуванні) суспільних відносин. Дослідник переконаний, що юридичні норми у МПР регламентують: а) коло суспільних відносин, на які поширюється дія юридичних норм, тобто види відносин, що регулюються, а звідси й суб'єктів відносин; б) зміст поведінки людей, на яких поширюється дія юридичних норм; в) обставини, з настанням або ненастанням яких, пов'язується виникнення, зміна, а також припинення можливої та необхідної поведінки; г) юридичні засоби, за допомогою яких забезпечується можлива або необхідна поведінка, в тому числі характер суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [3, с.108].

По суті, характер регулюючої дії нормативної основи МПР залежить від того, як діє право: шляхом зобов'язання, дозволу чи заборони тощо. Так, зобов'язуючі норми права регламентують активну поведінку зобов'язаних осіб, заборонні норми накладають пасивні обов'язки на конкретних осіб, а дозвільні надають можливість вчиняти активні дії носіям суб'єктивного права. У свою чергу З.Д. Іванова зазначає, що МПР, який здійснюється за допомогою заборонних норм права, виступає ззовні ніби у скороченому, спрощеному вигляді. У відповідності до заборонних норм у суб'єктів права наявна певна кількість юридичних обов'язків не вчиняти тих чи інших дій. Такі обов'язки виникають безпосередньо з приписів правових норм, зі вступом їх у дію. При цьому не потрібно додаткових юридичних дій у вигляді волевиявлення сторін або інших юридичних фактів, які є обов'язковим компонентом механізму здійснення всіх інших різновидів правових норм [103, с.111].

Власне, від виду норми права та правової поведінки суб'єкта залежить виникнення тієї чи іншої стадії юридичного регулювання суспільних відносин.

Так, первинна реалізація заборонних норм завершується на другій стадії правового регулювання, і лише у випадку недодержання вказаних заборон „запускаються” інші юридичні засоби МПР. Йдеться про те, що між кожним з елементів МПР існує взаємозв’язок: попередній елемент породжує (змінює) наступний та одночасно реалізується в ньому. Норми права задають ритм, тональність МПР, прогножуючи успішність його функціонування. У цілому юридичні норми відіграють роль „першої скрипки” у МПР, виступаючи первинним елементом у складному процесі правового регулювання.

Однак не всі норми права займають у МПР однакове місце. Кожна частина МПР знаходиться на своєму рівні, виконуючи специфічні функції. Якість виконуваних функцій впливає на роботу інших елементів і на результат функціонування МПР у цілому. Тому важливе значення під час вивчення норм права у МПР набуває проблема їх функцій, оскільки функція розкриває сутність, сутнісну залежність явища [125, с.6]. На жаль, в юридичній науці відсутній єдиний підхід до розуміння функцій норм права [140, с.11], сучасний стан розробки цього питання нами буде ретельно проаналізовано нижче.

Водночас особливий інтерес у межах цього підрозділу дисертації викликає позиція, відповідно до якої має місце кореляція між функціями юридичних норм і функціями права, його спеціалізацією. Зокрема С.С. Алексєєв переконує, що поділ спеціально-юридичних функцій права на регулятивні й охоронні обумовлює існування двох основних видів юридичних норм – регулятивних та охоронних. Від цих норм у розвинутих системах права, продовжує дослідник, відокремлюються спеціалізовані норми права, і тому загальна класифікація юридичних норм доповнюється третьою ланкою [9, с.234].

Погоджуючись у цілому з таким підходом, слід наголосити на його дискусійності в частині найменування регулятивної функції права та відповідно регулятивних норм. На цьому вже досить тривалий час акцентується увага окремими фахівцями [24, с.34; 181, с.164, 207; 261, с.10]. Річ у тім, що поняття „регулювання” ширше за обсягом поняття „охоронна” [119, с.103], адже охоронна – один із способів регулювання. Правоохоронні норми як і

„регулятивні”, являючись елементом МПР, зорієнтовані на впорядкування найбільш важливих суспільних відносин, тобто регулятивність (від лат. *rēgula* – норма) це родова, сутнісна властивість права й усіх без виключення його норм. Використання С.С. Алексєєвим поряд з назвою функцій права й юридичних норм, які номінуються як „регулятивні”, інших деталізуючих термінів (щодо функцій права – „функції організації”, а стосовно норм – „норми позитивного регулювання” або „правоустановчі”) є, можливо, підтвердженням факту усвідомлення вченим деякої дискусійності власної позиції. Крім того, далі С.С. Алексєєв цілком правильно резюмує, що головна функція норм права у МПР полягає в забезпеченні конкретизованого, детального, точного та визначеного нормативного регулювання суспільних відносин [4, с.289; 8, с.81].

Ураховуючи проаналізоване вище, варто зауважити, що кожна норма права у МПР, виконуючи генеральну, регулятивну, функцію, спеціалізується на здійсненні однієї з основних функцій права в результаті чого виокремлюються дві основні групи норм права: правоустановчі (ця назва знайшла підтримку серед сучасних правознавців – О.В. Мелехін, А.В. Поляков, О.В. Тимошина та ін.) та правоохоронні до яких у процесі правового регулювання приєднується особливий вид юридичних норм – спеціалізовані норми права.

Відповідно до нашої позиції, саме в цьому полягає методологічний потенціал і цінність поняття МПР для розв’язання наявних проблем теорії норм права. Адже спеціалізацію норм права, яка у свою чергу, з одного боку, є основою, своєрідним „ключем” до пізнання дійсної юридичної природи норм права та їх структури, а з іншого – дозволяє виокремити дві основні групи норм права (правоустановчі та правоохоронні) й одну особливого призначення (спеціалізовані), методологічно правильно досліджувати в межах МПР.

Звідси прослідковується функціонально-логічна схема: МПР як система юридичних засобів → спеціалізація правових норм у МПР → правоустановчі норми права ↔ правоохоронні норми права ↔ спеціалізовані норми права. Результат комплексного вивчення цього зв’язку понять у юридичній науці – створення реальних передумов для ефективного регулювання (гармонізації,

впорядкування) суспільних відносин на практиці [56, с.64]. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання всебічного осмислення юридичної природи, статусу спеціалізованих норм права, котрі без перебільшення є *terra incognita* сучасного правознавства. Очевидно, що ситуація, коли одні вчені-юристи визнають і виокремлюють в якості самостійного виду спеціалізовані норми права, а інші – заперечують цей факт, не може залишатися невирішеною нескінченно довго. Адже це негативно впливає як на престиж сучасної юридичної науки, так і на правотворчу та правореалізаційну практику.

Отже, пізнавальні можливості, „енергія” поняття МПР створюють умови для дослідження норм права через призму їх спеціалізації, з обов’язковим урахуванням проаналізованих підходів до інтерпретації МПР та юридичних норм. Водночас потрібно зауважити, що й сама юридична природа спеціалізації норм права у МПР потребує ретельного опрацювання.

Висновки до розділу 1

На підставі розглянутого вище можна дійти до таких висновків:

1. Протягом тривалого часу проблематика МПР продовжує представляти значний науковий інтерес. У цьому відношенні наукове пізнання окремого елемента МПР у цілому відтворює шлях сходження від загального до конкретного. Основні проблеми, що виникають під час вивчення МПР, доцільно аналізувати на двох рівнях: методологічному та теоретичному. У результаті генезису теорії МПР у правознавстві сформувалися такі методологічні підходи до його розуміння: інструментальний, діяльнісний, системний, комплексний і комунікативний. Наявність різних способів осмислення МПР варто розглядати, з одного боку, в якості підтвердження складності, багатоаспектності цього механізму, а з іншого – як показник інтенсивного розвитку юридичної науки в цьому напрямі. Беручи до уваги всі

аспекти цих підходів до осмислення МПР, нами був зроблений вибір на користь інструментального. Головний аргумент – його відповідність вихідній інтерпретації права як особливого соціального регулятора. При цьому МПР є системою, котра в реальній дійсності не відповідає лінійній схемі.

2. Норми права та МПР знаходяться між собою в тісному зв'язку. У цьому відношенні норми права в якості елемента МПР необхідно досліджувати в межах конкретного підходу до розуміння останнього. Звідси впливає така гносеологічна закономірність: інший методологічний підхід до розуміння МПР – інше призначення норм права в цьому механізмі. А отже, скільки існує підходів до пізнання МПР, стільки є і способів осмислення місця та ролі норм права в ньому. Водночас найбільш прийнятним є інструментальний підхід, у межах якого за нормою права визнається статус ключового, організуючого юридичного засобу. Причому норма права – універсально-регулятивне явище, що втілює в собі все багатство інтелектуально-вольового змісту та форми права. Постійні дискусії стосовно природи норми права (її дефініції, ознак, структури і видів) є результатом суперечливості окремих положень традиційної для радянської юридичної доктрини теорії норм права. Проаналізовані в цьому розділі дисертації відмінні підходи щодо поняття норми права створюють підґрунтя для усунення суперечностей у сучасній теорії юридичних норм.

3. Норми права – центральна ланка, первинний елемент у МПР. Основна, генеральна функція правових норм у цьому механізмі полягає в упорядкуванні (гармонізації) суспільних відносин. Роль норм права у МПР розкривається через їх функції та практику реалізації. У відповідності до певного виду норм права залежить „запуск” у дію тієї чи іншої стадії правового регулювання та відповідно інших юридичних засобів. Норми права нерозривно пов'язані з усіма елементами МПР, кожний з них відчуває на собі дію іншого, певною мірою „насичений” його акцидентальними властивостями. Методологічна цінність та евристичність поняття МПР дає можливість осмислити юридичну природу норм права з урахуванням їх спеціалізації.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ПРИРОДА СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НОРМ ПРАВА

2.1. Спеціалізація норм права в механізмі правового регулювання

Зовнішній соціальний світ, що оточує людину, ще досить недавно був простором повільних швидкостей, незначних відхилень від звичних процесів, стійких регулятивних форм і механізмів у вигляді історично сформованих традицій і звичаїв. Сьогодні це становище кардинально змінилося. Сучасний світ – надскладна, нелінійна система, в якій стрімко розвиваються процеси глобалізації та диференціації, конкуренції та кооперації, обміну матеріальними благами, інформацією тощо. Особливе місце серед означених вище процесів посідає спеціалізація – вагомий важіль прогресивного поступу людства.

У словнику іншомовних слів наводяться такі значення слова „спеціалізація”: 1) оволодіння спеціальними знаннями та навичками в якій-небудь галузі; 2) зосередження діяльності на якому-небудь занятті, спеціальності; 3) поділ праці на окремі операції; 4) спеціалізація виробництва – обмеження виробничої діяльності підприємства на виготовленні визначених виробів або деталей; 5) особливі риси прилаштування організмів до умов існування, що властиві окремому виду (групі) тварин [178, с.637].

У філософській літературі відмічається, що спеціалізація представляє собою соціальні відносини, визначену форму розподілу праці, незалежно від того – в технічній чи в науковій галузях. Зміст спеціалізації полягає в тому, що вона, з одного боку, звужує сферу праці людини, а з іншого – концентрує її енергію в цьому обмеженому напрямі. Перша обставина збільшує консерватизм людської діяльності, зменшуючи суму зовнішніх впливів, які штовхають людину вперед, відіймаючи матеріал, з якого виходить її розвиток. Друга – збільшує продуктивність праці, й тим самим, за звичайних умов, його

прогресивність [18, с.81]. Зазначені тенденції тісно переплітаються між собою та доповнюють один одного, і тим самим складають сутність спеціалізації. За допомогою діалектичного поєднання вузькопрофільності та сконцентрованості зусиль бажані результати досягаються швидше, якісніше та з найменшими витратами. Як наслідок, спеціалізація – це „генетична” тканина соціального організму, його живильне середовище та рушійна сила [223, с.20; 224, с.26].

Динамізм еволюції, генезису суспільних відносин проявляється у спеціалізації всіх сфер життєдіяльності людини: економічної, управлінської, правової, соціальної, освітньої, наукової, культурної та ін. Важко назвати таку галузь суспільного співжиття, котру б не торкнулася спеціалізація. При цьому варто наголосити на тому, що спеціалізація пронизує всі рівні окреслених сфер, по-різному діє на їх зміст, структуру, перспективу розвитку. Саме тому її доцільно розглядати в різних аспектах у межах конкретної галузі.

Особливе місце серед перелічених сфер прояву досліджуваного явища посідає спеціалізація у правовій системі [223, с.24; 224, с.34]. Не претендуючи на вичерпне висвітлення всіх можливих проявів спеціалізації окремих явищ у правовій системі, варто зазначити, що в юридичній науці мають місце „вузлові” напрацювання з цієї проблеми за такими напрямками: по-перше, спеціалізація суб'єктів права, в тому числі державних органів, підприємств та установ (Г.В. Зубенко, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк; З.М. Шабанова); по-друге, спеціалізація юридичної діяльності (С.Д. Гусарев, Ю.В. Єфімова, В.В. Сердюк); по-третє, спеціалізація законодавства (Н.М. Пархоменко, І.М. Сенякін, А.М. Шадже); по-четверте, спеціалізація норм права у МПР (С.С. Алексєєв, О.В. Берг, А.С. Піголкін). Окрім того, в загальній теорії держави та права виокремлюється теорія спеціалізації – доктринальна теорія походження держави та права (С.К. Бостан, Н.А. Бусова, Т.В. Кашаніна) [138, с.145].

Беручи до уваги багатогранність і складність проявів спеціалізації у правовій системі, перейдемо до комплексного розгляду останнього напрямку.

Так, сучасним дослідженням у різних сферах науки, в тому числі правознавстві, притаманна спільна риса – активне застосування системного

підходу [117, с.229; 206, с.17]. Системний характер права підкреслюється в усіх підручниках із загальної теорії права. На думку С.С. Алексєєва, системність права – його властивість, яка разом з ознаками нормативності, формальної визначеності обумовлює соціальну цінність права в суспільстві [8, с.9, 72]. У свою чергу В.О. Кірін відстоює тезу про те, що системність права виражається в чітко визначеному співвідношенні норм права між собою [118, с.30].

Системність права зростає поступово, по мірі ускладнення та диференціації суспільних відносин і розширення сфери їх правового регулювання. Завдяки системності юридично різнорідні правові норми здатні регулювати суспільні відносини системно, тобто в комплексі, забезпечуючи диференціацію, але разом із тим єдиний, погоджений вплив на них [8, с.72].

При цьому, незважаючи на те, що в юриспруденції загальновідомо, що право є нормативно-регулятивною системою, останню розуміють переважно як сукупність норм права, котрі згруповані в галузі за предметом та методом правового регулювання [260, с.50, 105]. У зв'язку з цим слід наголосити на тому, що „система” є загальнонауковим поняттям, його завдання полягає у відображенні закономірностей, властивостей різноякісних систем. Відносна самостійність системного правового цілого обумовлює умовну автономність його функціонування, ступінь якого визначає рівень цієї системи. Однак відсутність автономності функціонування позбавляє ціле характеру системності [117, с.235]. Таке трактування системи може бути в повній мірі застосовано до правових явищ. Звідси слідує, що всебічно пізнати систему права через поняттєвий ланцюг „галузь ↔ інститут ↔ норма” [128, с.75] неможливо, оскільки вивчення системи – це дослідження її елементів і всього різноманіття зв'язків між ними чого зазначений категоріальний ряд не охоплює [148, с.12].

Перебування норми права в тому чи іншому інституті, галузі пояснює її місце у структурі системи права, але не вказує на її функції та функціональні зв'язки з іншими нормами права й юридичними засобами МПР. Разом із тим, як правильно наголошується в юридичній літературі, потрібно враховувати те, що

норми права знаходяться одночасно у структурному та функціональному рядах юридичних понять вітчизняного правознавства [27, с.132, 161, 212].

Із цього приводу Д.А. Керімов слушно зазначає, що система права діє, функціонує, виконує визначену, конкретну роль. Функціонує не тільки система права в цілому, але і кожний її компонент. У той же час функції компонентів детерміновані, похідні від функції системи в цілому. У системі права немає та бути не може недіючих компонентів, оскільки „мертвий” компонент, як правило, „зупиняє” всю систему; в результаті чого вона, зберігаючи просту цілісність, позбавляється властивості системності [117, с.236, 238].

У зв'язку з цим у правознавстві сформувався дещо модернізований підхід до системи права, що ґрунтується на спеціалізації юридичних норм під час правового впорядкування суспільних відносин. Окрім зазначених вище вчених, дослідженню проблем, пов'язаних зі спеціалізацією норм права у МПР, приділяють увагу також В.М. Баранов, Т.В. Кашаніна, А.М. Колодій, О.А. Кузнецова, Н.М. Оніщенко, І.М. Сенякін, Л.Б. Тіунова, М.К. Юков та ін.

Так, на переконання О.Ф. Черданцева, з точки зору теорії систем право на відмінну від низки інших систем представляє собою, насамперед, гомогенну систему. Право – упорядкована система, для якої характерний певний порядок розміщення та зв'язків елементів. Це – відкрита, незавершена (динамічна) система, котрій властива стабільність її елементів. Це іманентна система, системоутворюючі відносини якої характерні тільки для неї [275, с.31].

Водночас О.Ф. Черданцев справедливо продовжує, що система права – функціональна система, її функція полягає в регулюванні суспільних відносин, складність і різноманітність яких обумовлює складність системи права як функціональної системи. Утім, складність цієї системи полягає не тільки в її будові (норми, інститути, галузі права), але і в різноманітності методів впливу права на суспільні відносини. Система права передбачає не тільки поділ норм права на інститути та галузі, що впливає з „галузевого розподілу праці” між нормами, але й функціональний розподіл праці між ними, який слідує з того, що різні норми права здійснюють неоднакові функції у складному МПР.

На основі викладеного вище О.Ф. Черданцев наголошує на тому, що саме функціональний „розподіл праці” між нормами права, їх функціональна спеціалізація у МПР надають юридичним нормам таку властивість, як системність, якість, яка передбачає не стільки віднесення норм права до окремих його частин, скільки зв’язок норм права з іншими нормами відповідного інституту, нормами інших інститутів і галузей права й їх тісну взаємодію у процесі регулювання суспільних відносин [275, с.34, 48].

Один з перших вказав на існування розподілу праці між правовими нормами С.С. Алексєєв. Відповідно до його позиції, з уявлення про право як систему, яка відрізняється якістю органічності, впливає серед усього іншого й те, що утворюючі його юридичні норми не є деякою однорідною множиною нормативних положень, кожне з яких за своїми ознаками в усьому відповідає іншим приписам. Саме тут, на рівні мікроструктури права, досить наочно проглядається притаманна праву спеціалізація [4, с.291].

При цьому структура права є безпосереднім результатом і вираженням процесу спеціалізації, що властивий розвиненому правовому регулюванню. Звідси С.С. Алексєєв стверджує, що спеціалізація – це своєрідний (і потребуючий у науці особливої уваги) закономірний процес „власне правового” розвитку, який втілює в собі дію всього комплексу системоутворюючих факторів. Суть цього процесу полягає в тому, що в праві відбувається й має тенденцію до посилення те, що умовно може бути названо розподілом праці між нормами, в результаті якого ті чи інші норми та їх комплекси все більше зосереджені на виконанні визначених операцій [4, с.102, 291; 8, с.30, 52].

У сучасних наукових працях С.С. Алексєєв розглядає спеціалізацію як одну з особливостей норм права, поряд з їх системністю [5, с.63 – 64]. Подібну точку зору стосовно системності та спеціалізації норм права підтримує Н.М. Оніщенко. На її думку, системність знаходить вираз у тому, що правові норми існують у комплексах, асоціаціях, у складі правових інститутів і галузей права. У зв’язку з системністю юридичних норм існує й така їх особливість, як спеціалізація – своєрідний функціональний поділ норм права (норма-принцип;

норма, що забороняє; норма, що регулює, та ін.) [173, с.472 – 473]. У той же час С.В. Бобровник вважає, що спеціалізація виявляється в особливостях сфери суспільних відносин, які регулюються нормами права [75, с.209; 247, с.367].

Привертає увагу позиція, висловлена І.М. Сенякіним, що спеціалізація в праві – це об'єктивний процес, котрий відображає специфіку та різноманітність суспільних відносин, регламентація яких здійснюється визначеним комплексом особливих юридичних приписів [225, с.22]. При цьому доречно додати, що наведена доктринальна дефініція вченим була дещо модернізована вже під час опрацювання проблематики спеціалізації законодавства у МПР [223, с.24].

В юридичній науці наголошується на тому, що спеціалізація норм права – це багатогранне, складне явище, яке виступає важливим засобом підвищення ефективності дії МПР у різних сферах суспільного життя та є великим потенційним резервом зміцнення законності та правопорядку [289, с.114].

Усебічність аналізу спеціалізації норм права у МПР передбачає розгляд її окремих форм і різновидів. Варто зауважити, що ця проблема фахівцями вирішується по-різному. Так, С.С. Алексєєв, не здійснюючи розрізнення, вкладає в поняття видів і форм спеціалізації норм права єдиний зміст. На його переконання, основними, такими, що частково перехрещуються, формами (різновидами) спеціалізації права є: 1) диференціація (предметна та функціональна), тобто розгалуження нормативного змісту правового регулювання, набуття тією чи іншою його гілкою все більш специфічних рис; 2) конкретизація, тобто деталізація змісту нормативного регулювання, все більш детальне регулювання окремих сторін та елементів певних суспільних відносин; 3) інтеграція, тобто узагальнення регламентації того єдиного, що властиво групам суспільних відносин, їх принципам, основам [4, с.291; 8, с.54].

Водночас М.К. Юков, вивчаючи форми спеціалізації норм цивільно-процесуального права, в цілому ґрунтується на означеній вище позиції С.С. Алексєєва. Однак кінцеві результати розв'язання вченим цієї наукової проблеми дещо різняться. Зокрема М.К. Юков переконує, що спеціалізація норм цивільно-процесуального права проявляється у двох формах:

диференціації й інтеграції [289, с.122]. У свою чергу І.М. Сенякін та О.Ф. Черданцев проводять „вододіл” між формами та видами спеціалізації норм права. Відповідно до їх міркувань, спеціалізація існує в межах двох видів: галузевої (предметної) та функціональної (професійної) [225, с.14; 275, с.34].

Стосовно форм спеціалізації норм права І.М. Сенякін погоджується з двома першими її формами, що запропоновані С.С. Алексєєвим, – диференціацією та конкретизацією. Однак у якості третьої форми І.М. Сенякін кваліфікує не інтеграцію, а уніфікацію, оскільки інтеграції, як резюмує дослідник, передбачає поєднання в ціле яких-небудь частин й уявляється більш ширшим і загальнішим поняттям ніж уніфікація, котра означає приведення чого-небудь до єдиної норми, форми, одноманітності [225, с.16].

Разом із тим, розглянутий підхід суттєво був оновлений І.М. Сенякіним уже під час дослідження соціально-юридичної природи тенденцій спеціалізації й уніфікації законодавства у МПР. Так, учений виокремлює такі види спеціалізації законодавства: предметну (галузеву), функціональну, регіональну та змішану [223, с.21]. Водночас формами вираження спеціалізації законодавства є диференціація, конкретизація та деталізація [223, с.23].

З огляду на висловлене, враховуючи загальнофілософські та конкретно-наукові напрацювання щодо пізнання сутності спеціалізації, ми притримуємося дещо відмінної позиції на питання форм і видів спеціалізації норм права. На нашу думку, на кшталт того як не можна змішувати предмет та об’єкт науки, так і не слід ототожнювати спеціалізацію та диференціацію (поділ чого-небудь на окремі різноманітні елементи). Остання є ширшим за обсягом поняттям ніж спеціалізація, що має в загальному двоїсту природу. Звідси спеціалізацію норм права у МПР потрібно розглядати, з одного боку, в якості наслідку особливої, а точніше функціональної диференціації норм права поряд з іншими її видами, зокрема галузевою, а з іншого – як результат функціональної концентрації, тобто зосередженості на виконанні окремих функцій тим чи іншим різновидом юридичних норм. При цьому такі прогресивні процеси, що мають місце в сучасній правовій сфері як інтеграція й уніфікація доречно вивчати в якості

самостійних явищ, які існують поряд із диференціацією і спеціалізацією та тісно з ними взаємопов'язані, їх відокремлене існування просто немислиме.

На підставі висвітленого вище, згідно з нашою позицією, спеціалізація норм права у МПР – це об'єктивний напрям розвитку системи правових засобів, що відображає рівнозначний інтенсивний процес у різних соціальних сферах і спрямований на врахування особливостей, специфіки та багатогранності суспільних відносин, упорядкування яких здійснюється функціонально визначеним видом юридичних норм. При цьому зауважимо, що на теперішній час спеціалізація норм права досягла високого рівня розвитку [114, с.199] і дозволяє охопити правовим регулюванням широкий спектр різних суспільних відносин, врахувати їх специфіку, зробити більш впорядкованими [224, с.34].

Окрім того, потрібно погодитися з О.А. Кузнецовою, яка відмічає, що спеціалізація норм права – це об'єктивна причина й у той же час діалектичний наслідок (результат) системності права та МПР, важлива умова їх існування, стабільності та розвитку. Спеціалізація юридичних норм, продовжує автор, один з головних інтеграційних факторів у системі права. Кожний елемент може існувати в системі, лише спеціалізуючись, виконуючи особливі функції, необхідні для функціонування системи. Цілком правильна і протилежна теза – саме спеціалізація, функціональність визначають призначення будь-якого системного явища, в тому числі норм права у МПР [148, с.12 – 13].

Пізнавальний потенціал спеціалізації правових норм у МПР створює реальні передумови для подальшого осмислення їх природи й усунення наявних протиріч, що мають місце в сучасній теорії норм права. Суть однієї з таких проблем полягає в неможливості в повній мірі з однозначністю віднести до класу юридичних норм, в межах їх традиційної інтерпретації, такі явища як нормативно-правові (легальні, законодавчі) дефініції, принципи, цілі, презумпції, фікції тощо. При цьому важливість і цінність останніх для МПР не спростовується жодним дослідником. Зокрема К.В. Шундіков слушно зазначає, що зі змістової сторони правові норми включають у себе не тільки регулятивні

положення, але й установлення декларативного, цільового, дефінітивного характеру, котрі не виконують безпосередньо регулятивну функцію [285, с.19].

У правознавстві аналіз цих юридичних явищ здійснюється по-різному: від їх характеристики як „псевдонорм” (І.В. Табарін) або „так званих норм” (М.Г. Патеї-Братасюк) з подальшим розглядом в якості „будівельного” матеріалу (Ф.Н. Фаткуллін, Ф.Ф. Фаткуллін) чи допоміжної, декомпонізованої інформації (Ю.В. Кудрявцев) до обґрунтованих дослідницьких підходів.

Одним з таких є підхід, запропонований С.С. Алексєєвим, який ґрунтується на використанні гносеологічних можливостей спеціалізації. Згідно з поглядами фундатора цього підходу, в міру поглиблення спеціалізації права до двох основних різновидів норми права (регулятивних та охоронних) приєднується третій – спеціалізовані норми [7, с.236; 8, с.103], котрі є необхідним елементом первинної ланки системи права [8, с.107]. Спеціалізовані норми права на відміну від регулятивних та охоронних мають допоміжний характер. Вони не виступають у якості самостійної нормативної основи для виникнення правовідносин. Під час регламентування суспільних відносин спеціалізовані норми права як би приєднуються до регулятивних і правоохоронних норм, утворюючи з ними єдиний регулятор [4, с.319; 7, с.241; 8, с.107]. Однак якщо розглядати спеціалізовані норми з позиції структури права, то їх функції у правовій системі виявляються більш важливими. Ці юридичні норми – не тільки результат глибокої функціональної спеціалізації права, але і засіб, за допомогою якого виражається високорозвинутий характер правової системи, „підтримується” її функціонування на цьому рівні [8, с.107].

На підставі функцій (операцій), які виконують спеціалізовані норми в процесі правового регулювання, С.С. Алексєєв виокремлює такі їх різновиди: загальні (загальнозакріплювальні), дефінітивні, декларативні (норми-принципи, норми-завдання), оперативні та колізійні. Перші три види належать до підгрупи узагальнюючих (норм загального характеру), що виражають високий рівень системних нормативних узагальнень, а два останні – є „нормами про норми”. Проте в усіх випадках спеціалізовані юридичні норми – це результат

диференціації й інтеграції нормативного матеріалу, результат об'єктивного процесу спеціалізації, що притаманний праву [4, с.171, 319; 7, с.243].

Запропонований С.С. Алексєєвим підхід до розуміння спеціалізованих норм права знайшов підтримку серед сучасних фахівців. Так, С.В. Бобровник наголошує на тому, що важливим критерієм класифікації норм права є можливість виокремлення саме спеціалізованих юридичних норм [75, с.223].

В узагальненому вигляді напрацювання правознавців, що пов'язанні зі спеціалізованими нормами права, доречно розглядати за такими напрямками:

1. Подальша загальнотеоретична розробка концепції С.С. Алексєєва з цієї проблеми з можливими варіаціями вихідної позиції. Так, Я.В. Гайворонська та Т.М. Самусенко поряд з назвою „спеціалізовані норми права” вживають іншу – „норми спеціальної дії”. Метафору „норми про норми” дослідники поширюють на всі види спеціалізованих норм права, відмічаючи, що вона повністю розкриває сутність цього явища [35, с.91]. У своє чергу В.М. Протасов спеціалізовані норми іменує спеціальними, залишаючись на вихідній позиції С.С. Алексєєва [206, с.172]. На думку О.Ф. Черданцева, до групи спеціалізованих норм права (норм спеціальної дії) слід відносити лише дефінітивні, колізійні й оперативні норми [273, с.44; 274, с.211; 275, с.47]. Водночас С.О. Жинкін у якості спеціалізованих норм права розглядає норми-дефініції, норми-принципи, закріплювальні, оперативні та колізійні норми [72, с.102]; О.В. Мелехін – загальнозакріплювальні (конститутивні), дефінітивні, декларативні (цілеустановчі), колізійні й оперативні норми [167, с.268 – 269]; О.Г. Мурашин – загальні (загальнозакріплюючі), дефінітивні, декларативні (норми-принципи) й оперативні [175, с.148]; І.А. Фаршатов – дефінітивні (норми-поняття), декларативні (норми-принципи), оперативні та колізійні норми [259, с.26]; В.М. Хропанюк – закріплювальні, дефінітивні норми та норми-принципи [269, с.231 – 232]; М.Г. Шарце – конститутивні, дефінітивні, декларативні (норми-принципи), колізійні норми права [283, с.16 – 17].

2. Дослідження окремих видів спеціалізованих норм права. Зокрема О.В. Єгоров досліджує норми-дефініції як різновид спеціалізованих.

Правознавець відмічає, що в юридичній науці відсутня єдність у поглядах на природу спеціалізованих норм права взагалі та дефінітивних норм зокрема [63, с.4]. У той же час М.О. Власенко аналізує колізійні норми права, під якими розуміє особливий вид спеціалізованих норм, прийнятих з метою усунення колізій, що виникають між юридичними приписами [33, с.97; 290, с.59 – 60].

3. Висвітлення галузевих особливостей спеціалізованих норм права. Так, О.А. Кузнецова спочатку присвятила свої творчі доробки з'ясуванню юридичної сутності норм-презумпцій [147] і норм-принципів [146] цивільного права як різновидів спеціалізованих норм, а згодом – на рівні докторської дисертації розробила систему спеціалізованих цивільно-правових норм [148]. У свою чергу Д.В. Малихін, осмислюючи цивільні процесуальні норми, в межах окремого розділу кандидатської дисертації розглядає поняття, ознаки та види спеціалізованих цивільно-процесуальних норм права [161, с.22]. Водночас В.Л. Федоренко зазначає, що перспективність розширення системи норм конституційного права України, виявлених за критерієм їх функціонування, підтверджує й феномен існування та дієвості спеціалізованих норм конституційного права України. Йдеться про ті з них, продовжує вчений, які реалізують спеціалізовані функції в системі конституційного права України та в механізмі конституційно-правового регулювання – норми-принципи, норми-дефініції, норми-презумпції, норми-строки тощо [260, с.354].

При цьому варто зауважити, що окремі види спеціалізованих норм права, вивчаються сучасними фахівцями в контексті опрацювання інших правових явищ, зокрема нормативно-правових приписів певних видів або типів, нетипових (нестандартних) нормативних приписів, вихідних (відправних, установчих) норм права, нетипових (спеціалізованих) норм права, відправних нормативних установлень, когнітивних правил законодавства та ін.

Таке нашарування різних точок зору пояснюється наявністю поряд з підходом, що був запропонований і розвинутий С.С. Алексєєвим, інших концепцій щодо осмислення природи правових явищ, які не вкладаються в межі так званої класичної теорії норм права. Гадаємо, що такий стан речей є цілком

закономірним, оскільки суб'єктивна характеристика будь-якої системи завжди охоплює лише частину буття цієї системи, тобто може існувати багато таких описів залежно від певної „точки пізнавального відліку” вченого. Однак якщо виявити те загальне, що притаманне всім або переважній більшості концепцій, то стане зрозумілою сама сутність досліджуваного явища. З огляду на це, потрібно відмітити, що комплексний аналіз передумов виокремлення спеціалізованих норм права в окрему групу юридичних норм неможливий без розгляду репрезентованих вище дослідницьких підходів, характеристика яких охоплюються логікою викладення матеріалу цього підрозділу дисертації.

Перший підхід тісно пов'язаний із процесом модернізації традиційної концепції норм права, а також з генезисом вчення про зміст і форму права. Як уже було зазначено в попередньому розділі дисертації, прихильниками класичної теорії норм права для усунення її внутрішніх суперечностей було введено нове правове поняття – нормативно-правовий припис [54, с.9]. Саме ті правознавці, які відносять останнє явище до форми права, тобто вважають його початковим елементом системи законодавства, є фундаторами цього концептуального підходу. Спільним, що об'єднує погляди цих учених, є те, що такі правові явища як дефініції, принципи та низка інших трактуються через категорію нормативно-правового припису в межах системи законодавства. Однак стосовно їхньої природи та видів позиції правників розходяться.

Так, О.Л. Парфентьев під час осмислення нормативних приписів виокремлює регулятивні, що поділяються на загальні (приписи-принципи, приписи-дефініції, приписи цілі та завдання) і спеціалізовані нормативні приписи (приписи про затвердження; приписи про створення організацій, підприємств, установ; приписи-роз'яснення; приписи-доручення; приписи про введення в дію нормативно-правових актів; приписи, що визначають строки; приписи, що встановлюють коло суб'єктів, їх компетенцію) [188, с.83].

Водночас А.П. Заєць приділяє увагу аналізу таких нормативних приписів, які утворюють механізм самозбереження законодавства: презумпції, фікції, преюдиції, приписи, що дозволяють застосування аналогії, колізійні нормативні

приписи. Згідно з його міркуваннями, на підставі цих приписів у системі законодавства відбуваються процеси саморегуляції, самоуправління, забезпечується функціонування та взаємодія нормативних приписів [78, с.23].

При цьому В.М. Сирих до основних нормативно-правових приписів відносить: приписи-принципи, приписи-дефініції, приписи-гіпотези, приписи-диспозиції, приписи-санкції, оперативні приписи, відсильні приписи, бланкетні приписи, диспозитивні приписи й імперативні приписи [238, с.129]. У свою чергу Т.С. Подорожна та М.В. Чіннова трактують легальні (законодавчі) дефініції (визначення) як державно-владні приписи [196, с.10, 31; 279, с.8].

Другий підхід був запропонований В.М. Горшенєвим. Відповідно до його позиції, в системі права поряд з нормами існують нетипові нормативні приписи або інші нормативні узагальнення [44; 45]. Вони є приписами „нестандартного” характеру, оскільки в них відсутні ті чи інші властивості, ознаки, моменти, що об’єктивно притаманні класичній моделі норми права. Нетиповість виражається здебільшого в тому, що зазначені приписи позбавлені традиційної логічності норми права, не містять або майже не містять деяких її природних елементів. У зв’язку з цим вони виглядають композиційно недосконалими. Нетипові нормативні приписи стосовно норм права та змісту всього права мають субсидіарний характер, відіграють роль обставин, що доповнюють усю композицію права та пов’язують усі його елементи в єдину цілісність. У своїй сукупності нетипові нормативні приписи також як і норми права виконують регулятивне призначення: з одного боку, вони зумовлюються потребами оптимізації юридичної практики, необхідністю підвищення ефективності правового регулювання, а з іншого – забезпечують свого роду надійність у „стиковці” норм права між собою [44, с.115; 45, с.6; 126, с.28].

Зважаючи на те, що нетипові нормативні приписи надзвичайно численні за природою та змістом і різноманітні за своїм призначенням, В.М. Горшенєв пропонує їх поділити на три групи. До першої групи належать нетипові приписи, що відрізняються високим рівнем нормативності, а саме – планові завдання, рекомендації, строки та преюдиції. Друга група включає нормативні

узагальнення, яким притаманна певна ступінь припущення: презумпції та фікції. Третя група охоплює нормативні приписи, що виконують функції свого роду трафарету: дефініції й юридичні конструкції [44, с.115 – 117; 45, с.6 – 14].

Цей підхід свій подальший розвиток знайшов у наукових напрацюваннях Т.М. Мірошніченко під час студіювання нею нетипових явищ у праві. Ґрунтуючись у цілому на позиції В.М. Горшенєва стосовно правової природи нетипових нормативних приписів, Т.М. Мірошніченко запропонувала дещо іншу їх класифікацію, взявши за критерій ступінь нормативності. Відповідно до її міркувань, до першої групи відносяться приписи, що володіють найбільшою нормативністю: планові завдання, рекомендації та заохочення, у другу – включаються презумпції, преюдиції та фікції, до третьої – належать дефініції й юридичні конструкції [169, с.10, 16]. У сучасній правовій науці концепція нетипових нормативних приписів має своїх прихильників (А.М. Балашов, М.І. Панов, О.П. Солоніна та ін.), а також модернізований варіант інтерпретації з точки зору нестандартних нормативно-правових приписів [110, с.72 – 76].

Суть третього підходу полягає у виокремленні за функціональною роллю у МПР вихідних правових норм, норм-правил поведінки (норм безпосереднього регулювання людської поведінки), загальних і спеціальних норм. Цей підхід запропонували й обґрунтували В.К. Бабаєв і М.Й. Байтін. На думку останніх, вихідні (відправні, первинні, установчі) правові норми займають найвищу ступінь у ієрархічній системі законодавчих приписів. Їх головна видова ознака – найбільш загальний характер (найбільш висока форма абстрагування) й особлива роль у МПР. Основне призначення цього виду юридичних норм полягає в тому, що вони визначають засади правового регулювання, його цілі, завдання, принципи, межі, напрями, методи, а також закріплюють правові категорії та поняття [181, с.159]. Вихідні правові норми досить неоднорідні за своїм характером, змістом і цільовим призначенням. У їхньому складі потрібно виокремлювати норми-засади, норми-принципи, визначально-установчі норми та норми-дефініції [181, с.160]. У своїх подальших працях учені уточнюють правову сутність вихідних норм. Зокрема М.Й. Байтін змінює назву окремого

виду цих норм із „визначально-установчих” на „цілеустановчі”, переконуючи, що останнє ім’я більш точно передає їх природу та призначення [11, с.243].

Варто зауважити, що в загальному плані цей підхід одержав широку підтримку з боку сучасних теоретиків права (В.М. Андріїв, С.В. Бошно, О.В. Малько, О.І. Осауленко, Л.М. Шестопалова та ін.). У деяких фахових джерелах має місце відхід від початкової позиції. Так, І.В. Гойман-Калинський до складу відправних норм права відносить дефінітивні, норми-принципи, норми, що закріплюють правові аксіоми, презумпції, фікції, преюдиції, в деякій мірі установчі норми [39, с.150]; М.Й. Сидоренко – норми-засади, норми-принципи, норми-аксіоми, норми-презумпції, норми-дефініції [226, с.113]; О.Г. Лук’янова – норми-завдання, норми-принципи, нормативні узагальнення (юридичні конструкції, приписи-дефініції), статутні норми [159, с.182] тощо.

Поряд з цими основними підходами в юридичній літературі можна знайти й інші способи осмислення цих правових явищ, котрі представлені у працях М.М. Вопленка [34, с.9 – 12], С.В. Кабишева [107, с.20], М.І. Козюбри [126, с.27 – 28], А.С. Піголкіна [193, с.22], Ю.О. Тихомирова [202, с.8 – 9] та ін.

При цьому самостійного, детального розгляду потребують концепція відправних нормативних установлень, що була сформульована та розвинута Г.О. Борисовим [21, с.4; 22, с.179], та підхід А.В. Полякова стосовно виокремлення когнітивних правил законодавства [197, с.733 – 734; 198, с.355].

Так, на переконання Г.О. Борисова, властивість нормативності проявляється в межах трьох взаємопогоджених рівнів: відправних нормативних установлень, приписів-правил (масштабів) поведінки та спеціалізованих забезпечувальних приписів. Дослідник до категорії відправних нормативних установлень відносить нормативні (історичні) довідки (преамбули), програмні положення (декларації, цілі, завдання, прогнози), приписи-принципи, нормативні узагальнення (приписи-дефініції, конструкції), статутні приписи [21, с.24], а відповідно до групи забезпечувальних спеціалізованих приписів – конкретні приписи, фікції, преюдиції, оперативні приписи, колізійні приписи, строки, доповнення, виключення [21, с.30].

У свою чергу А.В. Поляков, у контексті комунікативної версії праворозуміння, зазначає, що в багатьох підручниках виокремлюють так звані спеціальні норми (норми-принципи (декларативні норми), дефінітивні, оперативні та колізійні норми), які призначені допомагати в реалізації правоустановчих та правоохоронних норм права. Відповідно до переконання правознавця, їх неможна зараховувати до категорії правових норм, оскільки вони не визначають безпосередньо права й обов'язки суб'єктів. Ці явища потрібно кваліфікувати в якості когнітивних правил законодавства, що виконують функції правових гіпотез. Когнітивні правила мають інтелектуальну спрямованість. Водночас деякі з них при відповідній інтерпретації можуть отримати безпосередньо правове значення [197, с.734; 198, с.355]. У своїх наступних наукових доробках А.В. Поляков законодавчі дефініції іменує технічними (вторинними) правовими нормами, що спрямовані на „обслуговування” первинних норм права. Як наслідок, вони не мають смислу без останніх, являючись технічними засобами „у квадраті” [12, с.26; 196, с.24].

Спільний об'єкт вивчення представниками різних концепцій стає причиною їх поступового зближення, як результат – формуються комплексні підходи [49, с.74]. Ця тенденція чітко прослідковується як під час опрацювання методологічних підходів до розуміння МПР, так і при дослідженні генезису уявлень про природу спеціалізованих норм. Так, у сучасній юриспруденції має місце аналіз спеціалізованих (нетипових) норм права (Ю.А. Ведерніков, О.Ф. Скакун та ін.) або нетипових (спеціалізованих) норм права (С.О. Гемай, В.В. Лазарев та ін.), або спеціалізованих (відправних) норм (К.В. Пузирьова).

Так, О.Ф. Скакун відмічає, що спеціалізовані (нетипові; такі, що забезпечують, або похідні) норми – це нетипові правові розпорядження, тобто розпорядження „нестандартного” характеру, в яких відсутні ті чи інші властивості, ознаки, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права. На її переконання, серед спеціалізованих (нетипових) норм потрібно розрізняти загальнозакріпні (норми-начала), установчі (норми-принципи), прогностичні (норми-цілі), декларативні (норми-оголошення), дефінітивні (норми-дефініції)

й оперативні (норми-інструменти) та колізійні (норми-арбітри) [232, с.281 – 285]. Такий погляд на сутність спеціалізованих (нетипових) норм знайшов підтримку з боку інших правників [28, с.108; 29, с.97; 136, с.122 – 124].

У подальших наукових працях О.Ф. Скакун веде мову про спеціалізовані (нетипові) нормативно-правові приписи (приписи „нестандартного” характеру, котрі здатні нести регулятивне навантаження лише в поєднанні з основною нормою), видовий склад яких зростає за рахунок виокремлення темпоральних норм (норм-строків), презумпцій, преюдицій, фікцій та юридичних конструкцій [291, с.370 – 371]. Аналіз дослідницької позиції О.Ф. Скакун щодо осмислення як норм права взагалі, так і спеціалізованих норм права зокрема надає підстави констатувати, що вчений оперує такими термінами як „розпорядження” та „припис”. Вважаємо, що такий дуалізм є наслідком неточного перекладу російського слова „предписание”, яке використовується О.Ф. Скакун у російськомовному виданні підручника з теорії держави і права, на слово „розпорядження”, котре міститься в україномовному варіанті цієї праці, через яке, власне, здійснюється дефініювання поняття „спеціалізовані норми права”.

Доречно зауважити, що цей недолік перекладу О.Ф. Скакун уже врахований та усунутий у її оновленому підручнику з теорії права і держави. Зокрема правознавець зазначає, що означені юридичні явища правильніше називати приписами права, а не нормами. Звідси до основних спеціалізованих (нетипових) нормативних приписів права потрібно відносити загальнозакріпні (засади), установчі (принципи), прогностичні (цілі), декларативні (оголошення), дефінітивні (визначення), темпоральні (строки), оперативні (норми-інструменти) та колізійні (норми-арбітри). При цьому О.Ф. Скакун резюмує, що класифікацію спеціалізованих приписів можна збільшити [233, с.288 – 291].

У свою чергу В.Д. Ткаченко та І.В. Яковюк вважають, що в масиві норм права існує значна за обсягом група правових приписів, які не є нормами права як класичні моделі поведінки. У теорії права їх називають спеціалізованими нормами права. Так як останні неоднакові за своєю природою та функціональним призначенням, вони можуть бути поділені на відправні

(норми-начала (норми-засади), визначально-установчі норми, норми-дефініції, норми-принципи, норми-презумпції) й інші спеціалізовані нормативні приписи (норми-строки, норми-фікції, норми-конструкції, оперативні норми) [77, с.285].

Із незначними відмінностями подібну точку зору щодо природи спеціалізованих норм права підтримує та модернізує С.П. Погребняк. Зокрема вчений до відправних (системоутворюючих) спеціалізованих норм права відносить норми-засади, норми-завдання, норми-принципи. Інші спеціалізовані норми права автор умовно диференціює на дві підгрупи: системозберігаючі (колізійні й оперативні норми) та системоспрошуючі (норми-дефініції, норми-строки, норми-презумпції, норми-преюдиції, норми-фікції) [76, с.239 – 240].

Підсумовуючи викладене вище, підкреслимо, що в юридичній літературі мають місце інші змістово-видові варіації комплексного підходу інтерпретації спеціалізованих (нетипових) норм права [37, с.84; 151, с.245; 250, с.75].

Водночас, на наше переконання, розглянуті модифікації широкого (комплексного) підходу є дещо суперечливими. Це пояснюється тим, що вони ґрунтуються на змішуванні різних концептуальних поглядів, у основі яких лежать різні методологічні засади як до розуміння юридичної норми, так і таких правових явищ як нормативні дефініції, принципи, презумпції та ін.

Зокрема якщо С.С. Алексєєв, виокремлюючи спеціалізовані норми права, виходить із спеціалізації норм-приписів (елементарне, логічно завершене державно-владне нормативне веління, що безпосередньо виражене в тексті нормативно-правового акта), то В.М. Горшенєв за критерій виділення нетипових нормативних приписів бере відсутність „типової” (тричленної) структури норми права як класичного нормативно-правового припису.

При цьому сам підхід, запропонований В.М. Горшенєвим, викликає деякі заперечення та зауваження в частині його обґрунтування.

По-перше, доводиться констатувати, що такої „типової” норми права як окремого композиційно досконалого нормативного припису в тому вигляді, в якому її уявляє й інтерпретує В.М. Горшенєв, узагалі немає, оскільки правова норма в її класичній „типовій” інтерпретації не може бути повністю поміщена в

елементарне, цілісне правове веління, яким є нормативний припис, адже більшість останніх є саме „композиційно незвершеними”.

По-друге, викликає заперечення підхід до розуміння ознаки „типовості” чи „нетиповості” норм права. У науковій літературі підкреслюється, що поява нетипового пов’язана в переважній більшості з процесом удосконалення певного типу явища, виникненням у нього нових, проміжних, або таких, що раніше не спостерігалися властивостей [70, с.60]. Якщо типове є таким, що отримало масове поширення, то нетипове – це те, котре не стало ще масовим, звичайним і знаходиться на стадії становлення та розвитку [54, с.53].

При цьому необхідно погодитися з позицією С.С. Алексєєва про те, що різноманітні спеціалізовані норми права (за термінологією В.М. Горшенєва „нетипові нормативні приписи”) – це, навпаки, типові юридичні явища, котрі притаманні кожній розвинутій системі права [4, с.292]. Звідси випливає, що термін „спеціалізовані (нетипові) норми права” та похідні від нього форми, позначає поняття, яке має внутрішньо суперечливу, взаємовиключну природу.

Стосовно інших двох основних підходів до розуміння правових явищ, які охоплюються в тій чи іншій мірі обсягом поняття спеціалізованих норм, то слід акцентувати увагу на таких твердженнях: 1) підхід з позиції нормативно-правових приписів не відповідає прийнятим нами методологічним засадам інтерпретації норм права в цілому; 2) підхід з точки зору вихідних (відправних, установчих) норм права є досить прогресивним і частково співпадає з концепцією спеціалізації юридичних норм (функціональна роль правових норм у МПР утворює головну підставу їх класифікації), але в частині осмислення норм-правил поведінки він залишається на позиціях класичної теорії норм права. До того ж, цій концепції притаманні інші внутрішні суперечності, на чому, власне, наголошувалося в юридичній літературі [106, с.187].

Узагальнюючи розглянуті вище альтернативні підходи, які в деякій мірі вступають у конкуренцію з концепцією спеціалізованих норм права, доводиться констатувати, що в них відсутній єдиний, чіткий критерій відмежування одного виду норм права від іншого за ступенем спорідненості. Як наслідок, одні й ті ж

самі юридичні норми виокремлюються на підставі різних критеріїв. У свою чергу це вносить певний дисбаланс у питання загальної класифікації норм права. У наукових джерелах із цього приводу зазначається, що ключовим моментом у побудові класифікації є вибір критерію, за яким здійснюється розподіл. Як такий слід обирати найбільш суттєву властивість, яка забезпечує виконання класифікаційних завдань [50, с.109]. На нашу думку, цим вихідним методологічним умовам відповідає такий критерій як спеціалізація норм права у МПР. Будучи системоутворюючим фактором системи права [8, с.49 – 52, 102] спеціалізація його норм дозволяє науково ідентифікувати глибинні особливості, стійкі властивості тих чи інших норм, з'ясувати їх місце у МПР.

Розгляд спеціалізації норм права в якості підстави для класифікації останніх передбачає, по-перше, що здійснене у відповідності з цим критерієм групування юридичних норм є науковим чи природним (підстава класифікації – найбільш суттєва ознака об'єкта [237, с.416]); по-друге, цей критерій пронизує й обумовлює інші допустимі підстави поділу, що утворюють „класифікаційне дерево”, виступаючи формою буття вихідної, первинної ознаки [181, с.158].

Уявляється можливим припустити, що через призму спеціалізації норм права можна виокремити систему типологічних ознак для кожного ідеального класу (виду) об'єктів (юридичних норм): змістових (змістове наповнення, ступінь загальності (нормативності), внутрішня будова (структура), функціональних (функції у МПР, особливості реалізації) та формальних (форма викладення, місце розміщення в межах формально-юридичного джерела права). Такий підхід повністю корелюється з судженням В.Д. Філімонова про те, що комплексне уявлення про норму права повинно обов'язково включати як формальні, так і матеріальні (змістові) та функціональні аспекти [261, с.6].

Таким чином, аналіз юридичних норм під кутом зору їхньої спеціалізації у МПР дозволяє представити систему права через діалектичний взаємозв'язок правоустановчих, правоохоронних і спеціалізованих норм права [8, с.40, 103]. З одного боку, всі норми права внаслідок спеціалізації виконують функції, що не співпадають із функціями права в цілому, а з іншого – всі вони в тій чи іншій

мірі беруть участь у реалізації сутнісної, генетичної функції права, а саме – регулятивної. При цьому два основних види норм права (правоустановчі та правоохоронні) призначені для встановлення позитивних прав і обов’язків та їх охорони від порушень. У свою чергу спеціалізовані норми права як особливий вид безпосередньо спеціально-юридичних функцій права не здійснюють. Кожному різновиду цих норм права притаманні власні суттєві ознаки. Їх об’єднуючий чинник полягає в тому, що вони, будучи активними центрами цілісних системних утворень, тією „життєвою силою”, яка зв’язує, „цементує” всі елементи в єдиний неподільний організм [8, с.89, 107], зорієнтовані на забезпечення належного функціонування системи права та МПР у цілому.

Варто зауважити, що об’єднання елементів за подібністю (основні та спеціалізовані норми права) – ефективний спосіб функціональної диференціації цілого (системи права). Основне завдання системного підходу під час осмислення певного об’єкта – це поділ цілого на частини. Об’єкт може бути диференційований на довільні компоненти на підставі багатьох критеріїв, завдання дослідника полягає в тому, щоб оптимально зменшити перебір цих критеріїв. Це завдання раціонально та доречно вирішувати шляхом поділу системи права на основні та спеціалізовані юридичні норми [148, с.13].

Отже, спеціалізація норм права у МПР – це важливий об’єктивний критерій диференціації системи права. На відміну від інших концептуальних підходів, проведення класифікації норм права за їх функціональним призначенням (спеціалізацією) у МПР дозволяє: по-перше, вирішити важливе теоретико-практичне питання – уточнити та скорегувати поняття юридичної норми при збереженні вихідної (інструментальної) інтерпретації права; по-друге, продемонструвати різноманітність правових норм, котрі відіграють неоднакову роль у МПР; по-третє, зайве не деталізувати множинну основних (правоустановчих і правоохоронних) юридичних норм; по-четверте, дослідити найбільш типові норми права, що функціонують у всіх галузях системи права та знайшли свою зовнішню об’єктивацію переважно в кожному нормативно-правовому акті або іншому формально-юридичному джерелі права.

2.2. Поняття та структура спеціалізованих норм права

В юридичній літературі зазначається, що спеціалізовані юридичні норми займають важливе місце в нормативній системі права, оскільки за їх допомогою забезпечується уніфіковане сприйняття основних понять, принципів, цільових установок і ціннісних детермінант, які покладені в основу формування та функціонування МПР [63, с.4]. Кожна галузь права у своєму складі містить ці норми в залежності від об'єктивних потреб і досягнутого рівня спеціалізації й юридичної техніки. Як свідчить процес правотворчості та правозастосовна практика останніх років, зростаюче ускладнення суспільних відносин у різних сферах суспільного життя, пред'являє підвищенні вимоги до якості правових актів; рівня їх конкретизації та спеціалізації, що впливають на „працездатність” та ефективність останніх. У зв'язку з цим І.А. Фаршатов відмічає, що регулятивна дієвість права визначається, насамперед, науково-обґрунтованою системою спеціалізації кожної галузі права, кваліфікованим співвідношенням у них (галузях) загальних, спеціалізованих і спеціальних норм [259, с.22].

Використання в наукових працях поряд з терміном „спеціалізовані норми права” інших назв, зокрема окремими вченими-юристами пропонуються такі найменування як „спеціальні норми права” (В.Б. Ісаков, В.М. Протасов), „норми права спеціальної дії” (Я.В. Гайворонська, О.Ф. Черданцев) тощо, зобов'язує нас приділити більше уваги етимологічним і значеннєвим аспектам слів [253, с.50], що утворюють назву (ім'я) цього різновиду норм права.

Аналіз етимології слова „спеціалізація” надає підстави стверджувати, що воно розміщується в одному етимологічному ряду поряд з такими словами як „спеціальний”, „спеціаліст”, „спеціальність” і запозичено з лат. *speciālis* „особливий, своєрідний, окремий” є похідним від іменника *speciēs* „вид, різновид; уявлення, поняття” [67, с.370]. У сучасній українській мові під словом „спеціалізація” розуміється дія та стан у значенні слів „спеціалізувати” або „спеціалізуватися”. При цьому дієслово „спеціалізувати” визначається, по-

перше, як давати спеціальні знання, навички в якій-небудь галузі науки або техніки; навчати якоїсь спеціальності; по-друге, як призначити для роботи або використання в якій-небудь одній спеціальній галузі [31, с.1364].

Із урахуванням цього необхідно відмітити, що наявна номінативна конкуренція між різними підходами щодо назви досліджуваного виду норм права є наслідком спільного етимологічного походження, а відтак деякої подібності значень таких слів як „спеціальний” і „спеціалізований”. Так, слово „спеціальний” розглядається як, по-перше, призначений виключно для чого-небудь; який має особливе призначення; по-друге, такий, що стосується окремої галузі науки. У свою чергу слово „спеціалізований” інтерпретується як призначений для роботи або використання в якій-небудь одній спеціальній галузі; який має спеціальне, особливе призначення [31, с.1364].

Для того, щоб знайти відмінні смислові відтінки цих слів, слід звернутися до питання їх будови. Ключову роль у морфологічному способі творення як іменника „спеціалізація”, так і прикметника „спеціалізований” відіграють суфікси –із та –ізації(я), які завжди позначають дію, заходи, функцію [73, с.243]. Це надає підстави стверджувати, що слово „спеціалізований” відрізняється від слова „спеціальний” значеннєвим нюансом, який вказує саме на функціональне, дієве як особливе спеціальне призначення. Тому ім'я „спеціалізовані” найбільш точно відповідає походженню, юридичній природі та критерію виокремлення цього виду норм права, на відміну від назв „спеціальні” або „спеціальної дії”. До речі, в загальній теорії права під спеціальними нормами права здебільшого розуміють норми, що уточнюють сферу дії загальних норм [181, с.204; 187, с.733]. На нашу думку, цей різновид норм права є результатом не спеціалізації, як переконує І.М. Сенякін [225, с.54], а конкретизації правових норм.

При цьому варто зауважити, що правоустановчі та правоохоронні норми права, як і спеціалізовані є наслідком спеціалізації юридичних норм у МПР, однак у вітчизняному правознавстві лише за останніми закріпилася родова назва, що генетично походить від критерію їх виокремлення.

Посилення аргументованості в частині номінативного позначення виду норм права, що нами вивчається, саме як спеціалізованих, створює підґрунтя для їх подальшого науково-теоретичного пізнання з метою побудови цілісної концепції спеціалізованих норм права, зорієнтованої на практичні рекомендації з метою підвищення ефективності правового впорядкування суспільних відносин. Ураховуючи це, зупинимося більш детально на поглядах сучасних учених-юристів на правову природу спеціалізованих норм права.

Так, В.М. Хропанюк, у цілому ґрунтуючись на вихідних міркуваннях С.С. Алексєєва з цієї проблеми, вважає, що спеціалізовані юридичні норми, на відміну від регулятивних та охоронних норм, носять допоміжний характер, оскільки не містять у собі конкретних правил поведінки. Під час регламентування суспільних відносин ці норми права як би підключаються до регулятивних та охоронних, утворюючи з ними єдиний регулятор [269, с.231]. Схожу позицію підтримують також інші дослідники, зокрема С.В. Бобровник [247, с.380], Я.В. Гайворонська, Т.М. Самусенко [35, с.91], О.В. Мелехін [167, с.268], О.Г. Мурашин [175, с.149], М.Г. Шарце [283, с.17] та ін.

У свою чергу О.Ф. Черданцев відмічає, що цей різновид норм регулює не психофізичну поведінку суб'єктів, а відношення до інших норм, приписуючи як потрібно розуміти інші норми, терміни, котрі в них містяться, й які норми слід застосовувати в тих чи інших випадках [274, с.211]. На думку В.М. Протасова, спеціальні (спеціалізовані) норми безпосередньо не регулюють поведінку, але лише допомагають у цьому іншим нормам через системні зв'язки [206, с.172].

Водночас В.Д. Ткаченко та І.В. Яковюк наголошують на тому, що існування спеціалізованих норм обумовлено специфікою самого права. У зв'язку з цим вони володіють самостійним значенням у регулюванні суспільних відносин. На відміну від класичного правила поведінки спеціалізовані норми права: а) виконують субсидіарну (додаткову) функцію у правовому регулюванні суспільних відносин; б) позбавлені традиційної логічної структури, що характерна для норм права як класичного припису; в) виступають як зразок, еталон поведінки, зміст якого визначається змістом

виконуваної функції (так, норми, що закріплюють принцип законності, орієнтують суб'єктів на здійснення правомірної поведінки) [77, с.285]. Подібні міркування з цього приводу висловлюють такі фахівці як Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул, А.В. Папірна [28, с.107; 29, с.96], С.П. Погребняк [76, с.239] та ін.

У контексті розгляду цієї проблеми необхідно детальніше зупинитися на позиції О.Ф. Скакун. На її думку, спеціалізовані норми права характеризуються такими ознаками: по-перше, мають субсидіарний, тобто допоміжний, характер, допомагають основним нормам додати праву завершеність і повноту; по-друге, самотійно не регулюють суспільні відносини, а як би приєднуються до регулятивних та охоронних норм, створюючи разом з ними єдиний регулятор, тому щодо основних норм ці норми кваліфікуються як додаткові; по-третє, утворюються на основі „первинних”, „вихідних” норм, але містять у собі додатково інші розпорядження (вбирають нові регулятивні якості) з метою охоплення нової групи суспільних зв'язків. За характером утворення вони є похідними від основних норм права [232, с.281]. Позицію О.Ф. Скакун стосовно особливостей спеціалізованих норм права та причин їх утворення [232, с.281 – 282] повністю поділяє С.П. Коталейчук [136, с.122].

Однак варто зауважити, що вивчаючи сутність уже спеціалізованих (нетипових) правових приписів, О.Ф. Скакун поряд із трьома ознаками, що повністю співпадають із рисами спеціалізованих норм права, виокремлює додаткові, а саме: 1) за структурою – не мають усіх структурних елементів, які властиві класичній моделі норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція); 2) за регулятивними можливостями – а) здатні охопити регулюючим впливом принципово нові види суспільних відносин, що вимагають більш глибокої спеціалізації, конкретизації та диференціації в межах загального обсягу та дії основної норми; б) можуть виступати сполучною ланкою між нормами різних галузей права; 3) за забезпеченістю державним примусом – їх дія не підкріплюється державно-примусовими засобами [233, с.288; 291, с.370].

Аналізуючи окремі аспекти юридичної природи спеціалізованих норм права, І.А. Фаршатов констатує, що з точки зору генетичної природи ці норми є

„похідними” від регулятивних та охоронних норм як результат їхньої спеціалізації та конкретизації (а також диференціації) з урахуванням потреб суспільного життя. Вони дозволяють охопити регулятивним впливом інші, принципово нові види суспільних відносин, але в межах загального обсягу дії регулятивних та охоронних норм. Гносеологічною основою утворення та генезису спеціалізованих норм права необхідно вважати теоретичні міркування про „породжуваність” багатьох правових норм. Їх спадковість поєднується зі здатністю при збереженні загальних принципових аспектів одночасно вбирати в себе нові регулятивні якості стосовно нових видів суспільних відносин, що потребують усе більш глибокої спеціалізації, конкретизації та диференціації.

На підставі цього правознавець приходить до висновку про подвійно-суперечливий характер спеціалізованих норм права: з одного боку, вони є похідними від регулятивних та охоронних норм, тобто у принципі породжені ними у процесі спеціалізації, з іншого – під час правового регулювання знову „приєднуються” до них, утворюючи єдиний блок у правовому полі. Крім того, дослідник відмічає, що оскільки спеціалізовані норми права не мають самостійного регулятивного значення, являються додатковими за характером, приєднуються до регулятивних та охоронних, то доцільніше їх називати „спеціалізовано-регулятивними” та „спеціалізовано-охоронними” нормами права [259, с.24]. На нашу думку, навряд чи можливо погодитися з такою точкою зору, оскільки за такого підходу увага занадто акцентується на другорядності спеціалізованих норм права стосовно основних юридичних норм. Вважаємо, що доречніше вести мову про спільну кумулятивну дію, наявність тісних функціональних зв'язків [118, с.35] між спеціалізованими та правоустановчими нормами права й відповідно між спеціалізованими та правоохоронними нормами, що виникають під час правового регулювання.

У свою чергу О.А. Кузнецова під спеціалізованими цивільно-правовими нормами розуміє норми-приписи, що мають двохелементну структуру (гіпотезу та диспозицію), не містять конкретних моделей поведінки та виконують специфічні функції в системі цивільного права. З урахуванням цієї дефініції

дослідник формулює ознаки спеціалізованих норм, що відрізняють останні від основних норм права. По-перше, спеціалізовані правові норми не мають класичної тричленної структури, їх внутрішня будова – нетипова, що варіюється суттєвими особливостями стосовно кожного різновиду спеціалізованих норм права. По-друге, спеціалізовані юридичні норми не встановлюють певні моделі поведінки для учасників цивільних правовідносин, у них не закріплюються конкретні права, обов'язки або заборони. По-третє, вони призначені виконувати в системі цивільного права специфічні функції, з урахуванням яких поділяються на види: системоутворюючі (норми-принципи та норми-дефініції), системоредукуючі (норми-презумпції та норми-фікції), системозберігаючі (оперативно-поширювальні та колізійні норми) [148, с.14].

На переконання В.Л. Федоренка, існування спеціалізованих норм конституційного права зумовлюється їх особливою спеціалізацією в складі багатоаспектної системи конституційного права України. Ці норми, в першу чергу, норми-принципи та норми-дефініції, формують онтологічний вимір відповідної галузевої системи права. Вони також забезпечують оперативну реалізацію окремих актуальних функцій конституційно-правового регулювання *ad hoc*, сприяють подоланню конституційних конфліктів або ж мінімалізують їх наслідки і, врешті, доводять об'єктивність існування множини різноманітних функцій, покладених волевиявленням суб'єктів конституційної правотворчості на норми національного конституційного права [260, с.354 – 355].

Беручи до уваги проаналізоване вище, слід попередньо резюмувати, що в юридичній науці домінуючою залишається точка зору про переважно другорядний, обслуговуючий, навіть випадковий характер спеціалізованих норм. Відповідно до нашої позиції, з таким вузькозорієнтованим способом інтерпретації цього різновиду норм права навряд чи можливо погодитися.

Водночас ми розуміємо те, що за спеціалізованими нормами права слід визнати спрямованість на здійснення особливих функцій, які за своєю суттю не співпадають із наданням прав, встановленням обов'язків і закріпленням санкцій. Утім, необхідно усвідомити й інше, що виконання спеціалізованими

нормами права специфічних функцій вказує лише на певний „розподіл праці” між усіма юридичними нормами, а не свідчить про відсутність у них ознак останніх. Включення спеціалізованих норм права в систему права та у МПР повинно мати наслідком удосконалення теорії норм права в цілому.

На підставі узагальнення різних науково-теоретичних позицій стосовно характеристики спеціалізованих норм права потрібно викристалізувати та проаналізувати систему їх ознак. У наукових працях під ознакою розуміється те, що характеризує відображуваний предмет (явище), в чому він виявляється та сприймається; ознаки розкривають властивості, якості та взаємовідношення відповідних предметів (явищ) [70, с.25; 129, с.136; 189, с.35].

Окрім того, необхідно пам'ятати, що спеціалізованим нормам властиві як загальні (родові) ознаки норм права, так і специфічні (видові) риси, котрі притаманні виключно цьому виду норм. Сукупність загальних і специфічних ознак спеціалізованих норм права дозволяє сформулювати всебічне уявлення про найбільш суттєві особливості досліджуваного поняття. Водночас викликає заперечення позиція В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка про те, що загальні ознаки норм права є їх видовими кваліфікаціями, а спеціальні – родовими [194, с.295]. Адже з огляду на загальноприйняте співвідношення понять „рід” і „вид”, вбачається, що правильним є протилежний підхід, окреслений нами вище.

До загальних ознак спеціалізованих норм права, тобто таких, що властиві спорідненим предметам певного класу, потрібно віднести наступні:

По-перше, спеціалізовані правові норми є вольовими правилами. У попередньому розділі дисертації нами під час формулювання загальної дефініції поняття „норма права” в якості родового було використано поняття „правило”. Остаточному вибору саме цього поняття передував аналіз наявних підходів до дефініювання юридичної норми [137, с.35], а також акцентування уваги на такій проблемі як неможливість екстраполювати значення традиційного поняття „правило поведінки” на всі різновиди норм права, в тому числі й на спеціалізовані. У цьому контексті В.К. Бабаєв слушно зазначає, що в юридичній науці існує багато визначень правової норми, кожне з них,

відображаючи ту чи іншу суттєву ознаку заслуговує на увагу. Критичному аналізу більшість із них можна піддати лише за двома причинами: в них відсутня яка-небудь суттєва ознака юридичної норми, або вони не охоплюють усі різновиди правових норм, а зорієнтовані на один з них [181, с.64].

Враховуючи це, можна пояснити причини існування різних підходів щодо визначення поняття юридичної норми. При цьому неприйняття за основу інших альтернативних позицій, відповідно до яких норма права трактується як „припис” або „веління”, пояснюється превалюванням у значеннях цих слів примусових, авторитарних смислових відтінків, які не узгоджуються зі справжньою регулятивною природою права. Стосовно точки зору, згідно якою юридична норма розглядається як „модель”, то варто зазначити, що за такої позиції дефініція норми права занадто тяжіє до абстрактної конструкції.

Водночас існування „слабких” сторін описаних вище підходів не виключає потреби в подальшій аргументації застосування терміна „правило” під час визначення поняття юридичної норми та її окремих різновидів, а саме – спеціалізованих. На нашу думку, можливість оперувати поняттям „правило” під час дефініювання норми права пояснюється тим, що: а) значення цього слова [31, с.1100] повністю корелюється з етимологією та смислом слова „норма” (від лат. *nōrma* – „норма, правило; зразок” пов’язується з „розумом, свідомістю, духом; думкою” [48, с.33; 66, с.112; 260, с.245]); б) незважаючи на різнопланове застосування слова „правило” у правовій сфері, є всі підстави стверджувати, що цей термін тісно пов’язаний з сутнісною характеристикою норм права, в тому числі спеціалізованих. У зв’язку з цим потрібно вести мову про те, що кожна норма права є правилом, котре впорядковує поведінку суб’єктів права, а не виступає в якості „правила поведінки” останніх. Отже, зміст спеціалізованих норм права в текстах нормативно-правових актів викладається у вигляді правових правил – нормативних положень, формул [125, с.22], що виражають закінчену думку [123, с.137, 154]. При цьому в залежності від „зерна”, що закладається в конкретний вид спеціалізованих норм права, їх зміст варіюється.

Беручи до уваги обґрунтоване вище, зазначимо, що спеціалізовані норми

права є правилами, котрі виражають волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади [189, с.79, 111]. Причому воля як психологічно-соціальна категорія є фундаментальною проблемою правознавства, оскільки саме вона як предметний, дієвий вид свідомості є „творцем” права [117, с.402]. В ідеальному вигляді спеціалізовані норми права повинні акумулювати в собі суспільну, групову й індивідуальну волю громадян у їх гармонійному поєднанні. При цьому воля суб'єктів правотворчості, завдяки вираженню в нормах права, зокрема спеціалізованих, є вагомим важелем їх творчої, прогресивної дії на суспільні відносини.

По-друге, спеціалізовані норми права відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості [233, с.281]. У цьому відношенні сутнісною, глибинною для осмислення спеціалізованих норм права є та обставина (вимога, критерій), що останні обов'язково повинні ґрунтуватися на досягнутому суспільством рівні моралі й етики, який характеризує їх духовно-ціннісний вимір [79, с.56; 190, с.248 – 249; 201, с.590]. Звідси справжня правова природа спеціалізованих норм права визначається ступенем втілення в їх змісті „вічних” цінностей – ідеалів свободи, рівності та справедливості.

По-третє, спеціалізовані норми права встановлюються (формулюються) чи санкціонуються державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості (народом, територіальною громадою, органами місцевого самоврядування [260, с.273 – 274, 286]) у чітко визначеному порядку. У демократичному суспільстві юридична норма приймається легітимним суб'єктом правотворчості в межах його компетенції, в повній відповідності зі спеціальною процедурою. Створюючи спеціалізовану норму, правотворчий орган повинен ґрунтуватися на глибокому осмисленні правової дійсності, тобто правових аспектах буття різних соціальних процесів.

По-четверте, обов'язковий характер спеціалізованих норм права, тобто незаперечність, безсумнівність щодо їхньої реалізації з боку всіх суб'єктів права, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки зі змістом спеціалізованих юридичних норм, відсутність

виключень, які надають можливість не дотримуватися останніх. Спеціалізовані норми права, будучи об'єктивними, адресовані кожному, „будь-якому члену союзу незалежно від його згоди” [105, с.91]. Один з аспектів обов'язковості спеціалізованих норм права полягає в потенційній можливості кваліфікувати поведінку окремих суб'єктів права незаконною та несправедливою, якщо вона суперечить цим нормам. Обов'язковий характер як ознака спеціалізованих норм права закладає підвалини режиму законності та правопорядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права [195, с.19, 21].

По-п'яте, формальна визначеність спеціалізованих норм права. Категорія форми для пізнання права є дуже важливою тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин [189, с.95]. Норми права є формальними за своєю природою. Свого часу класик вітчизняної юриспруденції Й.О. Покровський зауважував, що однією з перших і найсуттєвіших вимог, які пред'являються до права є вимога визначеності правових норм [195, с.178; 240, с.196]. Формально-юридична визначеність – одна з цінностей правового регулювання. З огляду на це, формально-визначений характер спеціалізованих норм права полягає в такому: а) однозначності сприйняття суб'єктами права їхнього змісту, що досягається точністю й ясністю певної мовної форми; б) текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших джерелах права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, у просторі та за колом осіб).

По-шосте, гарантованість спеціалізованих норм права, тобто створення системи умов і заходів із метою їх належної реалізації; забезпечення належних умов для їх добровільного виконання, а також застосування примусу до суб'єктів, які порушують спеціалізовані норми [8, с.93 – 94; 260, с.275, 283]. Утім, примус не можна ототожнювати із свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно та чітко виражає ідеали свободи, рівності та справедливості, то примус щодо дотримання юридичних норм буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування примусу з боку уповноваженого суб'єкта є гарантією

дотримання цих норм права [189, с.92]. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в повсякденне життя людей.

По-сьоме, спеціалізовані норми права є юридично цілісними та логічно завершеними, тобто кожна з них представляє собою логічно завершене та внутрішньо погоджене цілісне правило (положення), структурні елементи якого об'єднанні загальним смислом утворюють єдність, цілісність. Норма може бути ефективною, живою нормою, коли вона – цілісна норма [125, с.239; 256, с.131]. При цьому ознака „цілісності та логічної завершеності” передбачає розгляд юридичної норми як єдиного синтетичного цілого, що володіє власними якісними властивостями. Спеціалізовані правові норми як первинний елемент системи права не включають в себе інші підсистеми, а лише – структурні частини. Усі складові цілого логічно пов'язані між собою, а винесення окремої частини за межі внутрішньої будови, розчленування норми права призводить до знищення її цілісності, втрати регулятивного потенціалу [8, с.83, 96].

Розглянуті вище ознаки спеціалізованих норм права формують загальне уявлення про їх юридичну природу. Відмінність цього різновиду правових норм від правоустановчих і правоохоронних можна з'ясувати через специфічні, видові ознаки, тобто розрізнюванні риси для предметів узагальнених у понятті. Це такі особливі властивості („генетичний код”), що притаманні виключно цьому виду норм права або найбільш рельєфно виражені в ньому. До переліку видових (специфічних) ознак спеціалізованих норм права слід віднести такі:

1. Спеціалізовані норми права функціонально спрямовані, з одного боку, на субсидіарне (допоміжне) впорядкування суспільних відносин (зовнішній напрям дії), а з іншого – на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності, цілісності) та одноманітності (уніфікованості) дії МПР (внутрішній напрям дії). Як наслідок, ці правові норми виконуються такі особливі (видові) функції – субсидіарно-регулятивну, інтеграційну й уніфікаційну, що нами будуть детально розглянуті нижче. Водночас у межах цього підрозділу дисертації необхідно зазначити, що важливою рисою кожної норми права як елемента МПР, іманентною її природі, є регулятивний характер [261, с.7]. Однак щодо

сутності спеціалізованих норм права в останнє судження слід внести істотні корективи. Це обумовлено тим, що у змісті спеціалізованих норм переважають інтелектуально-когнітивні елементи над імперативними [8, с.22]. Виходячи з цього, цей різновид норм права не володіє безпосередніми регулятивними властивостями, а бере участь у правовому впорядкуванні опосередковано, утворюючи в поєднанні з основними видами норм (правоустановчими та правоохоронними) єдиний регулятор, тобто спеціалізовані юридичні норми є субсидіарними (від лат. *subsidium* – підтримка, допомога) правилами. У той же час зауважимо, що термін „субсидіарний” не можна інтерпретувати виключно з позиції другорядності або нетиповості. Річ у тім, що регулятивно-допоміжні норми права також необхідні, як і основні, більш того, реалізація багатьох основних юридичних норм без субсидіарних просто неможлива [147, с.52].

Посилюючи аргументованість останнього твердження наведемо думку відомого сучасного німецького філософа О. Гьофе про те, що ідея субсидіарності, найбільш важливий з усіх соціальних філософських принципів, який полягає в тому, що будь-яка й кожна соціальна дія є за суттю своєю та за природою субсидіарною; вона повинна підтримувати органи соціального тіла та ніколи не ламати або поглинати їх [51, с.100; 195, с.129].

Разом із тим, спеціалізовані норми права одночасно зорієнтовані на інтеграцію й уніфікацію юридичних засобів правового регулювання, що становить інший аспект їх функціональної природи. Окрім того, в узагальненій формі необхідно відмітити, що спеціалізовані юридичні норми посилюють нормативні властивості об'єктивного права додатковими відтінками, імпульсами; надають йому композиційну завершеність, універсальність, гнучкість і динамізм. У цьому виявляється внутрішня суперечливість природи спеціалізованих норм права, яка полягає в тому, що останні, з одного боку, є безпосереднім результатом спеціалізації юридичних норм у МПР, а з іншого – функціонально зорієнтовані на протилежні процеси: інтеграцію й уніфікацію останніх, а також інших юридичних засобів, під час правового регулювання. У свою чергу це дозволяє резюмувати, що спеціалізація, інтеграція й уніфікація –

не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі тенденції інтенсивного генезису сучасного права. З цього приводу Т.В. Кашаніна зазначає, що як би у відповідь не підвищувався рівень спеціалізації правових норм паралельно рухаються процеси їх інтеграції й уніфікації, котрі також зростають [114, с.63].

2. Спеціалізовані норми права характеризуються підвищеним ступенем загальності, порівнюючи з іншими юридичними нормами. У фаховій літературі наголошується на тому, що загальність (нормативність) – важлива властивість норм права, яка, відображаючись у певних формах, набуває соціальної цінності та може дорівнювати масштабам свободи [189, с.94]. Найбільш високий (максимальний) рівень нормативності як ознака спеціалізованих юридичних норм зводиться до такого: а) неконкретність адресата (неперсоніфікованість – перманентна властивість права); б) поширеність на невизначену кількість випадків (неоднократність, невичерпність); в) спрямованість на впорядкування гранично широкого (максимального) кола, спектра суспільних відносин; г) наскрізний діапазон дії, тобто вони в абстрактній, найбільш концентрованій формі визначають зміст усіх інших юридичних норм; г) їх правові положення отримують свій подальший логічний розвиток в основних нормах права. Перші два аспекти цієї риси спеціалізованих норм притаманні всім нормам права, а три інші – лише юридичним нормам, що є предметом нашого дослідження.

3. Спеціалізовані норми права реалізуються опосередковано, тобто через функціональні зв'язки з основними (правоустановчими та правоохоронними) правовими нормами. У наукових джерелах з цього приводу висловлюються різні міркування. Зокрема О.Ф. Скакун переконує, що реалізація загальних установлень – це втілення в життя цих установлень, які містяться в преамбулах законів, статтях, що фіксують загальні завдання і принципи права та правової дійсності. Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації його загальних установлень, завдань і принципів може бути чималим, але він позбавлений юридичної специфіки та скоріше має ідейний, моральний характер [232, с.387]. У своїх наступних працях О.Ф. Скакун відмічає, що спеціалізовані (нетипові) норми права реалізуються через системні зв'язки з логічними

нормами в якості їх помічників у регулюванні суспільних відносин, поведінки людей [233, с.413]. При цьому в деяких фахових юридичних працях лише наголошується на тому, що реалізація спеціалізованих (нетипових) нормативних приписів відбувається в інший, відмінний спосіб [76, с.406].

У свою чергу М.М. Вопленко вважає, що не можна зводити всю проблему реалізації об'єктивного права до здійснення виключно лише регулятивних та охоронних норм. Реалізація останніх не одне й те ж, що реалізація, наприклад, вихідних (установчих) норм права, таких як норми-засади, норми-принципи, визначально-установчі норми або норми-дефініції [181, с.228]. На його думку, в залежності від характеру загальних правових норм слід виділяти безпосередню й опосередковану форми їх реалізації. Так, реалізувати вихідну (установчу) норму права – означає деталізувати її в законах і підзаконних актах, перевести на рівень таких юридичних велінь, як норми-правила поведінки, зробити зручними для цілей практичної правореалізації [181, с.229]. Згідно з нашою позицією, останній підхід є найбільш обґрунтованим. Саме тому він з деякими змінами нами взятий за основу та буде детально проаналізований нижче. При цьому відмітимо, що в окремих (виняткових) випадках спеціалізовані юридичні норми можуть бути реалізовані й у безпосередній формі.

4. Змістово-функціональні ознаки спеціалізованих норм права обумовлюють особливе місце останніх у структурі певного формально-юридичного джерела права, насамперед, нормативно-правового акта [233, с.289]. Так, С.С. Алексєєв зазначає, що спеціалізовані юридичні норми являються вираженням нормативних узагальнень у праві, котрі надають системі нову якість, є показником рівня її інтелектуального, „конструктивного” змісту. Утім, якщо спробувати розподілити спеціалізовані норми по конкретним правовим інститутам, то це потягне за собою не просте переміщення нормативних положень, а в більшості випадків усунення їх максимально-загального характеру та відповідно збіднення змісту права, втрату ним якостей, які притаманні розвинутій правовій системі [4, с.320; 8, с.108 – 109]. Виходячи з цього, серед інститутів тієї чи іншої галузі права С.С. Алексєєв виокремлює

основні загальні інститути, в яких закріплюються загальні дефініції, принципи галузі, завдання законодавства. Основний інститут в кожній галузі є носієм її „душі” – головного соціально-політичного й юридичного змісту [8, с.146].

Звідси важливим юридико-технічним правилом повинна стати така вимога: в переважній більшості спеціалізовані норми права мають знаходити свою зовнішню (формальну) об’єктивацію на початку нормативно-правового акта, а за умови, що це кодифікований акт, який має загальну й особливу частину, то в його загальній частині. Очевидно, що спеціалізовані норми права становлять меншу частину загального обсягу системи права та відповідно конкретного нормативно-правового акта. Це обумовлено тим, що згідно загальносистемного закону „необхідного різноманіття”, для існування системи завжди потрібна невелика кількість елементів, котрі відрізняються від більшості. У системі права саме спеціалізовані юридичні норми складають це незначне, однак необхідне та важливе для системи різноманіття [148, с.14].

На підставі й у зв’язку з викладеним вище пропонується сформулювати власну дефініцію спеціалізованих норм права, котрі, зберігаючи всі риси правових норм, охоплюють конкретизуючі ознаки, що надають можливість відрізняти їх від основних видів норм права. Отже, спеціалізовані норми права – це обов’язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості з метою субсидіарного впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності (інтегративності) та одноманітності (уніфікованості) дії МПР.

У зв’язку з подальшою системною розробкою концепції спеціалізованих норм права окремо слід зупинитися на питанні їх структури. З огляду на розглянуті вище підходи стосовно будови правових норм узагалі, підкреслимо, що досліджувати проблему структури юридичної норми досить складно, а структуру спеціалізованих норм права – удвічі складніше. Це обумовлено тим, що, по-перше, означеному питанню в юридичній науці не приділялася належна

увага [206, с.173], по-друге, відсутність єдності щодо природи спеціалізованих норм права стало причиною того, що й наявні позиції осмислення структури цих юридичних норм ґрунтуються на різних концептуальних засадах тощо.

Доречно зазначити, що структурний підхід при вивченні правових явищ відіграє важливу як теоретичну, так і практичну роль. У сучасному правознавстві існує значна кількість дефініцій поняття „структура норми права”. Зокрема С.В. Бобровник наводить у одних наукових джерелах сім [75, с.210], а в інших – одинадцять дефініцій цього поняття [247, с.368 – 369]. Разом із тим, варто погодитися з вихідною точкою зору вченого [75, с.210; 247, с.368], що структура норми права – це сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії, в межах єдності існуючих між ними зв’язків [197, с.712; 198, с.336], забезпечують функціональну самостійність юридичної норми.

Як відмічає М.Й. Байтін, питання структури (внутрішньої організації) норм права, котрі не являються правилами поведінки, до недавнього часу не тільки не розглядалося, але навіть і не порушувалося. При цьому дослідник позитивно оцінює підхід, що був запропонований В.К. Бабаєвим стосовно структури відправних (вихідних, установчих) норм права [11, с.215].

На думку останнього, немає потреби шукати у вихідних нормах права гіпотезу, диспозицію або санкцію, оскільки вони мають інші структурні елементи. Водночас В.К. Бабаєв зазначає, що ці норми досить неоднорідні та відрізняються один від одного ступенем загальності, функціональним призначенням, діапазоном дії, загальноправовою та галузевою приналежністю. Але всім їм притаманна загальна властивість – вони законодавчо закріплюють яке-небудь правове положення матеріального або процесуального характеру. Це здійснюється шляхом або його словесного позначення, або зазначенням однієї чи декількох суттєвих ознак, або повного визначення (дефініції). Ці ознаки правового поняття, принципу, суспільно-політичної ситуації виступають у якості структурних елементів вихідних норм права [181, с.96; 246, с.381].

Аналізуючи окреслені вище міркування, В.Б. Ісаков у цілому погоджується з позицією В.К. Бабаєва щодо особливостей структури вихідних

норм. Однак учений вважає, що ця проблема тим самим не вичерпується [106, с.187]. У свою чергу М.Й. Байтін підкреслює, що висловлені В.К. Бабаєвим міркування про структуру відправних норм права представляють собою науково-практичний інтерес, особливого з огляду на тенденції спеціалізації правових норм у регулюванні суспільних відносин. Разом із тим, цей підхід поки що лише намічає один з можливих шляхів вирішення означеного питання, потребуючи подальшої поглибленої розробки [11, с.216].

Відповідно до нашого переконання, точка зору В.К. Бабаєва на структуру вихідних норм права представляє собою не субстанціональну характеристику способу їх внутрішньої організації (через такі поняття як „гіпотеза”, „диспозиція” та „санкція”), а лише атрибутивну, що формує загальне уявлення про деякі особливості змістових ознак цього різновиду юридичних норм.

Переходячи безпосередньо до аналізу структури спеціалізованих норм права, цілком резонно навести нечисленні погляди сучасних правників з цього приводу. Так, О.В. Дьомін лише відмічає, що спеціалізовані норми права (цілі, принципи, констатації, дефініції, оперативні та колізійні норми) не вписуються в межі трьохелементної концепції внутрішньої будови юридичних норм [56, с.64]. У свою чергу О.Ф. Скакун і Д.О. Бондаренко стверджують, що норма-дефініція, являючись спеціалізованою (нетиповою) нормою права, має тільки одну диспозицію [251, с.6]. У той же час С.О. Жинкін переконує, що норми-дефініції не включають у свою внутрішню будову лише такий елемент як санкції [72, с.99]. Згідно з позицією О.В. Міцкевича, особливість норм-принципів полягає в тому, що в них безпосередньо не містяться всі елементи або атрибути правових норм – гіпотеза, диспозиція та санкція [172, с.145].

Як вважає С.О. Гемай, норми-принципи кримінально-процесуального права в силу їх абстрактності не повинні містити взагалі чітко виражених гіпотези, диспозиції та санкції [37, с.96]. Аналізуючи норми митного права, В.Я. Настюк констатує, що у структуру дефінітивних і декларативних норм не включається санкція, дотримання цих норм гарантується санкціями інших норм митного права [177, с.58]. У свою чергу О.А. Кузнецова відносить особливості

структури спеціалізованих норм цивільного права до ознак цього виду юридичних норм. Дослідник наголошує на тому, що спеціалізовані цивільно-правові норми не мають класичної тричленної структури, їхня внутрішня будова відрізняється суттєвою своєрідністю щодо кожного різновиду останніх [148, с.14]. Водночас, на переконання О.А. Кузнецової, всі спеціалізовані норми цивільного права володіють класичною двохелементною структурою норми-припису, що конструюється за формалізованою схемою „якщо – то” [148, с.15].

Ураховуючи проаналізоване вище, варто зазначити, що згідно з нашими міркуваннями, вихідним пунктом під час дослідження структури спеціалізованих норм права має бути загальне уявлення про будову норми права взагалі. Так, у попередньому розділі дисертації нами було зроблено припущення, що кожна юридична норма складається з двох елементів. Ця теза потребує додаткової аргументації та відповідної кореляції зі структурою спеціалізованих норм права. У процесі наукового пошуку адекватної внутрішньої будови норм права, в тому числі спеціалізованих, цілком доречно розглянути питання структури речення, що текстуально виражає норму права.

Це пов'язано з тим, що, по-перше, мова фіксує у своєму внутрішньому розвитку відношення людини до оточуючої дійсності, саме слова та словосполучення відображають динаміку людської думки [253, с.364]; по-друге, розв'язання низки актуальних проблем правознавчої науки неможливе без використання лінгвістичних знань [203, с.226], адже генезис права відбувається в онтологічному зв'язку з розвитком мови; по-третє, відповідно до прийнятої нами концепції, норма права уособлює нерозривний зв'язок правового змісту та конкретної мовної форми. Звідси кожне речення нормативно-правового тексту несе в собі певну думку суб'єкта правотворчості – логічне судження. Тому структура речення не може вивчатися як дещо самостійне, як таке, що не залежить від законів людського мислення [48, с.34].

У сучасному мовознавстві речення здебільшого розглядається у трьох аспектах: формально-граматичному (представлений головними членами речення – підмет і присудок), комунікативному (пов'язаний з актуальним

членуванням речення, тобто містить із позиції адресата те, що вже відоме – тому, та нове, повідомлюване – рему), семантичному (ґрунтується на міркуваннях про тісний взаємозв'язок речення та логічного судження, в цьому аспекті виокремлюють суб'єкт і предикат) [54, с.41]. Ці підходи до структури речення тісно пов'язані між собою, але для кожного конкретного речення вони досить часто не співпадають. Проведений у фаховій літературі аналіз надає підстави резюмувати, що найбільший інтерес, з точки зору студіювання будови норми права, представляє семантична структура речення [54, с.163 – 166].

Семантика речення організується таким чином, що один з предметів, учасників події, котрий іменується реченням, виокремлюється, отримуючи функцію носія предикативної ознаки, яка перетворюється у „вихідну позицію” під час визначення місця предметів – суб'єктом; усі ж інші об'єднуються в одному семантичному комплексі, отримуючи функцію предиката. Саме семантична (логічна) структура речення виступає як найменш залежна від його формальних особливостей. Це дає підстави аналізувати юридичний зміст норми права з урахуванням логічної структури відповідного речення. При цьому навряд чи потрібно вести мову про повний збіг семантичної й юридичної структур. Однак здійснене М.Л. Давидовою дослідження текстів нормативно-правових актів показує, що семантичним суб'єктом речення, як правило, виступає особа, котра набуває права або несе обов'язки, передбачені цією нормою права (гіпотеза). Самі ж ці права та обов'язки (диспозиція норми) частіше за все формулюються як предикативна ознака суб'єкта [54, с.167].

У цьому контексті Т.В. Губаєва зазначає, що норма права як елементарна одиниця правового спілкування представляє собою оціночне висловлювання. У його змісті завжди мають місце два елементи: по-перше, встановлюється які саме дії людей мають правове значення, підлягають юридичній кваліфікації; по-друге, описується в чому саме полягає це правове значення [48, с.34].

Не поглиблюючись у подальші лінгвістичні та логічні тонкощі, можна відмітити, що з точки зору синтаксису типове речення (нормативний текст будується виключно з типових, розповідних речень [114, с.242]) завжди бінарне

за своєю структурою, що, безумовно, впливає на внутрішню будову юридичної норми та в повній мірі відповідає її двочленній концепції [8, с.95].

У цілому уявлення про логічну структуру норми права повинно:

- а) демонструвати структурні зв'язки між різними елементами норми права;
- б) враховувати об'єктивно існуючу семантичну будову нормативного речення;
- в) представляти норму права в єдності змісту та форми;
- г) характеризувати юридичну сутність норми права, її регулятивний потенціал [54, с.168].

Цим методологічним вимогам повністю відповідає двохелементна концепція структури норми права, що пояснюється такими міркуваннями:

По-перше, зміст цього підходу тісно пов'язаний із спеціалізацією юридичних норм [274, с.215; 275, с.38]. Первинні напрацювання прихильників двочленної структури норми права заклали підґрунтя для обґрунтування спеціалізації юридичних норм у МПР. У свою чергу ідея останньої тенденції посилила гносеологічний потенціал двохелементного підходу до будови правової норми. Так, І.М. Сенякін стверджує, що завершальний виток функціональна спеціалізація здійснює на рівні структурного зрізу правових норм, визначаючи їх будову в залежності від функцій, які ними виконуються [223, с.22]. Як наслідок структура норми права залежить від їх спеціалізації у МПР. У зв'язку з цим існує два типи структури: для правоустановчих норм – гіпотеза та диспозиція, а для правоохоронних – гіпотеза та санкція. Відповідно до цього, кожна норма права несе в собі диспозицію або санкцію, що складають смислове „ядро” конкретного виду юридичних норм. Гіпотеза є необхідною структурною частиною кожної норми права, оскільки саме вона логічно узгоджує ті чи інші правові правила з конкретними суспільними відносинами, що потребують упорядкування [54, с.169]. Звідси випливає, що кожна юридична норма може бути репрезентована в такому напівформалізованому вигляді: „якщо → то” [74, с.46]. При цьому необхідно пам'ятати, що норма права може бути виражена в іншій умовній формі, але тим не менш, як підкреслював М.М. Коркунов, усі схеми різного виду зводяться без особливих зусиль до загальної форми: „якщо – то” [131, с.167; 270, с.525].

По-друге, двочленна конструкція норми права відображає типові, реальні особливості формулювань правотворця. До того ж, цінність цього підходу до структури норми полягає в її кореляції з логічною будовою речення. Як уже наголошувалося, повного збігу останньої зі структурою норми права скоріше за все немає. Однак необхідно визнати й те, що в основі гіпотези норми, як правило, знаходиться семантичний суб'єкт відповідного речення (той, кому приписуються певні дії) [54, с.170]. У свою чергу це ще раз доводить існування зв'язків між різними науками – логікою, мовознавством та юриспруденцією.

По-третє, двохелементна концепція структури юридичної норми відіграє важливе практичне значення, оскільки вона, з одного боку, правильно орієнтує суб'єкта правотворчості, щоб він чітко формулював у кожній нормі два обов'язкових елемента – умову (гіпотезу) і правовий наслідок (диспозицію або санкцію), а з іншого – спрямовує юристів-практиків на пошук у нормі як умов, так і правових наслідків [8, с.97]. У самій дволанковій концепції норми права закладена повага до людини як до вільної, розумної істоти, здатної робити свідомий вибір, мислити з урахуванням вихідних умов і можливих наслідків.

Разом із тим, поглиблення спеціалізації норм права у МПР призводить до деякої трансформації двочленної структури норм права. Так, С.С. Алексєєв зазначає, що окремі нормативні приписи стають настільки спеціалізованими, що за своєю будовою немовби втрачають риси двохелементної структури. Зокрема до таких норм права належать норми-дефініції та норми-принципи. Водночас учений резюмує, що немає жодного нормативного правового припису зі змісту якого не слідує воля законодавця про умови дії цього припису [8, с.99].

У зв'язку з розглянутими вище підходами до розуміння внутрішньої організації спеціалізованих норм права та евристичними можливостями двочленної концепції будови юридичних норм, слід погодитися з позицією О.А. Кузнецової в тій частині, що для спеціалізованих норм права характерна двохелементна структура [148, с.14]. Однак не має підстав трактувати структуру спеціалізованих норм права в якості однієї з їх специфічних рис, яка дозволяє відрізнити цей вид норм права від правоустановчих і правоохоронних.

Кожна норма права складається з двох елементів, у тому числі спеціалізована, а саме: гіпотези та диспозиції. У цьому відношенні спеціалізовані норми права тяжіють до суб'єктно-предикатної будови правоустановчих норм. Як слушно стверджує з цього приводу С.С. Алексєєв, будь-які, навіть найбільш спеціалізовані нормативно-правові приписи так чи інакше містять вказівку на умови, при яких вони функціонують, і відповідні наслідки [4, с.308; 8, с.100].

У цілому гіпотеза (від лат. *hypothesis* – підкладка, основа; думка, тема; припущення) спеціалізованої норми права визначає, по-перше, категорію суб'єктів права, яким адресована ця норма, по-друге, обставини (ситуацію або умови) за яких вона реалізується, діє. При цьому потрібно відмітити, що цей елемент будови спеціалізованої норми права може бути текстуально відсутнім. У такому випадку мається на увазі те, що спеціалізована юридична норма адресована всім суб'єктам права за певних умов, які логічно слідують із контексту (наприклад, „завжди”, „у випадках передбачених законом”).

У диспозиції (від лат. *dispositio* – розміщення, розташування) спеціалізованої норми права знаходить своє безпосереднє вираження вказівка на: а) конкретне нормативне положення; б) певний стан або становище. У тексті нормативно-правового акта диспозиція спеціалізованої юридичної норми розпочинається та формулюються у прескриптивних судженнях, за допомогою таких логічних зв'язок як „забороняється”, „допускається” тощо, а в дескриптивних – завдяки таким як „є”, „складає” та ін.

Отже, висвітлення структури спеціалізованих норм права з точки зору теоретико-методологічних засад двохелементної концепції дозволяє позбутися асоціативного „штампу” їх структурної „ущербності”, „нетиповості”, композиційної „неповноцінності” щодо основних норм права. У свою чергу це створює додаткові підстави для інтерпретації спеціалізованих норм права в якості самостійних, системно значимих засобів правового регулювання.

2.3. Види спеціалізованих норм права та їх характеристика

Усебічне осмислення юридичної природи спеціалізованих норм права неможливе без виокремлення та систематизації істотних особливостей їх окремих різновидів. У той же час це дозволяє детально проаналізувати властивості кожного виду спеціалізованих норм права, а також створює реальні передумови для подальшого ґрунтовного вивчення їх місця у МПР.

У попередніх підрозділах дисертації нами було доведено, що в юридичній літературі відсутня єдність у поглядах на внутрішньовидовий склад спеціалізованих норм права. З огляду на це, та, незважаючи на внутрішньо методологічні протиріччя, що характерні для комплексного підходу до розуміння цього виду норм права, потрібно визнати позитивним прагнення вчених об'єднати всі можливі різновиди спеціалізованих норм права. Тому саме широкий підхід до інтерпретації останніх нами буде взятий за основу під час встановлення наявності достатніх підстав для віднесення тих чи інших норм до категорії спеціалізованих. Це надасть можливість, по-перше, дослідити в рівній мірі більшість поглядів на сутність спеціалізованих норм права, по-друге, виявити можливі джерела та напрями запозичення науково-теоретичних напрацювань із інших концепцій для створення комплексного підходу.

В узагальненому вигляді прихильники останнього підходу до класу спеціалізованих норм відносять: 1) загальні норми (загальнозакріплювальні, норми-начала (норми-засади), статутні); 2) дефінітивні норми (норми-дефініції, норми-визначення, норми-поняття); 3) норми-принципи (декларативні, установчі); 4) норми-цілі (прогностичні, визначально-установчі, норми-завдання); 5) норми-оголошення (декларативні); 6) норми-презумпції; 7) норми-фікції; 8) норми-преюдиції; 9) норми-строки (темпоральні); 10) оперативні норми (норми-інструменти); 11) колізійні норми (норми-арбітри); 12) норми-конструкції (нормативні узагальнення) [77, с.285; 233, с.289 – 291; 250, с.75].

Варто зауважити, що вже під час перерахування номенклатури наявних різновидів спеціалізованих норм права створюється враження, що цим видом юридичних норм дослідники охоплюють усі ті правові явища, специфіка функціонального призначення яких у певній мірі вже вивчена в сучасній юриспруденції. При цьому сама методика відбору окремих різновидів спеціалізованих норм права, перефразовуючи слова М.І. Ковальова [149, с.32 – 33; 276, с.ІІІ], нагадує „стадію одиночних і неорганізованих пошуків”, коли кожний учений блукає в хаотичному нагромадженні матеріалу різних концепцій, „вивуджує” окремі правові явища та на свій страх і ризик „нагороджує” їх титулом спеціалізованих норм права. На нашу думку, такий підхід до формування видового складу спеціалізованих норм права є неприйнятним і потребує наукової „інвентаризації” або „ревізії” на підставі розглянутих вище ознак, притаманних означеним юридичним нормам.

Так, під загальними спеціалізованими нормами С.С. Алексєєв розуміє приписи, що спрямовані на фіксування в загальному вигляді певних елементів відносин, які регулюються [4, с.319; 8, с.108]. Правознавець до цих юридичних норм відносить, наприклад, норми, котрі регулюють умови правосуб’єктності громадян; норми загальної частини кримінального права, що вказують на деякі спільні ознаки злочинів, покарань, умови звільнення від покарання [7, с.241].

Водночас деяка частина теоретиків права розширила обсяг цього різновиду за рахунок потенціалу концепції вихідних норм права, а саме такого виду останніх як норм-засад. Саме завдяки поєднанню сутності загальних (загальнозакріплювальних) спеціалізованих норм (С.С. Алексєєв) і норм-засад як різновиду вихідних (В.К. Бабаєв, М.Й. Байтін) сучасні правники отримали такий вид спеціалізованих норм права як загальнозакріплювальні або норми-начала (норми-засади). Під останніми О.Ф. Скакун розуміє норми, які містять положення, що закріплюють первинні основи суспільного та державного ладу; в узагальненому вигляді виражають певні елементи врегульованих відносин [232, с.282 – 283; 233, с.289]. Такий підхід до розуміння загальних спеціалізованих норм права міститься в інших наукових джерелах. Так,

С.П. Коталейчук до цього виду відносить норми, що визначають загальні умови виконання обов'язків у цивільному праві, деякі норми загальної частини кримінального кодексу (норми, які встановлюють умови звільнення від покарання: ч. 2 ст. 74 КК України – „Особа, засуджена за діяння, караність якого законом усунена, підлягає негайному звільненню від призначеного судом покарання”) [136, с.123]. У свою чергу окремі вчені-юристи (В.Д. Ткаченко, І.В. Яковюк, С.П. Погребняк, Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул, А.В. Папірна) замінили назву „загальні спеціалізовані норми” на „норми-начала” („норми-засади”) як вид вихідних, включивши їх до складу спеціалізованих.

Утім, у юридичній літературі було висловлено дещо відмінну думку на природу загальних спеціалізованих норм. Зокрема І.А. Фаршатов стверджує, що характеристика цього різновиду норм права не співвідноситься з сутністю й ознаками спеціалізованих норм права як такими, котрі відіграють додаткову регулятивну роль [259, с.25]. Згідно з нашою позицією, остання точка зору відповідає дійсній природі цього виду юридичних норм, які за своєю сутністю є не спеціалізованими, а загальними правоустановчими нормами права, що безпосередньо спрямовані на впорядкування конкретних суспільних відносин.

Перейдемо до розгляду наявності підстав для віднесення дефінітивних норм до класу спеціалізованих. Одразу доречно зазначити, що нормативні дефініції трактуються в якості важливого правового явища в межах різних підходів, включаючи концепції нормативно-правових приписів, вихідних норм права, нетипових або нестандартних нормативних приписів тощо. Разом із тим, С.С. Алексєєв під дефінітивною нормою права як різновидом спеціалізованої розуміє норму, що призначена для закріплення в узагальненому вигляді ознак певної правової категорії [4, с.319; 7, с.241 – 242; 8, с.108]. Цей погляд на сутність норм-дефініцій підтримує більшість сучасних правознавців.

Безумовно, значення дефінітивних норм у юридичній практиці важко переоцінити, оскільки вони слугують вузловими моментами встановлення єдності в розумінні та реалізації правоустановчих і правоохоронних норм. Нетотожність сутності основних норм права є аргументом, який дозволяє

інтерпретувати нормативні дефініції як самостійний вид спеціалізованих норм права. Так, норми-дефініції не входять до складу основних юридичних норм, що безпосередньо регулюють суспільні відносини, тобто без них останні можуть „безперешкодно” функціонувати. У цьому полягає субсидіарно-регулятивна природа норм-дефініцій. Водночас останні спрямовані на забезпечення, підтримку єдності й одноманітності МПР. Отже, наявні достатні підстави для кваліфікації дефінітивних норм як окремого виду спеціалізованих норм права, що характеризуються сукупністю специфічних ознак.

В якості прикладу наведемо норму-дефініцію, що закріплена в п. 14 ч. 1 ст. 3 КАС України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV, а саме: „адміністративний договір – дво- або багатостороння угода, зміст якої складають права та обов’язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб’єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди” [121].

Наступним об’єктом аналізу виступають норми-принципи. У цьому контексті слід вказати, що С.С. Алексєєв декларативні (норми-принципи) розглядає як норми, в яких сформульовані правові принципи, а також завдання певної сукупності юридичних норм [4, с.319; 7, с.242; 8, с.108]. Як бачимо, вчений включає в цей різновид спеціалізованих норм права два підвиди: норми-принципи та норми-завдання. З огляду на цю вихідну позицію, в сучасній теорії права сформувалося декілька підходів до розуміння сутності декларативних спеціалізованих норм права. Зокрема Я.В. Гайворонська, А.М. Колодій і В.М. Хропанюк відстоюють означену вище позицію С.С. Алексєєва щодо сутності декларативних норм [35, с.92; 269, с.232; 293, с.370]; С.В. Бобровник, В.М. Протасов, І.А. Фаршатов під декларативними нормами розуміють лише правові принципи [75, с.223; 206, с.172; 259, с.381]; інша частина дослідників здійснює розмежування між нормами-принципами та нормами-завданнями як окремими видами спеціалізованих норм права [76, с.240; 159, с.186].

Відповідно до нашого погляду, остання позиція є найбільш переконливою у зв’язку з тим, що норми-принципи – це лише одна з форм буття принципів права, значення цього різновиду норм права для МПР не

дозволяє ототожнювати його ні з нормами-завданнями, ні з іншими видами юридичних норм. Так, на думку О.Ф. Скакун, норми-принципи (установчі норми) – це норми, в яких сформульовані незаперечні вимоги загального характеру, що стосуються всіх або більшості інститутів, або норм галузі права [232, с.283; 233, с.289]. Вираження ключових ідей, що пронизують увесь зміст права, високий ступінь загальності й інші функціональні та формальні особливості дають підстави розглядати норми-принципи в якості окремого різновиду спеціалізованих норм. Прикладом норми-принципу є нормативне правило (положення), закріплене в ч. 1 ст. 19 Конституції України: „Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до якого ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством” [130].

Звертаючись до аналізу норм-цілей, доводиться констатувати, що в сучасній правничій літературі має місце плюралізм поглядів з цієї проблеми. Так, одна група правознавців одночасно виокремлює норми-цілі та декларативні норми права (С.П. Коталейчук, О.Ф. Скакун), інша – лише норми-завдання (О.Г. Лук’янова, С.П. Погребняк), а окремі фахівці пропонують вивчати визначально-установчі норми (Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул, В.Д. Ткаченко, І.В. Яковюк). Вважаємо, що остання точка зору є наслідком запозичення теоретичних здобутків концепції вихідних норм права.

На нашу думку, перераховані вище різновиди юридичних норм тісно взаємопов’язані та подібні між собою за своєю правовою природою. Це дозволяє об’єднати їх у одну єдину групу – декларативних норм права, що визначають кінцеві цілі та завдання певних юридичних інститутів, галузей права. Норми-декларації характеризуються найвищим ступенем загальності, зорієнтовані на організацію процесу правового регулювання та реалізацію правової політики й ідеології. З огляду на ці та інші ознаки, декларативні норми потрібно віднести до класу спеціалізованих норм права. Крім того, норми-оголошення, що виокремлюються окремими правознавцями [233, с.290] поряд з нормами-цілями в якості спеціалізованих юридичних норм, також доречно інтерпретувати саме в якості означених вище декларативних норм права.

В якості прикладу цього різновиду спеціалізованих норм права наведемо норму-декларацію, що закріплена у ст. 1 ЦПК України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV: „Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави” [272].

У свою чергу норма-презумпція як вид спеціалізованих юридичних норм трактується як норма права, що закріплює припущення щодо певного юридичного стану чи явища (факту). Наприклад, ЦК України встановлює презумпцію добросовісності та розумності поведінки особи, презумпцію винності особи, яка завдала шкоди, або презумпцію недостовірності негативної інформації, поширеної про особу [76, с.241; 77, с.286 – 287; 250, с.76].

Більшість поглядів на природу правової презумпції можна звести до двох основних підходів: динамічного та статичного. Перший підхід знайшов розвиток у поглядах учених-процесуалістів, котрі розуміють презумпцію переважно як підставу, що звільняє від процесу доказування. В основу другого підходу покладено напрацювання дослідників матеріальних галузей права. Так, на думку В.К. Бабаєва, презумпція – це закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, що ґрунтується на зв'язку між ними та наявними фактами, підтверджене попереднім досвідом [9, с.14].

У цілому погоджуючись із розглядом правової презумпції в динаміці та статистиці, О.А. Кузнецова вважає, що юридична наука повинна шукати загальне (абстрактне) визначення цього правового явища. Відповідно до її погляду, цивільно-правова презумпція – це прямо чи опосередковано закріплене в нормі права індуктивне ймовірне припущення, засноване на статичному зв'язку презюмованого факту з дійсним фактом, стосовно обставин, які мають правове значення та тягнуть за собою правові наслідки у вигляді необхідності його застосування за умови, що не буде доведено наявності протилежного [147, с.27 – 28]. На основі проаналізованого вище й інших поглядів із цієї проблеми, вважаємо, що норма-презумпція як нормативне правило безумовно ґрунтується

на логічному знанні про наявність презумптивного факту [10, с.75]. Однак вона містить у собі чітке регулятивне правило, що виражено так само чітко, як і в будь-якій іншій правоустановчій нормі. Тому варто погодитися з позицією І.І. Бабіна та А.О. Капітан, які відмічають, що правова презумпція (норма-презумпція) – це конкретна зобов’язуюча норма з цілком відчутними межами свого впливу [10, с.75; 108, с.106], а не різновид спеціалізованих норм права.

У той же час норма-фікція в якості спеціалізованої норми права визначається як юридична норма, що закріплює умовно факт (обставину), який не є встановленим (наприклад, згідно з ч. 3 ст. 46 ЦК України: „Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це”) [76, с.242; 77, с.287; 250, с.76]. Незважаючи на багатовіковий досвід використання юридичних фікцій, наукове пізнання цього правового явища розпочалося лише у ХІХ ст. і триває на теперішній час. При цьому ставлення різних дослідників до юридичних фікцій з аксіологічної точки зору протягом усієї історії їх осмислення було як негативним, так і позитивним [10, с.90]. У сучасних наукових пошуках правова фікція розглядається головним чином у останньому ціннісно-нормативному контексті [114, с.187 – 190; 123, с.157].

На переконання В.М. Горшенєва, юридична фікція – це закріплений у правових актах нетиповий нормативний припис, який використовується в юридичній практиці у вигляді специфічного способу, що виражається у проголошенні факту або обставини, котрі в дійсності не мали місце [44, с.117]. Водночас А.П. Заєць під правовими фікціями розуміє нормативні приписи, які встановлюють існуючими факти або обставини, що насправді не існують [78, с.26]. Відповідно до позиції О.А. Кузнецової, норма-фікція – це спеціалізована норма права, що виконує в цивільному праві системоспрошуючу функцію шляхом визнання неіснуючих обставин існуючими та навпаки; має структуру, яка складається з двох елементів (гіпотези та диспозиції) [148, с.31].

На нашу думку, норма-фікція, незважаючи на деяку змістову своєрідність (визнання існуючим завідомо неіснуючого факту або навпаки), володіє самостійним регулятивним потенціалом [10, с.86] і не може інтерпретуватися в

якості різновиду спеціалізованих норм. У цьому контексті Р.К. Лотфуллін підкреслює, що усунення з правовідносин дефіциту інформації – лише один з аспектів регулятивної дії юридичних фікцій на суспільні відносини [158, с.63].

Перейдемо до осмислення норм-преюдицій з точки зору наявності юридичних підстав для віднесення останніх до різновиду спеціалізованих норм. Згідно з міркуваннями В.Д. Ткаченка, І.В. Яковюка та С.П. Погребняка, норми-преюдиції – це нормативні приписи, зміст яких набуває свого вираження у проголошенні установки на те, що виключається будь-яке оспорування існування вже доведеного факту, який дістав оцінку та закріплення в юридичному акті, що набрав чинності. Наприклад, згідно зі ст. 61 ЦПК України: „Обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини” [76 с.241 – 242; 77, с.287].

До зазначеного слід додати, що питання про сутність преюдицій неодноразово ставало предметом наукових пошуків, але думки вчених з цієї проблеми суттєво різняться. Підхід до цього питання представників науки кримінального права пов'язаний передусім з проблемою складів злочинів з адміністративною преюдицією. Однак, що стосується природи преюдицій, то більш прийнятною є позиція, запропонована А.О. Капітан. На її думку, преюдиція – це прояв правової презумпції законності правового акта [108, с.110]. З огляду на це, можна резюмувати, що норми-преюдиції потрібно відносити до класу правоустановчих норм права, а не спеціалізованих.

Подібні аргументи можна навести стосовно обґрунтування відсутності реальних підстав для зарахування норм-строків до категорії спеціалізованих норм. Детальний аналіз позиції прихильників осмислення норм-строків у якості спеціалізованих норм права надає можливість стверджувати, що ця точка зору є результатом „перенесення” напрацювань В.М. Горшенєва щодо питання строків як нетипових нормативних приписів у концепцію спеціалізованих норм. Так, В.Д. Ткаченко та І.В. Яковюк вважають, що норми-строки – це такі правові

приписи, котрі вказують на час, настання або проходження якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, строк позовної давності). З точки зору регулятивного призначення останні мають винятково субсидіарний (додатковий характер) [77, с.287]. Подібну позицію підтримують інші відомі правознавці [28, с.108; 29, с.97; 76, с.241]. Однак, на нашу думку, норма-строк має своє власне регулятивне призначення, наприклад, ст. 738 ЦК України від 16 січня 2003 р. № 435-IV містить норму такого змісту: „Якщо інше не встановлено договором ренти, то рента виплачується після закінчення кожного календарного кварталу” [271]. Цю норму права потрібно розглядати як норму-строк, однак вона є самостійною правоустановчою нормою, що регулює темпоральні параметри суспільних відносин. Із огляду на розглянуте вище, варто резюмувати, що відсутні будь-які реальні передумови для віднесення норм-строків до логічного класу спеціалізованих юридичних норм.

Поряд з нормами-строками в якості самостійного різновиду спеціалізованих правових норм виокремлюють оперативні норми. Як вважає С.С. Алексєєв, оперативні норми права – це норми, роль яких у процесі регламентації суспільних відносин виражається у відмінні чинних нормативних положень або в поширенні цих норм на нове коло суспільних відносин, у пролонгації норм на новий термін [4, с.319; 7, с.242]. Цю позицію на природу оперативних норм права підтримують С.О. Жинкін [72, с.102], Г.О. Мурашин [175, с.149], В.М. Протасов [206, с.172], О.Ф. Черданцев [274, с.212] та ін.

У свою чергу І.А. Фаршатов стверджує, що роль оперативних норм зводиться, як правило, до поширення раніше виданих норм права на новий вид суспільних відносин або полягає у продовженні їх дії. Правові норми, що скасовують раніше прийняті норми, не можна трактувати як оперативні [259, с.25]. При цьому вчений жодним чином не аргументував власну точку зору.

Водночас О.А. Кузнецова запровадила в науковий обіг поняття „оперативно-поширювальні норми”. Останні в якості системозберігаючих норм цивільного права спрямовані на введення в дію або припинення дії інших цивільно-правових норм, складаючись із двох самостійних підвидів:

оперативних і поширювальних. Перші наділяють цивільно-правові норми юридичною силою або припиняють її дію. У свою чергу поширювальні норми права спрямовані на поширення дії цивільно-правових норм у просторі, в часі та за колом осіб [148, с.36]. Згідно з міркуваннями Я.В. Гайворонської та Т.М. Самусенка, оперативні норми „говорять” про дію інших норм, а саме: про введення в дію юридичних норм, про відміну чинних нормативних положень, про пролонгацію норм, про поширення чинних норм на нове коло відносин [35, с.92]. Наприклад, згідно з п. 4 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України: „Щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності Цивільним кодексом України, положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов’язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності” [77, с.241]. Подібний спосіб інтерпретації оперативних норм знайшов підтримку з боку інших правників [29, с.97; 151, с.245; 233, с.291; 292, с.395].

Узагальнюючи викладене вище стосовно природи оперативних норм права, необхідно підсумувати, що призначення цього виду норм полягає в регулюванні часових параметрів дії інших правових норм стосовно календарного часу [208, с.72, 147]. З одного боку, предметом регулювання за таких обставин виступають не реальні суспільні відносини, а інші норми права, порядок їх функціонування, а з іншого – ці норми містять конкретизовані нормативні правила, що торкаються створення або відміни різних юридичних норм (чинність правових норм у часі), які реалізуються безпосередньо відповідним суб’єктом права. Відсутність підстав для віднесення оперативних норм до обсягу спеціалізованих зближує їх з основними нормами права.

Колізійні норми права до групи спеціалізованих початково були віднесені С.С. Алексєєвим. Дослідник розуміє під ними приписи, що вказують на норми, котрі повинні бути застосовані в конкретному випадку, тобто приписи, що регулюють вибір між нормами. Як і оперативні норми права, колізійні – є „нормами про норми” [4, с.319; 8, с.242]. Цей підхід знайшов підтримку з боку таких правознавців як М.О. Власенко [33, с.97; 290, с.59 – 60], О.Ф. Скаун [233, с.291], В.М. Протасов [206, с.172], О.Ф. Черданцев [274, с.211] та ін.

Прикладом колізійної норми права є норма, що закріплена в ч. 2 ст. 13 СК України від 10 січня 2002 р. № 2947-III, а саме: „Якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України” [229].

У свою чергу С.В. Бобровник відмічає, що колізійна норма права належить до зобов’язуючих юридичних норм, оскільки покладає на суб’єктів правозастосування обов’язок чинити певні дії [294, с.156]. Схожу точку зору висловлює Т.А. Щелокаєва, яка вважає, що колізійні правові норми – це правила, що регулюють відносини між суб’єктами з приводу вибору потрібної для застосування юридичної норми [286, с.152]. Незважаючи на деякі теоретико-методологічні суперечності позиції Т.А. Щелокаєвої, потрібно в цілому погодитися з її основною тезою: колізійні норми права містять конкретні привила, що безпосередньо регулюють суспільні відносини. Звідси можна резюмувати, що віднесення колізійних норм права до категорії спеціалізованих, з одного боку, не відповідає справжній сутності колізійних норм права, а з іншого – юридичній природі спеціалізованих норм права.

Нарешті, прихильники віднесення юридичних конструкцій до категорії спеціалізованих норм права стверджують, що норми-конструкції – це нормативні приписи, які узагальнюють складні за своєю будовою юридичні явища (наприклад, конструкція складу злочину). Норми-конструкції органічно пов’язані з нормами-дефініціями та сприяють встановленню визначеності, чіткості МПР [77, с.287]. Дійсно, проблема правових конструкцій у сучасній вітчизняній і зарубіжній науці не може залишатися поза увагою науковців як представників галузевих юридичних наук, так і теоретиків та істориків права.

У правознавстві домінують юридично-технічні та гносеологічні підходи до розуміння юридичних конструкцій. Із точки зору першого підходу останні розглядаються як засоби законодавчої техніки [59, с.241], із позиції другого – як пізнавальні засоби юридичної дійсності [2, с.212]. Правові конструкції як багатоаспектне явище, не можуть бути охоплені однією, універсальною

дефініцією їх поняття. Переважна більшість дослідників, за винятком певних нюансів, під юридичною конструкцією розуміють ідеальну модель, яка відображає структурну побудову врегульованих правом суспільних відносин чи їх елементів і послуговує методом пізнання права та відносин, що врегульовані ним [59, с.224]. З огляду на це, доречно зазначити, що юридичні конструкції, наприклад, складу злочину, конструкції договору та податку, як ідеальні моделі правової доктрини або феномени професійної свідомості, не можуть бути віднесені як до різновиду спеціалізованих норм, так і до логічного класу поняття норми права взагалі, в межах прийнятого нами дослідницького підходу до розуміння останньої. При цьому норма права в її класичній інтерпретації нами розглядається саме в якості нормативно-логічної конструкції (типізованої моделі регулювання суспільних відносин) [56, с.67; 114, с.181].

На основі опрацювання правових явищ, які трактуються різними вченими в якості спеціалізованих норм права, необхідно зробити такі висновки:

- більша частина з них, з огляду на змістові, функціональні та формальні ознаки, повинна бути віднесена до класу правоустановчих норм права (загальнозакріплювальні норми права, норми-презумпції, норми-фікції, норми-преюдиції, норми-строки, колізійні норми й оперативні норми). Водночас ми не можемо не відмітити наявності певних стійких особливостей, які притаманні сутності цих юридичних норм. Однак ці специфічні ознаки являються вторинними по відношенню до їх юридичної природи, а первинним, спільним для кожної з них є чітко визначене регулятивне правоустановче призначення;

- деякі з них не можуть розглядатися в якості не тільки спеціалізованих норм, а й норм права взагалі, зокрема це так звані „норми-конструкції”;

- самостійними різновидами спеціалізованих норм права, що відповідають означеним вище ознакам цього виду юридичних норм, є норми-декларації (декларативні норми), норми-принципи та норми-дефініції (дефінітивні норми).

Із метою посилення аргументованості останнього судження слід відмітити, що подібна точка зору на внутрішньовидовий склад спеціалізованих норм права знайшла підтримку з боку інших дослідників. Так, Р.А. Ромашов

виокремлює лише три види спеціалізованих норм права: норми-дефініції, норми-принципи та норми-цілі [218, с.19]. Водночас А.С. Піголкін і М.М. Вопленко зазначають, що поділ соціальних норм на норми-цілі та норми-рамки в контексті правової теорії створює одну з важливих підстав для класифікації правових приписів, пояснюючи відмінності в їх функціональному призначенні. Вчені вважають, що правові декларації, визначення та принципи в більшості випадків є різновидом норм-цілей, а норми-правила поведінки виступають як типовий вид норм-рамок [192, с.15]. У своїх подальших працях М.М. Вопленко відстоює тезу про те, що норми права є важливим, але далеко не єдиним компонентом права, оскільки в ньому поряд з нормами існують декларації, принципи та визначення. Тільки через усебічний аналіз цих компонентів об'єктивного права можна пізнати та творчо використати потенційні можливості права як регулятора суспільних відносин [34, с.9]. Схожу позицію поділяють М.Л. Давидова [54, с.66], Т.В. Кашаніна [113, с.43; 114, с.169 – 177], Р.Л. Хачатуров і Д.А. Липинський [267, с.211, 575] та ін.

Підсумовуючи результати осмислення різних поглядів на види спеціалізованих норм права, слід зауважити, що і С.С. Алексєєв акцентує увагу саме на нормах-принципах, декларативних і дефінітивних нормах [9, с.37, 108]. На його думку, ці узагальнюючі спеціалізовані норми права органічно входять у нормативну частину МПР [7, с.242], виконуючи функцію „цементуючого” засобу в його структурі [4, с.320]. Враховуючи викладене, перейдемо до детальної характеристики окремих різновидів спеціалізованих норм права.

Так, в юридичній енциклопедичній літературі під декларативними нормами права розуміють норми, що не містять конкретних правил поведінки, а визначають цілі, завдання, принципи окремих галузей права, правових інститутів, предмет, форми та засоби правового регулювання [293, с.22]; виконують інформаційну роль, як правило, це норми програмного характеру [292, с.395]. Подібний зміст вкладається у визначально-установчі [181, с.162; 246, с.375 – 376] та цілеустановчі [11, с.243; 151, с.245] норми, що кореспондують декларативним у межах інших дослідницьких підходів.

Як уже було зазначено вище, використання поняття „декларативні норми права” в якості різновиду спеціалізованих норм, у обсяг якого входять норми-цілі, норми-завдання, норми-оголошення та інші, пояснюється їхньою схожою правовою природою й однаковою роллю у МПР. Водночас безпосереднє оперування терміном „декларативні” зумовлено, по-перше, відповідністю між етимологією (від лат. *declaratio* – вислів, прояв; пов’язане з *declarare* – оголошувати, виражати [64, с.27]) та основним значенням (офіційна заява з приводу чогось, урочисте проголошення яких-небудь принципів, положень, а також документ, у якому вони викладені [31, с.281]) цього слова й інформаційно-правовою сутністю означених видів норм, які, безсумнівно, носять декларативно-програмний характер; по-друге, зв’язком з вихідними засадами концепції спеціалізованих норм права, зокрема С.С. Алексєєв норми-завдання кваліфікує у якості декларативних; по-третє, підтримкою такого підходу з боку сучасних правознавців. При цьому потрібно відрізнити декларативні норми права від такої співзвучної негативної риси основних юридичних норм як декларативність – відсутність гарантій, механізму їх реалізації, ілюзорність і демагогічність [48, с.46; 114, с.122 – 123; 189, с.310].

Окрім того, ґрунтовне осмислення сутності декларативних норм права неможливе без з’ясування змісту таких понять як „мета”, „ціль”, „завдання”. Згідно з нашою позицією, слова „мета” та „ціль” у контексті дослідження спеціалізованих норм права необхідно розглядати в якості синонімів, але перевагу слід надати останньому, з огляду на його універсальність. Незважаючи на те, що проблема цілей у правовій сфері є об’єктом вивчення багатьох дослідників, у юридичній літературі відсутня єдність у поглядах на співвідношення понять „ціль” і „завдання”. Безсумнівно, ці поняття близькі за своїм змістом, але деякі смислові відмінності між ними все ж таки існують. Ціль – поняття, що охоплює будь-який результат, котрий представляється мисленнєво, досягнення якого не завжди ідеально пов’язується із застосуванням способів і засобів. При цьому мова обов’язково повинна йти про кінцеві, а не про проміжні цілі юридичного впорядкування суспільної

життєдіяльності. Завдання – це завжди в більшій або меншій мірі детально конкретизована ціль, яка взята в єдності зі засобами й умовами її здійснення.

Варто наголосити на тому, що питання юридичної природи декларативних норм права належить до класу дискусійних. Так, А.С. Піголкін і М.М. Вопленко розуміють під правовими деклараціями урочисті заяви органів державної влади, що констатують який-небудь загальновідомий факт або пояснюють цілі та завдання нормативно-правового акта [192, с.15]. У свою чергу А.П. Заєць зазначає, що заклики, звернення, декларації, які досить часто включаються в нормативно-правові акти, не можуть вважатися правовими. Дещо по-іншому вчений оцінює правовий характер приписів-завдань: якщо вони забезпечуються заходами державного впливу, то їх правовий характер не викликає сумнівів. Однак у процесі дослідження А.П. Заєць приходить до висновку, що навіть у тих випадках, коли припису-завданню безпосередньо не кореспондує припис, який передбачає відповідальність за його невиконання, виключати його з числа правових було б неправильно. Це пояснюється тим, що приписи-завдання безпосередньо „імплантуються” у правове регулювання [78, с.21]. У той же час О.В. Міцкевич розглядає завдання та цілі, що отримали закріплення в законодавстві, в якості нормативних директив і відносить їх до загальних норм особливого роду [172, с.150]. При цьому дослідник відмічає, що цілі та соціальні мотиви закону, які викладені в його преамбулі, не утворюють особливих норм, однак вони пронизують зміст установлених законом норм і повинні завжди враховуватися у процесі застосування останніх [172, с.152].

На нашу думку, під час розв’язання цієї проблеми потрібно виходити з того, що будь-яке правове правило, котре відображене в тексті нормативного акта, має своє призначення та виконує певні функції. Тому більш конструктивною буде позиція не заперечувати факт наявності нормативності декларативних положень, а визнати її особливий характер [8; с.74; 55, с.26]. Проаналізовані вище міркування вчених, прихильників різних концептуальних підходів, на природу норм-декларацій (норм-цілей, норм-завдань, визначально-установчих норм) є цьому підтвердженням. У цьому сенсі М.І. Козюбра слушно

зазначає, що хоча не всі програмні положення (установки), які містяться в нормативних актах, можуть бути співвіднесені з принципами та „нормативними директивами”, тим не менш їх правовий характер не може викликати сумнівів. Вони складають органічну частину змісту права [126, с.162 – 163]. У свою чергу Т.В. Кашаніна робить наголос на тому, що існують нормативні положення, котрі хоча й мають найбільш загальний характер, однак виконують корисну роль у формуванні змісту нормативного акта [114, с.176]. Згідно з її міркуваннями, без декларативних норм не може обійтися майже ні жоден законодавчий акт загальної дії, оскільки в них відображуються цілі та завдання нормативно-правового акта, коло суб’єктів, на які він поширюється [114, с.266].

З’ясувати особливості норм-декларацій як окремого виду спеціалізованих норм права дозволить науково-теоретичне осмислення їх істотних ознак:

1. Декларативні норми права розкривають цілі, завдання, предмет і напрям (сферу) правового регулювання суспільних відносин певної сукупності юридичних норм (інституту, галузі), а також містять інші фундаментальні, інформаційно-ціннісні положення. Норми-декларації виступають у якості своєрідного орієнтира – „маяка” права [113, с.42]. За своїм значенням у системі права вони не поступаються галузевим нормам-принципам [181, с.162].

2. Декларативні норми права являються нормами максимально граничного рівня загальності як по відношенню до основних (правоустановчих і правоохоронних) видів юридичних норм, так і стосовно інших різновидів спеціалізованих норм права. У цьому контексті А.М. Колодій слушно зазначає, що цілі та завдання є категоріями вихідними, оскільки вони визначають призначення певної правової галузі або правової системи в цілому [128, с.22].

3. Декларативні норми, вказуючи на цілі, завдання, предмет і напрям правового регулювання, з одного боку, виконують орієнтаційну функцію, а з іншого – вносячи, „інсталюючи” у зміст права політико-правові й ідеологічно-правові цінності, ідеали соціального поступу, здійснюють ідеологічну та інші важливі функції. У зв’язку з цим норми-декларації органічно входять у структуру МПР, обумовлюючи його загальну смислову єдність і спрямованість.

4. Змістово-функціональні особливості детермінують своєрідну форму реалізації декларативних норм права – опосередковану. Водночас декларативні норми можуть здійснюватися як інформаційно-правові, ідеологічно-правові установки правосвідомості учасників правотворчої та правореалізаційної діяльності [54, с.72]. Норми-декларації фокусують увагу на цінності й ідеали, на які адресатам нормативно-правового акта необхідно обов'язково орієнтуватися, дозволяють пізнати його „дух” [114, с.176; 180, с.125].

5. Дослідження декларативних норм права буде неповним без розгляду формальних ознак останніх, а саме: а) можливість в якості винятку під час зовнішньої об'єктивації норм-декларацій використовувати експресивно забарвлений стиль мовного викладення [290, с.47]; б) розміщуються на початку нормативно-правового акта, зокрема у преамбулі або в його перших статтях [192, с.15; 233, с.290]. Звичайно, не виключений інший варіант: розташування декларативних положень у самому тексті нормативного акта, але такий варіант, як правило, порушує логіку побудови нормативно-правового акта [114, с.176].

Окрім того, потрібно зазначити, що декларативним нормам притаманна двохелементна структура, яка відтворюється у вигляді абстрагованої логічної схеми: „Якщо А мета (цілі) або завдання певної сукупності норм права (гіпотеза), то вона включає в себе сукупність положень В (диспозиція)”.

Із урахуванням наведеного вище, підсумуємо, що норми-декларації – це різновид спеціалізованих норм права найвищого рівня загальності, що розкривають цілі, завдання, предмет і напрям (сферу) правового регулювання певної сукупності норм права (галузі чи інституту), а також інші інформаційно-ціннісні положення, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР.

Декларативні норми права передбачають існування норм-принципів [276, с.21, 153], у відповідності до яких будується система права. Тому наступним різновидом спеціалізованих юридичних норм на якому слід детально зупинитися є норми-принципи. Термін „принцип” походить від лат. *prīncipium*, пов'язаного з *prīncers* „перший, головний”, що виникло з *prīmo-sarpus* „який

займає перше місце” [66, с.574], та означає основні найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, які визначають природу та соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [128, с.17; 201, с.693].

В юридичній літературі підкреслюється, що ефективна діяльність державних інституцій, застосування правових приписів, зрештою, забезпечення прав людини тісно пов’язані з такою філософсько-правовою категорією як „принцип” [149, с.30]. Лише особливою важливістю для осмислення феномена права в цілому можна пояснити значну кількість наукових доробків, присвячених вивченню сутності принципів права. У той же час важко знайти двох дослідників, погляди яких співпали б у вирішенні цієї проблеми. Як наслідок, доводиться констатувати, що принципи права – це одне з найбільш широкоживаних і в той же час найменш однозначних понять правознавства.

У загальному аспекті категорія „принцип права” має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї та положення, що належать юриспруденції. Водночас термін „принцип” може лише уточнюватися та деталізуватися залежно від сфери його застосування та функціональної спрямованості [128, с.26; 201, с.695]. При цьому розрізняють два способи об’єктивації принципів права у джерелах об’єктивного юридичного права: безпосередній – формулювання норми права відтворює конкретний принцип права (текстуальне закріплення) та опосередкований – виведення (синтезування) принципів права зі змісту різних юридичних норм (змістове закріплення) [114, с.169; 153, с.32]. Доречно зауважити, що норми-принципи – результат саме безпосереднього, текстуального вираження принципів права.

Незважаючи на традиційність такого підходу, окремі сучасні дослідники продовжують наголошувати на тому, що недоцільно закріплювати систему принципів у законодавстві. Так, на думку В.І. Зажицького, формулювання й обґрунтування системи принципів на основі ретельного аналізу приписів кожного закону повинно бути лише предметом відповідної юридичної науки. Вчений вважає, що вираження принципів у окремих статтях закону може призупинити розвиток наукових поглядів із цієї проблеми [80, с.98].

У свою чергу О.В. Скурко, інтерпретуючи принципи права як норми-ідеї професійної правової свідомості, атрибут правового мислення юриста, стверджує, що „норми-принципи” принципами права не являються в силу своєї природи, сутності та змісту. Так звані „норми-принципи”, продовжує автор, фактично представляють собою або морально-політичні принципи, або установлення „недосконалих прав” [234, с.22 – 31]. Подібного роду уявлення про принципи права, зокрема ті, що пов’язані з концепцією „норми-принципу”, на переконання О.В. Скурко, досить виразно характеризують так званий „антилегалістичний” погляд на принципи права та право в цілому, закладений в епоху Просвітництва та в багато в чому властивий у тому числі сучасній традиції права й юриспруденції, коли (як у теорії, так і на практиці) чітко проглядається прагнення розмістити, говорячи словами Г.В. Лейбніца, „всі головні законоположення таким чином, щоб на основі їх взаємних сполучень вирішувались усі справи, що виникнуть у майбутньому” [234, с.9 – 10].

Безумовно, принципи права – неоднотипне та неоднозначне явище, до розгляду якого доцільно підходити з різних сторін. Його варто осмислювати з гносеологічних, онтологічних, ідеологічних, політичних, природно-правових та інших позицій. Але принципи права можуть і повинні досліджуватися з нормативно-правової точки зору як особливі норми права – норми-принципи [146, с.31, 245], котрі отримують свою об’єктивацію у змісті законодавства, утворюючи такі прошарки правової матерії, які складають самостійну структурну ланку, що безпосередньо регулює суспільні відносини [128, с.15].

Теоретико-практичне вивчення норм-принципів в якості окремого виду норм права підтримується багатьма сучасними правознавцями, прихильниками різних концептуальних підходів (вихідних норм права – С.В. Бошно, О.В. Малько, О.І. Осауленко; нетипових (спеціалізованих) норм права – С.О. Гемай, В.В. Лазарев, С.В. Липень). Окрім того, проблема норм-принципів побічно розглядається в наукових працях під час аналізу інших явищ правової дійсності [50, с.168; 59, с.81; 62, с.263; 189, с.170]. При цьому особливий інтерес представляє позиція О.А. Кузнецової, яка під нормами-принципами

цивільного права розуміє спеціалізовані імперативні, гранично загальні норми, що визначають зміст усіх інших цивільно-правових норм, і володіють стосовно них вищою юридичною силою, мають нетипову структуру та виконують специфічні функції в цивільно-правовому регулюванні [146, с.47].

З огляду на вищевикладене, потрібно детально проаналізувати внутрішньовидові ознаки цього різновиду спеціалізованих норм права:

1. Норми-принципи в концентрованому, акумулятивному вигляді виражають засадничі, фундаментальні, сутнісні правові правила (положення), що визначають зміст усіх інших юридичних норм, закономірності розвитку права, МПР у цілому. У зв'язку з цим вони характеризуються універсальністю, раціональністю, загальнозначимістю, особливою імперативністю, виключною стабільністю та максимально високою юридичною силою [146, с.47; 276, с.10].

2. Норми-принципи є нормами підвищеного загального характеру. Загальність норм-принципів полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів права, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед іншими нормами права. Порівнюючи норми-принципи з декларативними спеціалізованими нормами, потрібно зазначити, що вони в більшій мірі „конкретизовані” ніж останні. Однак якщо зіставляти норми-принципи з усіма іншими нормами права, то цей вид спеціалізованих норм представляє собою нормативні правила найбільшого ступеня загальності [8, с.239; 260, с.356]. У цьому контексті суддя КС України М.Д. Савенко в окремій думці стосовно Рішення КС України від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів зазначає, що обсяг дії норми-принципу в порівнянні зі звичайною нормою набагато ширший, оскільки вона не регулює конкретні суспільні відносини, а встановлює загальне, основоположне правило для всіх чи певного кола правовідносин [184, с.28].

3. Норми-принципи, виступаючи своєрідними „нервовими центрами”, „орієнтирами” права, забезпечують внутрішню єдність системи права, загальну, глибинну спрямованість правового регулювання суспільних відносин, надають можливість прогнозувати основні напрями його подальшого розвитку;

консолідують правотворчість і правосуддя, цементують усі компоненти правової системи, слугують зміцненню законності, правопорядку та ін.

4. Норми-принципи реалізуються переважно в опосередкованій формі, оскільки відповідно до їхнього змісту формулюються інші норми права та здійснюється весь процес правового регулювання. Вони є гарантом правильності, безпомилковості реалізації основних норм права. Утім, норми-принципи, на відміну від інших спеціалізованих норм права, можуть виступати в якості основи вирішення юридичних справ, зокрема під час застосування аналогії права. При цьому норми-принципи мають пріоритет (примат) у застосуванні порівняно з іншими нормативними положеннями [185, с.12].

5. Розглянуті вище змістові та функціональні особливості обумовлюють формальні ознаки норм-принципів. Для безпосереднього юридично-текстуального вираження останніх використовуються два основні способи: а) лише перераховування в одній статті; б) формулювання норми-принципу в окремій статті або іншій самостійній структурній частині нормативно-правового акта. Надання переваги тому чи іншому способу, в першу чергу, повинно виходити з тієї ролі, яку відіграють норми-принципи у правовому впорядкуванні конкретних суспільних відносин. Однак у будь-якому випадку норми-принципи мають знаходити свою зовнішню об'єктивацію на початку нормативно-правового акта або іншого формального джерела права.

Разом із тим, необхідно зазначити, що норми-принципи мають двочленну структуру, яка моделюється за схемою: „Якщо мають місце умови А (гіпотеза), то діє положення принципу В (диспозиція)” [146, с.34 – 36, 48, 246].

Отже, норми-принципи – це різновид спеціалізованих норм права, що виражають засадничі, фундаментальні положення сутнісного характеру, відрізняються універсальністю, раціональністю, імперативністю, підвищеним рівнем загальності, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР.

Перед тим як безпосередньо перейти до осмислення юридичної природи норм-дефініцій як виду спеціалізованих норм права, потрібно зупинитися на

питанні етимології та смислового значення терміна „дефініція”. Так, слово „дефініція” запозичено з лат. *definitio* „визначення”, походить від дієслова *definio* „визначаю, обмежую”, утвореного за допомогою префікса *de-*, що означає „завершення дії” від *finio* „обмежую, встановлюю”, пов’язаного з *finis* „кінець, межа” [64, с.45]. У сучасній українській мові слово „дефініція” здебільшого трактується як стисле логічне визначення, яке містить у собі найістотніші ознаки визначуваного поняття [31, с.290; 120, с.65].

У межах традиційної (формальної) логічної системи поняття – одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак предмета або явища навколишньої дійсності. Поняття являє собою єдність думок про зміст, обсяг і словесне позначення (термін, ім’я) певного предмета або явища. Водночас категорії – це граничні за рівнем узагальнення, фундаментальні абстрактні поняття. Зовнішнім носієм поняття є термін (слово або словосполучення), що представляє поняття у відповідній знаковій формі [201, с.133]. Поняття може бути піддано різним логічним операціям, наприклад, складанню, множенню [70, с.42]. За потреби розкрити зміст та (або) встановити обсяг поняття використовують таку логічну операцію як визначення. У зв’язку з останнім судженням необхідно наголосити на тому, що, по-перше, визначенню підлягають лише поняття, а не терміни; по-друге, слід розрізняти логічну операцію, у процесі якої розкривається зміст та (або) встановлюється обсяг поняття, називаючи цей процес визначенням поняття, і сформульований у стислій та явній формі основний зміст та (або) обсяг поняття – дефініцію.

Сутність дефініцій є предметом безпосереднього вивчення вчених різних галузей науки, зокрема філософії, логіки, лінгвістики, праксеології тощо. Особливе місце дефініції посідають у правознавстві, диференціюючись на правові дефініції, що не знайшли вираження у джерелах права (наукові або доктринальні [61, с.17, 132] та практично-прикладні або судові), та дефініції права, котрі отримали таку об’єктивацію (нормативні). Останні як відносно самостійні багатополярні та поліфункціональні юридичні феномени потрібно аналізувати в якості особливого виду норм права – дефінітивних [12, с.26].

Історично уявлення про норми-дефініції пройшло тривалий шлях розвитку [63, с.5; 196, с.21; 268, с.28]. При цьому в юридичній літературі досить часто наводиться, з деяким негативним підтекстом, сентенція давньоримського юриста Яволена Пріска, закріплена у 202-му фрагменті XVII титулу 50-ї книги Дигестів Юстиніана, а саме: „Кожна дефініція в цивільному праві небезпечна: нечасто буває, щоб вона не могла бути спростована” (*Omnis definitio in iure civili periculosa est: parum est enim, ut non subverti posset*) [48, с.68; 104, с.106 – 107; 114, с.172; 125, с.23 – 24, 123; 231, с.164; 266, с.120]. Не зупиняючись детально на цьому аспекті проблеми, лише в якості контраргументу зауважимо, що перлиною тієї ж 50-ї книги Дигестів Юстиніана є XVI титул „Про значення слів” – своєрідний словник тлумачень римських юридичних понять, який містить 246 норм-дефініцій римського права [60, с.14; 134, с.11; 228, с.20].

У сучасній юридичній літературі переважна більшість дослідників норми-дефініції інтерпретують як різновид правових норм, що забезпечують дію регулятивних та охоронних норм права, мають доповнюючий характер, не породжують правовідносин; їхнє призначення полягає в закріпленні юридичних категорій і понять [173, с.464; 180, с.122; 233, с.290; 295, с.186]. Особливий інтерес у цьому контексті представляє позиція О.А. Кузнецової на природу норм-дефініцій. На її переконання, дефінітивна цивільно-правова норма – це спеціалізована норма, яка виконує в цивільному праві системоутворюючу функцію шляхом вказівки на критерій відмінностей конкретного поняття від інших, і має структуру, що складається з двох елементів (визначаємого (гіпотеза) та визначаючого (диспозиція) понять) [148, с.24].

Враховуючи окреслене вище, проаналізуємо специфічні ознаки норм-дефініцій як різновиду спеціалізованих юридичних норм:

1. Дефінітивні норми розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг понять права шляхом вираження їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у поняттях. Важливою особливістю норм-дефініцій є акумулювання в собі не всіх, а лише ключових, ідентифікуючих ознак понять права – згустків знань людини про державно-

правові явища суспільного життя [113, с.38]. З огляду на це, дефінітивні норми володіють підвищеним ступенем інформативності та наукової обґрунтованості, конвенційності тому, з одного боку, вони підлягають осмисленню з точки зору їх інформаційної природи, яку характеризують такі параметри як інформаційний обсяг, інформаційна ємкість, а з іншого – вони представляють собою напрацювання правознавства, що сформульовані під час наукового пошуку [192, с.16], але завжди зорієнтовані на юридичну практику [12, с.64].

2. Дефінітивні норми відрізняються від інших юридичних норм рівнем загальності. Як слушно стверджує з цього приводу В.М. Баранов, не доводиться піддавати сумніву те, що ступеню нормативності законодавчих дефініцій притаманна певна своєрідність [12, с.29]. Дійсно, норми-дефініції більш конкретно зорієнтовані ніж норми-декларації та норми-принципи. Однак якщо порівнювати їх з іншими нормами права, то варто зауважити, що дефінітивні норми формулюються не відповідно до конкретної норми, а стосуються всіх норм права, котрі містять у своєму логічному складі поняття, що визначається, саме тому вони є більш загальними ніж основні юридичні норми [260, с.357].

3. Дефінітивні норми, визначаючи зміст великої кількості норм права, а іноді й цілих інститутів, вносять ясність та єдність у правове впорядкування суспільних відносин, забезпечують одноманітне розуміння та реалізацію основних норм права. У нормах-дефініціях закладений значний інтегративний, установчий, інформаційний, оціночний, орієнтаційний потенціал, без якого неможливий як розвиток юридичної науки, так і практики [112, с.590].

4. Дефінітивним нормам притаманна опосередкована форма реалізації в тому розумінні, що вони сприймаються суб'єктом правореалізації, який здійснює свою діяльність із урахуванням отриманої інформації. Використання їх у правозастосовній практиці не просто зручно, але й необхідно [54, с.126].

5. Комплексний аналіз сутності дефінітивних норм права в якості окремого різновиду спеціалізованих норм потребує осмислення їх істотних формальних ознак: форми викладення та місця розміщення у джерелах права. Ця проблема нами буде детально розглянута нижче. Однак у межах вивчення

особливостей норм-дефініцій слід зауважити, що, по-перше, форма викладення цих норм не є чітко стандартизованою та залежить у кожному конкретному випадку від їх функціонального призначення, мети суб'єкта правотворчості, а також глибини наукових розробок; по-друге, вибір місця розташування дефінітивних норм повинен залежати від кількості, значення юридичних норм, в яких використовуються поняття права, що розкриваються, та не викликати складності під час їх пошуку [54, с.135]. Норма-дефініція – фундаментальна конструктивна частина всієї логіко-лексичної архітектури нормативно-правового акта (за висловом В.М. Баранова – його стрижень, каркас [12, с.26]), яка в ідеалі повинна розміщуватися в міру необхідності внесення ясності в тій його частині, в якій сконцентровані норми, що містять відповідне поняття, але не далі першого вживання терміна в тексті, який позначає це поняття.

Окрім того, слід акцентувати увагу на тому, що структура дефінітивної норми права дволанкова, яка відтворюється за типізованою схемою: „Якщо А поняття права (гіпотеза), то воно повинно мати сукупність ознак В (диспозиція)”. Такий підхід до будови норм-дефініцій знайшов підтримку серед сучасних учених-юристів (М.Л. Давидова, О.А. Кузнецова, В.В. Трутень та ін.) і корелюється з логічною структурою дефініції [43, с.5; 74, с.228; 275, с.53].

Виходячи з проаналізованого вище, можна дійти до такого висновку: норми-дефініції – це різновид спеціалізованих норм права, що розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг понять права шляхом вираження їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у цих поняттях права, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР.

Отже, кожний з означених видів спеціалізованих норм права займає особливе місце в системі права, відіграючи вагомий роль у процесі забезпечення єдності в його розумінні та реалізації. Так, декларативні норми „інсталюють” у об'єктивне право політико-юридичні, ідеологічно-юридичні цінності, визначаючи цілі, завдання певних сукупностей норм права (інститутів, галузей) тощо. Водночас норми-принципи, згідно із закладеними в них вихідними

засадами, субординують, упорядковують юридичні норми, пронизуючи всі або майже всі інститути та галузі права. У свою чергу дефінітивні норми права розкривають, „автентично розтлумачують” зміст та (або) встановлюють обсяг поняттєво-категоріального апарату права, поєднують його матерію, без них неможливе однакове розуміння основних норм права. Таким чином, система права в ідеально-абстрагованому вигляді уявляється в якості не простої множини юридичних норм, а як система, яка побудована у відповідності зі загальними принципами права, така, що має єдиний поняттєво-категоріальний апарат, „логічний реєстр значень” термінів права та зорієнтована у своєму функціонуванні на чітко визначені цілі, завдання, що виходять за межі виключно спеціально-юридичних. Важливість цих видів спеціалізованих норм права для МПР очевидна, тому цілком логічно буде зупинитися на цьому аспекті проблеми більш ретельніше в наступному розділі дисертації.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного дослідження можна сформулювати такі висновки:

1. У сучасних умовах розвитку суспільства спеціалізація здійснює помітний вплив не тільки на соціальний розвиток, але й на всю правову систему в цілому. Особливе місце серед проявів спеціалізації окремих явищ у правовій системі посідає спеціалізація юридичних норм у МПР, яка тісно пов'язана з системністю права. Пізнавальний потенціал спеціалізації норм права у МПР необхідно використовувати для поглиблення аналізу сутності юридичних норм та усунення суперечностей, що характерні сучасній теорії норм права. Одна з них полягає в тому, що складно ідентифікувати в якості юридичних норм у контексті класичної концепції останніх, такі нормативні правила як дефініції, принципи, цілі, завдання та ін. В юридичній літературі репрезентовані різні дослідницькі способи вирішення цієї проблеми. Однак найбільш прийнятним є

підхід, згідно яким означені юридичні явища відносяться до класу спеціалізованих норм права як особливого різновиду правових норм.

2. Проведений аналіз наявних позицій учених-юристів на сутність спеціалізованих норм права надає підстави резюмувати, що в сучасній правовій доктрині останні інтерпретуються переважно через призму другорядного, нетипового елемента системи права та МПР. Відповідно до нашої позиції, такий підхід не враховує значення спеціалізації норм права у МПР і не відповідає дійсній природі цих норм. Доведено, що спеціалізованим нормам права притаманна сукупність як загальних, так і специфічних ознак. На підставі вивчення цих рис можна стверджувати, що спеціалізовані норми права – це обов’язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості з метою субсидіарного впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності (інтегративності) та одноманітності (уніфікованості) дії МПР.

3. У процесі комплексної розробки правової природи спеціалізованих норм права особливе місце займає стадія виокремлення та систематизація окремих різновидів цих юридичних норм. У зв’язку з тим, що у вітчизняному правознавстві відсутня єдина, загальноприйнятна точка зору на види спеціалізованих норм права, нами за основу дослідження було взято комплексний (широкий) підхід до інтерпретації останніх. Виходячи з результатів проведеного аналізу представленої у фаховій літературі множини правових явищ, які кваліфікуються різними вченими-юристами в якості окремих видів спеціалізованих норм права, можна резюмувати, що більша частина з них такими не являються, оскільки є нормами правоустановчого виду. При цьому деякі з цих юридичних явищ узагалі не є правовими нормами. І лише норми-декларації (декларативні норми права), норми-принципи та норми-дефініції (дефінітивні норми права) відповідають усім змістовим, функціональним і формальним ознакам спеціалізованих норм права.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ НОРМ ПРАВА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Роль спеціалізованих норм права в механізмі правового регулювання правової системи України

В юридичній літературі наголошується на тому, що характер, місце окремих правових засобів, їх комбінацій у конкретному МПР визначається тією роллю, яка їм відводиться в упорядкуванні суспільних відносин [283, с.11]. Як уже підкреслювалося в попередніх розділах дисертації, юридичні норми – центральний, стрижневий елемент МПР. Кожний різновид норм права має власне завдання та призначення, виконує лише йому притаманну роль у МПР, у складі нормативної основи. Це повинно обов'язково враховуватися при розгляді їх функціональної характеристики [175, с.149; 181, с.199; 225, с.54].

Варто зауважити, що евристичний потенціал поняття „роль” досить широко використовується в юриспруденції під час дослідження різноманітних правових явищ. Зокрема Н.М. Оніщенко вважає, що термін „роль права” вказує на значення права в житті суспільства, держави взагалі або на певному етапі їх розвитку. Відповідаючи на питання, якою була (чи буде) роль права на тому чи іншому етапі, вирішення тих чи інших завдань, слід розглянути функції права, котрі якраз і характеризують його соціальне призначення. Звідси „роль права” більш загальне стосовно функції поняття, саме в цьому полягає їх відмінність [75, с.175; 119, с.27; 247, с.318]. Означені міркування щодо порядку використання поняття „роль” повністю підтримує Н.М. Пархоменко в контексті дослідження теоретико-методологічних проблем джерел права. На її думку, роль джерел права являє собою їх функції, але реалізовані на практиці. У цьому

аспекті важливим є аналіз правореалізаційної практики щодо підтвердження правильності будь-якого судження про функції джерел права [189, с.114].

Враховуючи розглянуте вище, а також етимологію та значення слова „роль” у мовознавстві [31, с.1274; 67, с.119], слід зазначити, що дослідження питання ролі спеціалізованих норм права у МПР правової системи України повинно охоплювати вивчення функцій цього виду норм, а також осмислення порядку їх реалізації. Розглядаючи поняття ролі та функції спеціалізованих норм із філософських позицій, та, стверджуючи, що внутрішнє завжди існує через зовнішнє, можна зробити висновок про те, що зовнішній вияв функцій спеціалізованих норм права є їх роллю. При цьому роль спеціалізованих норм необхідно трактувати не як абстрактну можливість, а як здатність, перевірену практикою [189, с.114], адже, як відомо, практика – критерій істини. Звідси роль спеціалізованих норм у МПР характеризує місце та становище, місію та спосіб вияву останніх у системі юридичних засобів правового впорядкування.

Виходячи з логіки окресленого вище підходу, аналіз ролі спеціалізованих норм права у МПР доцільно розпочати з пізнання їх функцій. До того ж, категорія „функція” є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої в науковій літературі розкриваються питання сутності соціального призначення явищ, висвітлюється спрямованість впливу [50, с.175].

На переконання І.М. Ситара, у філософії інтерес до функції як однієї з фундаментальних категорій зростає із поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження [227, с.37]. Розвиваючи цю думку, автор приходить до висновку, що функція – це філософська категорія, яка виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку [227, с.49, 113, 212].

Функціональний аспект завжди наявний у характеристиці таких глобальних явищ, як право, держава, правова система, політична система суспільства, а також під час висвітлення інших явищ, таких як апарат держави, юридична відповідальність, орган державної влади, елементи МПР та ін. Без функціонального аспекту система уявлень щодо об'єкта дослідження була б не

такою яскравою, повноцінною, а навпаки – збідненою й урізаною. У загальній теорії держави та права питання функції розглядається, як правило, через поняття основних напрямів [119, с.9], що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень стосовно пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого явища, правового інституту тощо [50, с.175].

У фаховій літературі наголошується на тому, що дослідження функцій юридичних норм має важливе теоретичне та практичне значення [181, с.204]. Науковий інтерес до цієї проблеми проявляли вже відомі дореволюційні вчені-юристи, зокрема М.М. Алексєєв, Л.Й. Петражицький, Є.М. Трубецькой, В.Ф. Тарановський та ін. За висловом останнього, під функцією юридичної норми потрібно розуміти її вплив на поведінку людей у суспільстві [270, с.586]. У радянській юридичній науці пізнання специфіки правових норм здійснювалося переважно за допомогою структурного методу, а питання їх функціональної дії залишалося на другому плані. І лише в 70-х рр. XX ст. у радянській доктрині розпочав формуватися новий вектор наукового пошуку, зорієнтований безпосередньо на осмислення функцій юридичних норм. На теперішній час представники цього наукового напрямку отримали важливі теоретико-практичні напрацювання стосовно функцій норм права в цілому, а також щодо специфічних функцій окремих різновидів юридичних норм.

Так, відповідно до погляду Т.М. Радько, виключно один структурний аналіз юридичних норм не може задовольнити ні науку, ні тим більше практику, він повинен бути доповнений функціональною характеристикою правових норм, пізнанням їх функціональних можливостей [181, с.204]. У свою чергу В.Д. Філімонов відстоює тезу про те, що жодне явище не може бути осмислено всебічно без вказівки на ті функції, які воно здійснює [261, с.6]. Особливо це стало важливим аспектом у дослідженнях ефективності правового регулювання. Адже по суті питання про функції норм права – це питання про їх службову роль у МПР. Цінність функціонального аналізу правових норм полягає в забезпеченні широких можливостей для розкриття динаміки дії норм права на суспільні відносини, а звідси – більш глибокому вивченню МПР.

Утім, у сучасному правознавстві відсутній науковий монізм у поглядах учених на інтерпретацію поняття функцій норм права та їхню класифікацію. Зокрема В.Д. Філімонов зазначає, що функція юридичної норми – це регулювання, яке відбувається з метою здійснення певного впливу на стан і зміст суспільних відносин [261, с.6]. Привертає увагу позиція Т.М. Радько, який вважає, що функція норми права – це її цілеспрямована дія в напрямі, визначеному законодавцем [181, с.206]. Функція конкретної норми, продовжує автор, це функція окремої клітинки системи права; функція, що зумовлена юридичною силою та соціальними можливостями саме цієї норми [211, с.264]. Відповідно до міркувань Л.В. Томаша, функції юридичної норми – це основні напрями правового регламентування (нормування) нормою права суспільних відносин, що характеризують її роль і призначення у МПР [257, с.305 – 306].

Стан аналізу різновидів функцій норм права може бути описаний наступними діапазоном наукових поглядів. Так, В.О. Кірін відмічає, що кожна норма виконує, як правило, одну головну для неї функцію [118, с.31]. Однак учений під час обґрунтування власної думки робить помилку методологічного характеру, а саме розглядає функцію конкретної норми права через її зміст [118, с.31]. Як наслідок, за такого підходу потрібно визнати, що функцій стільки, скільки юридичних норм у певній системі права [257, с.306].

Дещо протилежну позицію з цього приводу відстоює Т.М. Радько. Згідно з його міркуваннями, дослідження МПР надає підстави стверджувати, що не лише галузі та інститути, але й окремі норми права мають різне функціональне призначення та відповідно виконують різні функції. При цьому одна й та ж норма може здійснювати не одну, а декілька функцій. У зв'язку з цим функціональна характеристика юридичних норм повинна здійснюватися на основі того, що кожна норма виконує як загальні функції, котрі притаманні всій системі норм, так і спеціальні функції, властиві певному їх виду [211, с.264].

У той же час як свідчить функціональний аналіз дії правових норм, продовжує правник, кожна з них, незалежно від галузевої належності, в тій чи іншій мірі виконує у МПР такі спільні для всіх юридичних норм функції:

1) державної орієнтації учасників суспільних відносин; 2) державної оцінки різноманітних варіантів поведінки суб'єктів права; 3) інформаційну; 4) цільову; 5) мотиваційну [181, с.212, 217]. У своїх подальших працях Т.М. Радько з цього переліку загальних функцій норм права вилучив інформаційну [211, с.265].

Схожу вихідну позицію щодо видів функцій юридичних норм займає Л.В. Томаш, який вважає, що будь-яка норма права у МПР виконує такі функції: а) регламентування (нормування) суспільних відносин; б) державної орієнтації суб'єктів права; в) державної оцінки дій суб'єктів права [257, с.306].

У свою чергу В.Д. Філімонов, на підставі критерію соціальної спрямованості норм права, виокремлює такі їх основні функції: 1) організаційну – сфокусована на встановлення та підтримання певного порядку в різних сферах суспільних відносин; 2) охоронну – зорієнтована на захист наявного порядку від поведінки, що спричиняє йому шкоду [261, с.10].

Виходячи з ідеї системного викладення матеріалу, наступним етапом дослідження в межах цього підрозділу дисертації є опрацювання поглядів правознавців на проблему функцій спеціалізованих норм права. Однак ретельний огляд літератури надає підстави констатувати, що цей аспект природи спеціалізованих норм права залишається не розробленим. Виключення становить лише описане вище напрацювання О.А. Кузнецової. На її переконання, спеціалізовані норми в системі цивільного права призначені виконувати різні функції, котрі можуть бути поділені на три групи: системоутворюючі, системоспрошуючі та системозберігаючі [148, с.6, 14].

Беручи до уваги вищезазначене, слід наголосити на тому, що функції спеціалізованих норм є невід'ємною складовою загальнотеоретичної концепції цього виду юридичних норм. Адже вони концентровано виражають природу й особливості останніх, що надає підстави для стверджувальної відповіді на питання про об'єктивну необхідність спеціалізованих норм права у МПР. Функції характеризують сутнісні особливості спеціалізованих правових норм, являються їх постійною іманентною властивістю. Очевидно, що функції означеного різновиду норм права потрібно інтерпретувати як поняття складне,

збірне, що охоплює своїм змістом сплав різних аспектів мети, завдань, значення цих юридичних норм і виражається в акумулятивному вигляді в напрямках їх дії на суспільні відносини та системні характеристики (параметри) МПР.

З огляду на це, функції спеціалізованих норм права – це такі відносно відокремлені напрями дії спеціалізованих норм права на суспільні відносини та системні властивості МПР, потреба в реалізації яких обумовлює необхідність існування спеціалізованих норм права як одного з юридичних засобів правового регулювання. Вони відображають найістотніші риси спеціалізованих норм права, походять з їх природи, різновидів і спрямовані на здійснення особливої ролі, яку спеціалізовані юридичні норми виконують як один з важливих елементів МПР. Разом із тим, тільки позитивні, прогресивні вектори дії на правову дійсність варто вважати функціями спеціалізованих норм права. Негативну ж дію останніх слід кваліфікувати як певну дисфункцію [112, с.593].

Ураховуючи специфіку основних напрямів дії спеціалізованих норм на суспільні відносини та внутрішньосистемні властивості МПР, з'ясувавши відмінності їх регулятивного потенціалу, можна визначити функції цих норм, здійснити їх класифікацію з відповідною характеристикою. Для того, щоб уникнути занадто широкої класифікації функцій спеціалізованих норм права, необхідно взяти за підставу поділу такий критерій, котрий дозволив би охопити всю сукупність однорідних властивостей, притаманних напрямам дії означених норм права. Цей критерій повинен також виключати можливість подальшого об'єднання напрямів дії за однорідними ознаками. Важливість встановлення такого критерію безсумнівна, оскільки від підстави класифікації залежить не тільки кількість функцій та їх найменування, а й їх зміст та обсяг [189, с.117]. Звідси як критерій класифікації функцій спеціалізованих норм нами обирається дія останніх на суспільні відносини та системні параметри МПР, що визначається їх призначенням. Тобто за основу такого поділу береться відмінність у характері, сутності їхньої правової дії на суспільні відносини.

Водночас перед тим, як безпосередньо перейти до вивчення функцій спеціалізованих норм права, потрібно зробити декілька зауважень: по-перше,

функції спеціалізованих норм права виступають у вигляді системи [119, 20], а не хаотичної множини; по-друге, систему функцій спеціалізованих правових норм доцільно аналізувати на трьох взаємопов'язаних умовних рівнях: загальному (родовому) – охоплює функції, що притаманні всім без виключення нормам права, особливому (видовому) – включає функції, які характерні лише для спеціалізованих норм права, конкретному (підвидовому) – поширюється на функції, котрі властиві окремим різновидам спеціалізованих правових норм; по-третє, в межах певного рівня кожна функція цього виду юридичних норм може бути аналітично розчленована на низку специфічних підфункцій.

З огляду на це, до загальних функцій спеціалізованих норм права слід віднести: 1) інформаційну функцію, яка полягає в тому, що спеціалізовані норми як і всі інші юридичні норми, вбирають у себе, а потім надають значний обсяг інформації про різноманітні явища суспільного буття [189, с.98]. Інформаційна властивість юридичних норм є одним з суттєвих факторів, що дозволяють відносити право до елементів духовної культури соціуму [181, с.219]. Як правильно відмічає з цього приводу І.М. Ситар, інформаційна функція права міститься передусім у його нормах [227, с.32]; 2) виховну функцію – суть якої зводиться до того, що кожна норма права, в тому числі й спеціалізована, відображаючи гуманістичні, інші ціннісні та передові уявлення правосвідомості, потенційно зорієнтована на підвищення правової культури певного суб'єкта, прищеплення йому поваги до права як основного регулятора поведінки; 3) трансляційну функцію, яка виражається в тому, що всі норми права, зокрема спеціалізовані, виступають у якості засобу передачі правового досвіду, правової „спадщини” від одного покоління іншому [136, с.114; 266, с.50]. Як будь-які юридичні засоби, спеціалізовані норми права володіють значним емпіричним ефектом. Створені з урахуванням пізнавального досвіду, вони акумулюють і транслюють ці напрацювання майбутнім правотворцям. Функція трансляції тісно пов'язана з поняттям „прогресивність”, оскільки краще передати в майбутнє висновки, що ґрунтуються на способах уникнення помилок, ніж самі ці помилки [13, с.17].

На підставі аналізу родового рівня функцій спеціалізованих юридичних норм формується загальне уявлення про напрями їх дії на суспільні відносини, що в цілому властиві всім нормам права, оскільки особливе завжди містить елемент загального. Однак від правильного розуміння змісту цих загальних (родових) функцій багато в чому залежить вибір методологічної установки для пізнання наступного рівня функцій досліджуваного виду юридичних норм – особливого, наявність якого вказує на специфічне місце спеціалізованих норм у МПР і про їх унікальність. Видові функції спеціалізованих норм права, з одного боку, входять до системи їх специфічних ознак, а з іншого – лежать у основі поліаспектного критерію їх виокремлення. На нашу думку, в якості особливих функцій спеціалізованих норм права необхідно розглядати такі:

1. Субсидіарно-регулятивну (регулятивно-допоміжну) функцію, тобто спеціалізовані норми сприяють основним (правоустановчим і правоохоронним) нормам права в упорядкуванні суспільних відносин, забезпеченні стабільності в їх функціонуванні, а також організації та підтриманні соціальних процесів у гармонійному стані тощо. Спеціалізовані норми права допомагають основним нормам надати праву завершеність і повноту, збагачуючи зміст юридичної матерії власними універсальними нормативними положеннями. Звідси можна зазначити, що спеціалізовані норми регулюють суспільні відносини постільки, поскільки регулює саме право. При цьому варто наголосити на тому, що нами не поділяється позиція окремих учених, відповідно до якої регулятивна функція іманентно притаманна лише певному різновиду юридичних норм. Як було обґрунтовано в попередніх розділах дисертації, кожна норма права є регулятивним нормативним правилом. У цьому судженні проявляється взаємозв'язок між сутністю об'єктивного права та його вихідним, первинним елементом – нормою. Перефразовуючи слова Є.В. Бурлая щодо функцій права [24, с.37 – 38], можна стверджувати, що в загальному плані генеральна функція (макрофункція) норм права одна – регулятивна. Лише стосовно функціональної природи спеціалізованих норм має місце виняток, саме тому субсидіарно-регулятивна функція останніх розглядається нами в якості особливої. У свою

чергу з регулятивно-допоміжної функції спеціалізованих норм права також існує часткове, внутрішньовидове виключення стосовно функцій норм-принципів. Утім, слід пам'ятати, що за відсутності спеціалізованих норм права основні юридичні норми не здатні ефективно розв'язувати наявні соціально-правові проблеми, детерміновані стрімким розвитком суспільних відносин.

2. Інтеграційну функцію, суть якої полягає в тому, що спеціалізовані норми права виступають у якості чинника, котрий об'єднує, упорядковує й узгоджує юридичні засоби в єдину цілісну систему – МПР, створюючи належні умови для ефективного правового впорядкування. Ці правові норми необхідно інтерпретувати як системоутворюючий органічний елемент, закладений у об'єктивному праві, як механізм саморегуляції, призначений забезпечити взаємодію окремих його частин. Виконуючи інтеграційну функцію, спеціалізовані норми права забезпечують буття головної системної властивості МПР – інтегративності, яка, з одного боку, створює якість цієї системи, а з іншого – поєднує її компоненти у внутрішньо організовану структуру [117, с.236; 189, с.28] Окрім того, спеціалізовані норми права зміцнюють автономність МПР, заміщують за потреби його елементи, яких „не вистачає”.

3. Уніфікаційну функцію, тобто спеціалізовані норми права зорієнтовані на створення передумов для одноманітного, стандартизованого й універсального правового впорядкування суспільних відносин. Означені норми забезпечують гнучкість останнього, мінімізуючи внутрішнє протиріччя права між потребою його постійного динамічного розвитку та стабільністю одночасно. Спеціалізовані правові норми спрямовані на усунення відмінностей і суперечностей у регулюванні подібних або споріднених відносин, погодження всього юридичного матеріалу, підпорядкування його певним спільним вимірам, режимам юридичного впорядкування тощо. Саме спеціалізовані норми права виступають єдиним для всіх інших юридичних засобів уніфікаційним критерієм (еталоном) у сфері правового регулювання суспільної життєдіяльності.

Нарешті, заключним етапом розроблення системи функцій спеціалізованих норм права є вивчення функцій їх окремих різновидів.

Розпочнемо з функцій норм-декларацій. Так, на думку Т.В. Кашаніної, в об'єктивному праві декларативні нормативні положення відіграють творчу роль, через них проявляється активний характер права в управлінні суспільством, так як вони відображають відносини майбутнього [113, с.42]. Згідно з міркуваннями А.С. Піголкіна та М.М. Вопленка, правові декларації забезпечують умови належної реалізації чинного законодавства [192, с.15].

У свою чергу А.П. Заєць, не займаючи однозначної позиції щодо правової природи декларативних положень, стверджує, що останні виконують функцію стимулювання дії суб'єктів права на виконання певних обов'язків, підвищують роль тих чи інших нормативних приписів. У той же час, продовжує автор, їхня роль не обмежується інформаційною, ідеологічною спрямованістю [78, с.21]. Особливу увагу привертає думка, висловлена М.Л. Давидовою про те, що правові декларації виконують одночасно внутрішню функцію в межах нормативно-правового акта – ввідно-прикладну, технічну та зовнішню функцію щодо цього нормативно-правового акта – ідеологічну [54, с.70, 86, 94; 55, с.30].

Беручи до уваги ці погляди вчених-юристів, а також висновки попереднього розділу дисертації стосовно природи декларативних норм, до функцій цього різновиду спеціалізованих норм права потрібно віднести такі: 1) орієнтаційну (спрямовуючу, координативну) – суть якої полягає в тому, що норми-декларації слугують орієнтиром („компасом”) у практичній діяльності суб'єктів права, забезпечують її цілеспрямованість, визначають загальну лінію, стратегію правотворчого та правореалізаційного процесів, допомагають глибше усвідомити дух нормативного акта [126, с.161], демонструють його зв'язок з іншими нормативно-правовими актами; 2) ідеологічну – виражається в тому, що декларативні норми „імплантують” у матерію об'єктивного права морально-політичні, ідеологічні й інші загальнозначимі цілі, ідеали, цінності соціального розвитку та правової політики держави. У результаті чого всі норми права й інші юридичні засоби пронизуються загальним ціннісно-правовим смислом; 3) прогностичну – передбачення та моделювання на основі норм-декларацій можливого напрямку, характеру й особливостей розвитку МПР та інших

елементів правової системи в майбутньому на основі минулого і теперішнього досвіду [126, с.160]. Ця функція обумовлена тим, що зміст декларативних норм формулюється з деяким випередженням дійсності, а тому вони віддзеркалюють і проєкціюють не лише реальні відносини, а і прогресивні закономірності, тенденції інтенсивного та пріоритетного розвитку права. Разом із тим, варто звернути увагу й на те, що норми-декларації не тільки прогнозують вектори генезису правових явищ, але й накладають певні обмеження на варіанти еволюційного поступу останніх; 4) стимулюючу – зводиться до того, що декларативні норми прискорюють, ініціюють, породжують виникнення нових, розвиток, зміну, оновлення та вдосконалення існуючих суспільних відносин.

Далі перейдемо до осмислення функцій норм-принципів. Так, привертає увагу позиція В.К. Бабаєва та М.Й. Байтіна, згідно з якою роль норм-принципів у МПР досить вагома, оскільки вони являються тими орієнтирами, еталонами, „локаторами”, що дозволяють встановити необхідне співвідношення цілей і засобів конкретних правових норм об’єктивним законам суспільного розвитку. Правознавці зазначають, що наявність норм-принципів у системі права, по-перше, надає можливість наочніше зіставити правові приписи з суспільними відносинами, що регулюються, розрізняти рівні правового регулювання й тим самим уникати в ньому перепадів і протиріч; по-друге, значно підвищує загальний виховний і превентивний вплив права; по-третє, сприяє стабілізації та „розчищенню” чинного законодавства [11, с.242 – 243; 181, с.161 – 162].

У свою чергу І.А. Фаршатов вважає, що норми-принципи у МПР слугують додатковою платформою в підбиранні та застосуванні основних – регулятивних та охоронних – норм права [259, с.25]. Водночас О.А. Кузнецова, під час вивчення функцій норм-принципів цивільного права, виходить із того, що в останніх у концентрованому вигляді представлено все цивільне право, яке виконує регулятивну й охоронну функції. Звідси О.А. Кузнецова робить за аналогією висновок про те, що цивільно-правові норми-принципи виконують дві основні функції, а саме – регулятивну й охоронну [146, с.83 – 84, 248].

Окремий інтерес у контексті осмислення цього питання представляють погляди правознавців, які займаються розробленням проблематики функцій принципів права. Так, С.Є. Фролов пропонує розрізняти внутрішні (вплив на систему права, що забезпечує його несуперечність, погодженість) і зовнішні (безпосереднє регулювання суспільних поведінки), загальносоціальні (економічна, політична, соціальна) та спеціально-юридичні (сигнально-орієнтаційна, загальнозакріплювальна) функції принципів права [264, с.18].

Як підкреслює О.В. Скурко, до переліку функцій принципів права у „сфері права” та правовій системі в цілому потрібно віднести інтеграційну (основна, генеральна), регулятивну, охоронну, комунікативну та функцію систематизації (об’єктивного) права на міжгалузевому рівні [234, с.45 – 46].

Враховуючи окреслене вище, видається можливим сформулювати власну точку зору з цього приводу. Отже, функціями норм-принципів є: 1) безпосередньо-регулятивна – норми-принципи в деяких випадках, наприклад, під час заповнення прогалин у праві можуть безпосередньо регулювати суспільні відносини. Так, К.Є. Чередниченко вважає, що принципи кримінального законодавства виконують як опосередковане, так і безпосереднє регулювання суспільних відносин [276, с.20]. Проте регулятивні властивості норм-принципів не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права тому, що в принципів вони більш абстрактні та не такі активні, матеріальні, як у норм. Це – регулювання суспільних відносин із більш високих позицій [128, с.17]; 2) стабілізаційна (відновлювальна, гомеостатична, корегуюча) – норми-принципи, усуваючи прогалини у праві, потенційно зорієнтовані на зміцнення, збереження суттєво важливих для системи права параметрів, підтримання стабільного й оптимального рівня функціонування МПР. Знімаючи конфлікти між підсистемами, що мають непогоджені між собою локальні цілі, вони зорієнтовані на надання стійкої рівноваги МПР. Норми-принципи є свого роду загальним знаменником юридичних засобів, між якими нерідко мають місце протиріччя. Вони дозволяють адаптувати конкретні норми до реалій поточного моменту, умов суспільного життя, що постійно

змінюються [126, с.190]; 3) фільтраційна („бар’єрна”) – виражається в тому, що норми-принципи виступають своєрідною перепорою („фільтром”, „бар’єром”), яка перешкоджає проникненню у МПР невластивих, несумісних елементів, які можуть зашкодити функціонуванню системи. У тому випадку, коли зміст будь-якого юридичного засобу не корелюється з нормою-принципом, то він не зможе діяти у МПР, виявиться в ньому зайвим елементом. Як правильно підкреслюють В.В. Глазирін і В.І. Нікітінський, правові норми-принципи займають провідне, центральне місце в законодавстві, інші норми не можуть їм суперечити [287, с.92]; 4) субординаційна – суть якої зводиться до того, що вся система засобів правового регулювання ґрунтується та підпорядковується нормам-принципам як засобам більш високого рангу. Дія будь-якого механізму, в тому числі правового регулювання, здійснюється шляхом взаємодії різних його елементів і компонентів. Для того, щоб функціонування МПР стало можливим і доцільним, воно має ґрунтуватися на нормах-принципах [146, с.12].

Слідуючи алгоритму викладення матеріалу в межах дослідницького підходу, необхідно й окремо зупинитися на аналізі функцій дефінітивних норм права. При цьому варто зауважити, що ця проблема тісно пов’язана з напрацюваннями вчених інших наук, зокрема логіки, представники якої займаються вивченням функцій дефініцій (визначень) у межах теорії визначень [74, с.212]. Так, уже Арістотель звертав увагу на пізнавальну, пояснювальну й інструктивно-комунікативну функції дефініцій [112, с.592; 196, с.76]. У свою чергу відомий румунський логік К. Попа веде мову про різні види пізнавальної функції дефініцій (визначень): практично-операціональну (праксеологічну), синтаксичну, аксіоматичну й освітньо-виховну тощо [199, с.176 – 204].

В юридичній літературі відмічається, що нормативні дефініції – норми особливого роду, котрі органічно включені у МПР і визначають його загальні основи, організаційні передумови [297, с.129]. За висловом дореволюційного вченого-юриста Ф.Ф. Кокошкіна, несамотійний характер норм, що визначають юридичні поняття, зрозумілий із першого погляду. Самі собою, взяті окремо вони не мали б ніякого юридичного значення, але вони мають таке значення

лише тому, що роз'яснюють терміни, які вживаються в самостійних, тобто імперативних положеннях права [127, с.110]. Подібну позицію з цього приводу підтримує й відомий австрійський правознавець Г. Кельзен. Так, розглядаючи норми-дефініції в якості несамотійних норм, він відстоює тезу про те, що функція останніх полягає в уточненні значень інших, насамперед, самостійних правових норм [115, с.71]. На думку В.К. Бабаєва, М.Й. Байтіна та О.В. Єгорова, дефінітивні норми права виконують, головним чином, евристичну, спрямовуючу й орієнтаційну функції у МПР. Їх відсутність у системі права позбавило б законодавство ясності, а процес його застосування зробило б неможливим або вкрай проблемним [11, с.245; 63, с.14; 181, с.163].

У той же час Т.С. Подорожна пропонує виділяти дві групи функцій законодавчих дефініцій: загальні функції, що розкривають значення цього феномена в суспільстві, та спеціальні, за допомогою яких дефініції розглядаються як головний елемент пояснення значення термінів у тексті нормативно-правового акта. До першої групи слід віднести онтологічну, гносеологічну, логічну, техніко-інструментальну, евристичну, критичну, прогностичну, інформаційну, констатуючу, акумулюючу, символічну, описову, інтерпретаційну, ідеологічно-виховну функції. Серед спеціальних функцій законодавчих дефініцій потрібно виокремити системо-структурну функцію (системоспрошуючу, системозберігаючу) [196, с.78 – 92, 151].

Як слушно зазначає В.М. Карташов, вивчення функцій легальних дефініцій є досить перспективним напрямом науково-практичних пошуків [112, с.597]. У загальному вигляді дослідник відмічає, що класифікація функцій легальних юридичних дефініцій може здійснюватися на основі різних критеріїв, а саме: за правовими системами (сім'ями), в яких проявляється їхня роль і призначення; за часом дії (постійні та тимчасові); за ступенем важливості (основні та другорядні); за різновидом юридичних дефініцій (формальні, матеріальні, родовидові); за предметом правового регулювання [112, с.593].

У розрізі останнього критерію розглянемо погляди представників галузевих юридичних наук на проблему функцій норм-дефініцій. Так,

відповідно до позиції С.О. Гемай, основною функцією дефінітивних норм кримінально-процесуального права є забезпечення однозначного розуміння теоретиками та практиками понять, за допомогою яких регулюються конкретні правила поведінки суб'єктів процесу під час провадження у кримінальних справах [37, с.106]. Досить оригінально до вирішення цього питання підходить О.А. Кузнецова, яка вважає, що в системі права дефініції виконують, насамперед, системоутворюючу функцію, завдяки якій відносяться до базових системних елементів. Згідно з її міркуваннями, норми-дефініції утворюють категоріальний апарат системи цивільного права, описуючи правові поняття, а також пов'язують у єдину сітку всі цивільно-правові норми через закріплення в них понять, які визначаються нормами-дефініціями [148, с.24].

На підставі узагальнення висвітленого вище матеріалу стосовно науково-теоретичних підходів до питання функцій норм-дефініцій, видається можливим сформулювати висновки з цієї проблеми. На нашу думку, в якості функцій дефінітивних норм права слід кваліфікувати: 1) пізнавальну (гносеологічну) – виражається в тому, що за допомогою норм-дефініцій (засобів пізнання) розкриваються суттєві ознаки явищ правової дійсності, окреслюється більш або менш істинне уявлення про них. Із цього приводу К. Попа зазначає, що кінцева мета кожного визначення – пізнання, дефініція – інструмент опосередкованого дискурсивного пізнання, що здійснюється завдяки мови [199, с.176]. Фактично норми-дефініції виконують функцію офіційного автентичного „тлумачення” понять права; 2) комунікативну – дефінітивні норми створюють умови та забезпечують „канал” юридично правильного спілкування між різними суб'єктами, суб'єктами й учасниками юридичної практичної діяльності (наприклад, між суддями та прокурорами, захисниками та відповідачами тощо); 3) праксеологічну (практично-прикладну, дидактичну) – норми-дефініції сприяють підвищенню ефективності та раціоналізації юридичної діяльності, зокрема цей різновид спеціалізованих норм займає вагоме місце в процесі доказування, а також у навчанні, де вони виступають у якості базових знань під час характеристики різних компонентів правової системи; 4) формалізуючу – за

допомогою дефінітивних норм досягається чітке визначення меж правового впорядкування суспільних відносин, компактність, стислість, лаконічність та економність (скорочення, компресія складних описів) форми права тощо.

Беручи до уваги окреслене вище, перейдемо до висвітлення наступного питання – особливостей реалізації спеціалізованих норм права. Так, у попередньому розділі дисертації нами було встановлено, що однією з видових ознак останніх є опосередкований характер реалізації – „перетворення в життя” спеціалізованих норм забезпечується функціонуванням МПР. У зв’язку з дослідженням ролі цих норм у МПР правової системи України виникає потреба приділити більше уваги цій теоретико-практичній проблемі. З огляду на те, що в сучасному правознавстві відсутня внутрішньо несуперечлива позиція щодо реалізації спеціалізованих норм, нами пропонується використати за аналогією окремі напрацювання представників концепції вихідних норм права.

Так, норми-декларації як окремий різновид спеціалізованих норм права надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу. На переконання А.С. Піголкіна та М.М. Вопленка, до авторитету правових декларацій звертаються під час підзаконної правотворчості, розроблення інтерпретаційних актів, вирішення складних („важких”) і принципових юридичних справ за умов нетипової ситуації у правозастосовній діяльності, тобто за таких обставин, коли пізнання загальної спрямованості законодавства є потрібною умовою наступної правомірної поведінки [192, с.15]. Наприклад, КС України в п. 3.1. мотивувальної частини Рішення від 6 жовтня 2009 р. № 24-рп/2009 у справі за конституційним поданням Київської обласної ради щодо офіційного тлумачення положення ст. 9 Закону України „Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” посилається на норму-декларацію, що закріплена у преамбулі відповідного закону [213, с.481]. У свою чергу колегія суддів судової палати в адміністративних справах ВС України в постанові від 22 січня 2008 р. у справі за позовом ЗАТ „Теплосервіс” до Магістральної митниці для обґрунтування

своїї суддівської позиції наводить декларативну норму права, що об'єктивована в ч. 1 ст. 2 КАС України [212, с.62].

Особливість реалізації норм-декларацій полягає в багатоступеневості процесу перетворення їх у реальне життя (за термінологією С.В. Кабишева: „стартовий” та індивідуально-правовий блоки опосередкованої реалізації [107, с.20]). У більшості випадків, перед тим як втілитися в конкретних суб'єктивних правах та обов'язках, досягнути правового ефекту, вони повинні бути переведені на рівень основних юридичних норм. Це здійснюється шляхом правотворчої, а в необхідних випадках, і правороз'яснюючої деталізації або конкретизації, що є першим ступенем їх реалізації [181, с.229].

Другий етап – це вираження декларативних норм у практиці реальних правовідносин через акти дотримання, виконання, використання та застосування права. І тільки після цього означені норми права втілюються в суспільне життя, переводяться в площину конкретних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При цьому М.М. Воппенко зазначає, що норми-декларації можуть здійснюватися й безпосередньо як інформаційно-правові й ідеологічно-правові установки правосвідомості учасників правових відносин. Зокрема це має місце у правороз'яснювальній діяльності слідчого, прокурора, судді, коли останні, наприклад, пояснюють завдання кримінального права (ст. 1 КК України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [142]), кримінального судочинства (ст. 2 КПК України від 28 грудня 1960 р. № 1001-05 [143]) обвинуваченому, потерпілому та ін. У подібних випадках правові декларації допомагають зробити правильну оцінку юридичних явищ і прийняти рішення, що відповідає „букві” та „духу” чинного законодавства [34, с.10; 192, с.16].

Певна річ, що порівнюючи реальну правову дійсність із змістом декларативних норм, суб'єкт правозастосування, в тому числі працівник міліції, тим самим пізнає відповідність чи невідповідність юридичної практики вихідним цілям суспільного розвитку та завданням правового регулювання. Відбувається зіставлення актів реалізації права зі загальними соціально-політичними та правовими цінностями, що містяться в цьому різновиді

спеціалізованих норм права. Тому безпосередня реалізація декларативних норм права виражається у здійсненні нормативно-ціннісної орієнтації учасників правовідносин, їх переконань, соціально-політичних і правових установок, що сформовані на основі соціально-правових ідеалів [181, с.230].

З огляду на проаналізовані вище функції й особливості реалізації декларативних норм, видається можливим резюмувати, що роль останніх у МПР зводиться до такого: 1) вони зміцнюють смислову єдність і погодженість МПР, сприяють одноманітності під час правового впорядкування суспільних відносин; 2) декларативні норми спрямовують, орієнтують і корегують правотворчу, правореалізаційну, правозастосовну діяльність, діють на формування правосвідомості суб'єктів права, виступаючи в якості нормативно-ціннісних орієнтирів їх поведінки; 3) норми-декларації обов'язково враховуються під час усунення прогалин у праві, тлумачення юридичних норм, особливо при телеологічному (цільовому) та системному способах тлумачення, у процесі встановлення, оцінки ефективності правового регулювання суспільних відносин; 4) формуючи відповідний образ МПР, вони виступають у якості „ввідних” юридичних норм, які полегшують знайомство з конкретною галуззю чи інститутом права. Це стосується, насамперед, суб'єктів, які не є фахівцями у правовій сфері; 5) декларативні норми сприяють глибшому проникненню в суть нормативно-правового акта, зокрема розумінню того, чому й для чого він прийнятий. Отже, норми-декларації відіграють досить важливу роль у МПР правової системи України, саме тому вони не можуть інтерпретуватися як певні „ліричні відступи” суб'єкта правотворчості.

У свою чергу норми-принципи на відміну від декларативних норм права відрізняються більшим ступенем конкретності, формалізованості своїх положень. Виражаючи фундаментальні засади правового регулювання, норми-принципи реалізуються як опосередковано, так і безпосередньо. Опосередкована форма здійснення цього різновиду спеціалізованих норм має місце під час використання їх як керівних ідей правосвідомості [34, с.12]. Регулюючий ефект у цьому випадку залежить від ступеня правової

підготовленості суб'єктів права, їхньої свідомості тощо. Норми-принципи за таких умов реалізуються як „опорні пункти” знань про юридичну дійсність, що дозволяють суб'єкту правильно орієнтуватися в соціально-правовій сфері.

Разом із тим, норми-принципи мають і безпосередньо регулююче значення як нормативно закріплені, конкретні правові правила. Реалізація подібних норм-принципів із зовнішньої сторони практично нічим не відрізняється від реалізації основних (правоустановчих і правоохоронних) норм права. Водночас із точки зору внутрішнього змісту норм-принципів мова йде про втілення в життя основоположних, універсальних правових ідеалів, що характеризуються широкою соціальною значимістю та центральним статусом у системі відповідних галузей права. Звідси у психологічному механізмі реалізації права зростає роль оцінки, ціннісного відношення суб'єкта до норм-принципів. Реалізація об'єктивного права набуває рис емоційно-вольової насиченості, загостреності на засадах правового регулювання [181, с.231].

Окрім того, в фаховій літературі увага акцентується на тому, що норми-принципи можуть виступати як нормативно-правова основа вирішення юридичних справ, зокрема під час виявлення прогалин у праві. У цьому контексті С.Д. Гусарев слушно зазначає, що як би законодавець не намагався досягти найвищого рівня досконалості правової бази соціального регулювання, завжди залишається певна частка життєвих ситуацій, для яких „не вистачило” норм [50, с.186]. Прогалини властиві будь-якій системі права, навіть досить розвинутій. Саме тому з метою подолання (заповнення) прогалин у праві суди використовують норми-принципи при вирішенні юридичних справ за аналогією права. Вони певною мірою компенсують упущення в правовому регулюванні. Як результат, має місце унікальна ситуація: існують прогалини у праві (законодавстві), але правовий порядок прогалин не має [195, с.34].

На цей різновид спеціалізованих норм права можна посилались також під час вирішення конкретної юридичної справа – для обґрунтування змісту правозастосовного акта або посилення авторитетності прийнятого рішення [76, с.240]. Так, наприклад, вирішуючи питання про усунення розбіжностей у

застосуванні норм матеріального права, колегія суддів судової палати в адміністративних справах ВС України в постанові від 18 березня 2008 р. звернулася до норми-принципу, що закріплена в ч. 2 ст. 19 Конституції України [212, с.47]. Окрім того, переважна більшість рішень КС України ґрунтується на нормах-принципах [213, с.35, 141, 215; 214, с.187; 215, с.430].

Привертає увагу позиція С.О. Гемай з приводу того, що порушення однієї норми-принципу кримінально-процесуального права, як правило, призводить до недодержання інших принципів і тим самим до порушення законності під час провадження у кримінальній справі. Недотримання хоча б однієї норми-принципу тягне за собою скасування прийнятих у справі рішень та інші негативні наслідки [37, с.96]. У свою чергу О.А. Кузнецова резюмує, що норми-принципи цивільного права крім філософського, теоретико-правового та правотворчого значення мають і широке практичне застосування: по-перше, вони можуть використовуватися для посилення аргументації в судовій справі; по-друге, їх застосовують під час різних способів юридичного тлумачення; по-третє, вони є основою для застосування аналогії права; по-четверте, норми-принципи володіють прямою регулятивною дією та можуть бути покладені в основу судового рішення в якості самостійного аргументу [146, с.97, 131].

Із окреслених уявлень про функції та практику реалізації норм-принципів цілком логічно слідує, що роль цього різновиду спеціалізованих норм у МПР правової системи України може бути представлена таким чином: 1) виражаючи засадничі, фундаментальні, наріжні правила правового впорядкування, норми-принципи забезпечують внутрішню єдність, погодженість і гармонійність МПР; 2) вони безпосередньо регулюють суспільні відносини за відсутності потрібних юридичних норм, тобто під час застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ; 3) встановлюють основні засади правозастосовної практики; 4) спрямовують розвиток правотворчості, являючись орієнтиром у формуванні права; 5) є критерієм оцінки нормативно-правових актів і практики правозастосування на предмет їх відповідності праву; 6) вони мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його правової культури.

Виходячи з ідеї системного викладення матеріалу, на завершення слід детально зупинитися на проблемі реалізації дефінітивних норм. Реалізація останніх характеризується своєрідністю на відміну від норм-декларацій і норм-принципів, що впливає з їх більшої конкретності та наближеності до юридичної практики. Дефінітивні норми права розкривають суть понять права, виражають стійкі, такі, що повторюються, риси правової дійсності. Це дозволяє констатувати, що під час здійснення норм-дефініцій зростає роль безпосередньої форми реалізації. Вони є „працюючими інструментами” у процесі реалізації права. Такий їхній статус пояснюється не тільки більш конкретним, порівнюючи з нормами-деклараціями та нормами-принципами змістом, але і значно більшою деталізацією процесу їх забезпечення [34, с.11].

Іншими словами, норми-дефініції, на відміну від інших спеціалізованих норм, мають цілком визначені юридичні гарантії, що обслуговують процес їх перетворення в життя, в поведінку учасників правових відносин. Недотримання норм-дефініцій, порушення вимог, що в них містяться, завжди проявляється більш наочно. Це створює можливість своєчасного вжиття заходів із відновлення порушеного права, покладенні відповідальності на винних. Таким чином, якщо для реалізації норм-декларацій частіше за все потрібна передуюча правотворча конкретизація, то реалізація дефінітивних норм, частіше за все, здійснюється безпосередньо у процесі пізнання та використання цих норм для потреб практичної діяльності. Будь-який суб'єкт правозастосування, в тому числі працівник міліції, у своїй повсякденній професійній діяльності постійно використовує правові визначення, тобто дефініцій понять різних галузей системи права, дотримує, використовує положення, що в них містяться. Вони для нього не тільки „продукт” загальної теорії, що отримав законодавчу об'єктивацію, але і безпосередньо „працюючі” норми права [181, с.232].

У цьому сенсі С.О. Гемай наголошує на тому, що важливе значення для формування в дізнавачів, слідчих, прокурорів і суддів „процесуальної” правосвідомості, а головне – для правильного застосування ними норм кримінально-процесуального права, відіграють норми-дефініції [37, с.97]. Це

обумовлено тим, що у кримінальному процесі, як ні в якому іншому юридичному процесі, питання визначеності правових понять є актуальним у силу того, що тут права людини піддаються найбільш суворим обмеженням [37, с.98]. Тож, як стверджує В.М. Баранов, дефінітивні норми права пронизують усі галузі права, займають важливе місце в інтерпретаційних і правозастосовних актах, а також мають міцну міжнародно-правову основу [12, с.32]. Дефінітивні норми права слугують свого роду гарантією правильного тлумачення інших юридичних норм. Наприклад, КС України в мотивувальній частині Рішення від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 у справі про право на правову допомогу посилається на норму-дефініцію, що закріплена у ст. 1 Закону України „Про адвокатуру” [213, с.143]. В іншому Рішенні від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону) КС України в резолютивній частині кваліфікує положення абзаців другого і третього примітки до ст. 81 КК України 1960 р. в якості норм-дефініцій [213, с.169].

Розкриваючи один з аспектів змісту праксеологічної функції норм-дефініцій, нами було зазначено, що останні займають важливе місце в доказуванні, відіграючи роль його засад, полегшують і спрощують процедуру доказування. З цього приводу В.Є. Жеребкін відмічає, що доводячи істинність або хибність фактичних даних, як аргумент наводять визначення понять. Якщо висунуте судження неодмінно впливає з наведеного як аргументу визначеного поняття, то воно вважається доведеним. Звідси в судовому пізнанні дефінітивні норми права використовуються досить часто як підстави доказу, оскільки апелювання до визначення (норми-дефініції) є посиланням на конкретний нормативно-правовий акт [70, с.209]. В якості прикладу наведемо постанову від 5 лютого 2008 р. колегії суддів судової палати в адміністративних справах ВС України, де в мотивувальній частині наведена норма-дефініція, що закріплена в п. 17 ч. 1 ст. 1 МК України [212, с.57].

Підводячи підсумок розгляду функцій і специфіки реалізації норм-дефініцій, необхідно зазначити, що роль останніх у МПР правової системи України зводиться до такого: 1) дефінітивні норми забезпечують єдність та

одноманітність у розумінні та реалізації всіх тих норм права, в логічному складі яких вживаються поняття на визначення яких вони потенційно зорієнтовані; 2) норми-дефініції допомагають глибше проникнути в суть суспільних відносин, що регулюються. Це стає реальністю, коли в правотворчості беруть участь учені-юристи, а не тільки політики; 3) дефінітивні норми спрямовані на підвищення ступеня формалізації (відношення норм-дефініцій замінюють собою, „кодують” висловлювання про властивості конкретних понять), а звідси й ясності чинного законодавства; 4) вони дозволяють розмістити нормативно-правовий матеріал економно та не допустити повторень; 5) норми-дефініції сприяють формуванню стійкої системи поняттєво-категоріального апарату правової системи; 6) вони забезпечують інтенсивний зв'язок між правничою наукою, юридичною практикою та правотворчою діяльністю [61, с.17]; має місце компроміс науки та влади, впровадження в об'єктивне право результатів розвитку юридичної науки, збагачення теоретичної бази законодавчого процесу; 7) дефінітивні норми сприяють генезису правознавства в цілому.

Отже, з'явившись у МПР завдяки об'єктивним процесам становлення та розвитку системи права, спеціалізовані норми, будучи кваліфіковані як правові засоби, мають особливий статус і відіграють у МПР важливу системоутворюючу, системоспрямовуючу та системозберігаючу роль. Остання може бути деталізована таким чином: спеціалізовані норми права протидіють розбалансованості, деструктивності в системі юридичних засобів, дозволяючи МПР функціонувати як єдине, погоджене, консолідоване ціле. Вони забезпечують такі загальносистемні параметри МПР як інтегративність, стабільність та ін. Наявність спеціалізованих норм права – показник рівня розвитку МПР, образно кажучи „лакмусовий папірець”, який відображає стан його поступального руху. Звідси чим потенційно досконаліші спеціалізовані норми права, тим більш ефективнішим є правове регулювання. При цьому вимога всебічності пізнання природи спеціалізованих норм права зобов'язує нас розглянути своєрідність останніх у МПР окремих правових систем світу.

3.2. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання окремих правових систем світу

Як наголошувалося вище, стосовно вирішення проблеми співвідношення МПР і правової системи в юридичній науці мають місце дві основні точки зору. З урахуванням результатів проведеного дослідження перевага нами надана підходу, згідно з яким МПР є складовою частиною правової системи [139, с.81]. Остання, як і будь-яка конкретна система, в ієрархії системних утворень являється і частиною, і цілим. Означені правові поняття тісно взаємопов'язані між собою, а тому дослідження одного з них обумовлює відповідно розгляд й іншого. Така вихідна позиція надає підстави стверджувати, що МПР разом з іншими компонентами правової системи вбирає в себе риси типологічного походження. Осмислення суттєвих для правової системи типологічних характеристик, тобто властивостей, притаманних окремим правовим сім'ям, надасть змогу зробити висновки про їх визначальну роль як щодо МПР у цілому, так і стосовно спеціалізованих юридичних норм зокрема.

Окрім того, в першому розділі дисертації нами було встановлено, що одним з важливих аспектів теорії МПР є вивчення специфіки останнього в межах окремих правових систем. Так, перші спроби в актуалізації цього вектору компаративного пошуку проглядаються у праці М.М. Марченка, яка присвячена дослідженню механізму нормативного регулювання політичної системи буржуазного суспільства [165]. У свою чергу Л.Р. Сюкіяйнен безпосередньо займався розробленням МПР мусульманського права [239, с.6]. У подальшому МПР у значенні теоретико-правової категорії та своєрідність його дії в умовах мусульманського права студіює В.М. Северинюк. На його думку, важливий пізнавальний інтерес представляють собою питання, пов'язані з функціонуванням МПР у правових системах окремих країн світу [220, с.5]. У цьому контексті імпонує позиція С.Д. Гусарєва, який зазначає, що з огляду на те, що розуміється під правом, джерелом права, правовою нормою до МПР,

окрім власне норм, включаються інші соціальні регулятори, які залежно від типу правової системи набувають більшого або меншого значення [50, с.268].

Зростання інтересу до порівняльно-правових досліджень, у тому числі об'єктом яких є МПР та окремі його елементи, пояснюється тим, що характерною рисою існування сучасного світового співтовариства є динамізм розвитку та поглиблення трансформаційних і глобалізаційних процесів. На сьогодні є очевидним, що без аналізу та використання досвіду інших країн повноцінний поступ національної правової системи неможливий, тому процес пізнання права в порівняльному плані – це не суб'єктивна, а об'єктивно необхідна потреба [160, с.15]. Пошук істини лише виграє від міркувань над інформацією, що надається порівняльним правознавством.

Водночас потрібно зауважити, що у сферу компаративного аналізу залучаються все нові юридичні засоби правового впорядкування різних правових систем світу, зокрема спеціалізовані норми права як елемент МПР. Щодо стану загальнотеоретичного розроблення МПР сучасних правових систем, то нами були відмічені напрацювання Л.Р. Сюкіяйна та В.М. Северинюка, що в цілому вичерпують наявні здобутки з цієї проблеми. Стосовно з'ясування природи спеціалізованих юридичних норм в межах різних правових систем сучасності, то тут мають місце лише окремі розвідки.

Із приводу виникнення подібних проблем Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі стверджують, що кожна правова система оперує поняттями, за допомогою яких формулюються її норми права. Річ у тім, що юридичні норми в межах конкретної правової сім'ї можуть інтерпретуватися по-різному. Розбіжності між поняттями і, навіть, загальноприйнятими правовими категоріями, становлять одну з найбільших складностей для юриста, який намагається здійснити зіставлення різних правових систем. Останній налаштований на те, що зустрінеться з різним змістом юридичних норм, але буває дезорієнтований, коли не знаходить в іноземному праві тієї класифікації норм права, яка йому уявляється природною та впливає з самого буття речей [52, с.22 – 23].

Подібну точку зору висловлює Ю.О. Тихомиров, який вважає, що далеко не завжди співпадають класифікації правових норм, якими користуються в різних правових системах. Їх різновиди можуть бути досить своєрідними, наприклад, норми-принципи, норми-дефініції, норми-санкції [255, с.46].

Із метою уникнення можливих непорозумінь варто, на нашу думку, зробити декілька зауважень: а) розглянуті вище пізнавальні можливості поняття МПР надають підстави для його використання під час осмислення сутності юридичних засобів правового регулювання окремих правових систем. Водночас зміст термінологічної конструкції „МПР правової системи” слід інтерпретувати лише як належність цього механізму до конкретної правової системи; б) спеціалізовані норми права, з одного боку, є різновидом юридичних норм, а з іншого – охоплюють своїм логічним обсягом норми-декларації, норми-принципи та норми-дефініції. Ці два аспекти природи спеціалізованих норм знайшли відображення в наукових доробках з юридичної компаративістики.

Таким чином, існують реальні передумови для того, щоб стверджувати, що необхідним елементом серед усієї низки дослідницьких завдань, на вирішення яких зорієнтована дисертація, є проведення порівняльно-правового дослідження за межами дискусій вітчизняної юридичної науки. Адже за образним висловлюванням О.Д. Тихомирова, право в компаративізмі (складний багатоманітний світогляд) може бути розглянуто як гармонія відносин, яка виключає антиправо – правопорушення. Правові норми – це ноти музики, а життя функціонуючого права – мелодія, що звучить, пісня життя [254, с.158].

При цьому викристалізовується своєрідний алгоритм майбутнього наукового пізнання означеного питання, суть якого зводиться до такого: від характеристики правової сім'ї → до специфіки МПР; від аналізу МПР → до своєрідності норм права; від інтерпретації юридичних норм → до особливостей спеціалізованих норм права у МПР певної правової системи. Окрім методологічного навантаження, така реконструкція ланцюга міркування (сходження від загального до того чи іншого рівня конкретного) впорядковує

використання певних понять, їх співвідношення між собою, а також обумовлює порядок подання наукового матеріалу цього підрозділу дисертації.

З огляду на це, доречно відмітити, що класифікація (типологізація) правових систем є однією з найбільш складних проблем компаративістики, яка не втрачає актуальності протягом тривалого часу. У сучасній науковій літературі репрезентована широка палітра поглядів на класифікацію правових систем світу, що висувалися компаративістами в різні періоди [231, с.64 – 67].

Не вдаючись до дискусії про типологізацію правових систем і багатовимірності її критеріїв, пропонуємо обрати для подальшого дослідження два класичних (загальновизнаних) типа правових систем – романо-германський та англо-американський, у межах яких провести спостереження щодо особливостей функціонування спеціалізованих норм. Основний аргумент для формулювання такої позиції зводиться до того, що саме у правових системах цих сімей право використовується як найпотужніший соціальний регулятор.

Так, романо-германська правова сім'я (за іншою термінологією „сім'я континентального права” або „сім'я цивільного права”) справедливо вважається найпоширенішою та найвпливовішою в сучасному світі. У межах цієї правової сім'ї виокремлюють дві підгрупи: романську та германську. До першої групи належать правові системи Бельгії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Португалії, Франції та ін. До другої групи – правові системи Австрії, Греції, Німеччина, Туреччини, Швейцарії та низки інших країн. У загальному вигляді романо-германський тип (сім'я) правових систем – це сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій їх розвитку на основі давньоримського цивільного права та його прилаштування (в поєднанні з канонічним правом, доктринальним правом університетів і місцевими нормами-звичаями) до нових умов при домінуванні закону серед інших джерел права [231, с.73; 233, с.330].

При цьому всі правові системи романо-германського типу характеризуються нормативною упорядкованістю. Основним елементом системи права романської та германської груп є норма права [231, с.89]. Відтак

під час вивчення структури певної правової сім'ї слід обов'язково приділяти увагу проблемі розуміння норми права. Цей аспект порівняльного пізнання розкриває один з важливих факторів єдності романо-германської правової сім'ї при всій її географічній протяжності. У всіх країнах означеного правового типу юридичну норму оцінюють та аналізують однаково [52, с.79; 228, с.43].

Відомий французький теоретик права Ж.-Л. Бержель наголошує на тому, що правова норма – це продукт суспільного життя, але водночас вона створена волею, без якої норма права була б лише віртуальною й не мала б реальної сили [14, с.36]. При цьому юридична норма завжди зіставляється з приписом, призначеним упорядковувати суспільні відносини шляхом встановлення чітких правил поведінки. Згідно з позицією дослідника, юридичні приписи – це накази, що сформульовані правом, належне ставлення до яких забезпечується державною владою. Для кожного юридичного припису є характерним безпосередньо „припис” і санкція (за невиконання приписаного) [14, с.80].

У свою чергу німецький правознавець Я. Шапп вважає, що норми сформульовані законодавцем, судовою практикою й юридичною наукою, можна об'єднати єдиним поняттям „правові норми” (Rechtssätze). На думку вченого, правові норми складаються, як правило, зі складу (Tatbestand) і правового наслідку (Rechtsfolge). Тим самим правова норма має структуру „якщо – то”, в якій можна виразити будь-яку юридичну норму [282, с.24].

У той же час італійський фахівець Б. Леоні поділяє юридичні норми на два типи: основні (зводяться до формули: „якщо Ви хочете А, то Ви повинні зробити В”) і „підпорядковані” (містять у своєму складі санкцію) [152, с.220].

У фахових наукових працях з порівняльного правознавства до особливостей правових норм у романо-германському типі права відносять: 1) їх загальний характер; 2) вагома роль юридичної науки у створенні норм права; 3) пріоритет норм права, що містяться в законодавстві; 4) своєрідність зв'язку з судовою практикою [52, с. 79 – 85; 200, с.81 – 84; 228, с.44 – 45; 231, с.89 – 92].

Із наведених міркувань випливає, що юридична норма є первинним елементом у МПР усіх правових систем романо-германської сім'ї, на її основі

формується право загалом і створюються додаткові джерела права. Юридичні норми правових систем континентального права за природою абстрактні та несуть у собі велику кількість культурологічної інформації про суспільство.

Беручи до уваги зазначені вище аспекти загального уявлення про юридичну норму в романо-германському праві, перейдемо до розгляду особливостей спеціалізованих юридичних норм у межах МПР правових систем цієї сім'ї. Щоправда, в юридичній доктрині країн романо-германського типу безпосередньо такий різновид норм права не виокремлюють. Однак має місце вивчення певних різновидів норм права, що входять, відповідно до нашого дослідницького підходу, до логічного класу спеціалізованих норм, а саме – норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій. Саме тому зупинимось детальніше на вивченні цих видів спеціалізованих норм права. Разом із тим зазначимо, що слово „спеціалізація” та похідні від нього форми у працях з компаративістики зустрічаються переважно в контексті характеристики юридичної діяльності та судової системи [52, с.248; 160, с.119; 231, с.165, 254].

Так, імпонує з означеної проблеми позиція Ж.-Л. Бержеля, який вважає, що об'єктивне право не може складатися виключно з множини різних норм-правил. Адже за відсутності можливості об'єднати різні елементи в цілісну систему в середині права неодмінно розпочнуть виникати сильні протиріччя, внаслідок яких право стане незрозумілим, неможливо буде провести правову реформу тощо. Звідси Ж.-Л. Бержель стверджує, що за відсутності норм-принципів і дефініцій понять (концептів) з'являються численні юридичні прогалини, як результат право не справляється зі своїм основним завданням – належною організацією суспільного порядку [14, с.338]. Із розглянутого слідує, що дослідник фактично веде мову про інтеграційну, системозберігаючу функції, на виконання яких сфокусовані норми-принципи та норми-дефініції.

Інший французький теоретик права Ж.-П. Камбі у статті „Співвідношення закону та правової норми” наголошує на тому, що закон повинен містити тільки нормативні положення. Водночас у Франції, переконує вчений, практикується використання „гнучких” норм, які присутні в законах у формі принципів,

визначень, цілей, завдань. „Гнучкі” норми здійснюють важливу функцію, створюючи умови для використання джерел права. Вони виступають „містком” між суб’єктом правозастосування та законодавцем, оскільки останній не може все передбачити. Також оперують програмними нормами, що виступають певним засобом розвитку особистості [228, с.45]. Водночас німецький цивіліст Л. Еннексерус „гнучкі” норми права іменує „незавершеними” [197, с.733].

Вивчення норм-принципів романо-германського права здійснюється паралельно під час осмислення загальних принципів цієї правової сім’ї. При цьому варто пам’ятати, що принципи права – явища інтернаціональні, вони практично мають однаковий зміст у правових системах різних країн [128, с.5]. На переконання Р. Давида та К. Жоффре-Спінозі, співробітництво юристів не тільки в застосуванні, але й у створенні права також проявляється в романо-германській правовій сім’ї у використанні деяких „загальних принципів”, котрі правознавці можуть іноді знайти в самому законі, але які вони вміють у випадку потреби віднайти й поза законом [52, с.123]. Так, наприклад, у ст. 6 Закону Болгарії „Про доступ до публічної інформації” від 22 червня 2000 р. закріплено норми-принципи, якими необхідно керуватися при забезпеченні права на доступ до публічної інформації: п. 1 – „Відкритість, достовірність та вичерпність інформації”; п. 2 – „Гарантування рівних умов доступу до публічної інформації”; п. 5 – „Захист персональних даних” [41, с.231] та ін.

У свою чергу О.Ф. Скакун відмічає, що правова доктрина, як правило, формулює принципи права як незаперечні універсальні вимоги, які пред’являються до змісту та сутності правового регулювання, правової поведінки тощо. Від ступеня дотримання загальних принципів права залежить рівень ефективності правової системи в цілому [231, с.145]. Принципи права країн романо-германського типу – традиційні правові цінності, які формувалися століттями [231, с.148]. Окрім того, О.Ф. Скакун зазначає, що, наприклад, у Франції „загальним принципам права” приділяється особлива увага, вони закріплені в Декларації прав людини і громадянина 1798 р., що визнана частиною чинної Конституції Франції. У деяких інших країнах, що відносяться

до романо-германського типу правових систем, загальні принципи права прямо закріплені в законі як джерело права у випадку прогалин, зокрема в цивільних кодексах таких країн як Австрія, Греція, Іспанія, Італія [231, с.145 – 147].

Дійсно, в сучасному світі практично не залишилося основних законів, які б не містили в тому чи іншому вигляді й обсязі норм-принципів, що стосуються різних сторін політичного, економічного, соціального та духовного життя суспільства [128, с.47]. Разом із тим, у фаховій літературі підкреслюється, що включення до тексту конституції великої кількості норм-принципів посилює ідеологічні, програмні й орієнтаційні її якості, але послаблює юридичні властивості, тому до цього процесу слід підходити досить виважено [128, с.48].

Досліджуючи кримінальне законодавство держав континентальної Європи, вітчизняний правник М.І. Хавронюк акцентує увагу на тому, що в тій чи іншій мірі про кримінально-правові принципи згадується в усіх конституціях європейських держав. Найчастіше в цих конституціях йдеться про принципи законності, ультраактивності та ретроактивності кримінального закону. При цьому часто має місце поєднання перших двох названих принципів у одному. Найбільш яскраво це проявилось у Конституції Словенії (1990 р.), у якій усі статті мають власні назви. Так, згідно зі ст. 28 „Принцип законності в кримінальному праві” – ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за діяння, яке в момент його вчинення не визнавалося законом злочином і за яке законом не передбачалося покарання; факт вчинення кримінально караного діяння, передбаченого законом, встановлюється і вирок виноситься відповідно до закону, що діяв на момент вчинення злочину, за винятком випадків, коли новий закон припускає більш м’яке покарання [265, с.76].

У той же час А.Г. Давтян, аналізуючи цивільно-процесуальне право Німеччини, наголошує на тому, що цивільне судочинство цієї держави побудоване на правових принципах або максимах, які представляють собою основні правові ідеї, що відображені в нормах цивільно-процесуального права. У свою чергу вчений диференціює процесуальні максими цивільного судочинства Німеччини на дві групи за характером нормативно-юридичного

джерела: 1) державно-правові або конституційні принципи судочинства (принцип права бути вислуханим – абз. 1 ст. 103 Конституції Німеччини); 2) галузеві принципи судочинства (принцип усності – ст. 128 ЦПК Німеччини, принцип безпосередності – ст. 335 ЦПК Німеччини) [53, с.48].

Досить ґрунтовано до розгляду загальних принципів і норм-принципів французького права підходить Ж.-Л. Бержель. Відповідного до його переконання, загальні принципи – це положення (правила) об’єктивного права (а не природного або ідеального), що можуть як виражатися, так і не виражатися в текстах, але повинні обов’язково застосовуються в судовій практиці та володіти загальним характером [14, с.168]. Загальні принципи складають основу будь-якої правової конструкції. Юридичні правила можуть бути сформульовані та можуть розвиватися лише з огляду на загальні принципи права й за їх участі [14, с.178]. Разом із тим, Ж.-Л. Бержель констатує, що іноді позитивне право самостійно певним чином кваліфікує принципи, які закріплені в його положеннях. Так, цивільно-процесуальний кодекс виражає „спрямовуючі принципи судового процесу”, Конституція в своїй преамбулі закріплює „фундаментальні принципи, що визнані законами Республіки” [14, с.181, 185].

Французький учений пропонує диференціювати норми-принципи в залежності від ступеня їхньої спеціалізації на спрямовуючі та корегуючі. Так, деякі норми-принципи за своєю функцією являються спрямовуючими – від них залежить громадський порядок: до цієї групи відноситься принцип, відповідно до якого „закон обов’язковий для всіх”; принципи сили судового рішення, рівності всіх перед законом і перед всезагальними обов’язками, фундаментальних свобод, відсутність зворотної сили закону та ін. Усі ці норми-принципи є засадничими елементами конструкції будь-якої юридичної будівлі [14, с.183]. Інші норми-принципи за своєю природою є корегуючими, оскільки вони виправляють рішення, що приймаються від імені закону. Утім, дуже багато норм-принципів можуть виконувати по чергову як спрямовуючі, так і корегуючі функції. Це залежить від конкретної ситуації, що розглядається, та від принципів, з якими вони вступають у „конфронтацію” [14, с.184].

Переходячи до дослідження особливостей норм-дефініцій у МПР правових систем романо-германської правової сім'ї, потрібно наголосити на відсутності однозначності в міркуваннях компаративістів з цього приводу. Так, Т.В. Кашаніна наголошує на тому, що дефінітивні норми права в Західній Європі почали активно застосовуватися з середини ХХ ст. На теперішній час переважно у всіх правових системах континентальної Європи використання норм-дефініцій під час формулювання змісту нормативно-правових актів невинно розширюється, а їх питома вага постійно зростає [114, с.174 – 175].

У свою чергу О.Ф. Скакун констатує, що на противагу традиції законотворчості, яка існує у правових системах англо-американського типу, у відповідності з якою в текстах законів систематично закріплюються дефініції понять, французький законодавець не такий активний у цьому відношенні. Утім правознавець резюмує, що дефініцій немало й у французьких законах. Так, у ЦК Франції нараховується близько ста дефініцій (наприклад, ст. 544 – „право власності є право користуватися та розпоряджатися річчю найбільш повним чином, без порушення здійснення цього права заборон, установлених законами або регламентами”, ст. 1101 – „договір є угода, при якій одна чи декілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед декількома іншими особами дати що-небудь, зробити що-небудь або не робити чогось”), а в новому ЦПК – приблизно тридцять. Велику кількість дефініцій понять права містять КК Франції й інші кодекси, а також спеціальні закони [231, с.164].

Згідно з позицією П. Сандевуара, законодавчі визначення являються не тільки юридичними інструментами, але й, у більшості випадків, самостійними нормами французького права. Це означає, що недотримання законодавчих визначень є в очах суддів порушенням чинного законодавства [219, с.175].

У свою чергу Ж.-Л. Бержель вважає, що значення дефініції концепту (поняття), якому в римському праві, в Дигестах, відводилася важлива роль, полягає в тому, щоб передати значення терміна, яким цей концепт позначається у відповідності з елементами, що його складають. Визначення має два аспекти: змістовий (А) і формальний (Б). Якщо висловлюватися більш точніше, воно

виражає матеріальний склад концепту – його основу. Крім того, воно передає смисл терміна, яким позначається концепт – його форму [14, с.342].

При цьому Ж.-Л. Бержель зазначає, що досить часто трапляється, що дефініція концепту фігурує у джерелі позитивного права, виступаючи дефінітивною нормою. Остання є додатковою нормою права, що повинна описувати зміст певного концепту та розкривати критерії його ідентифікації. Тобто вона повинна надавати точний опис конститутивних елементів і характеризувати зв'язки, які об'єднують ці елементи концепту, що розглядається. Якісні (досконалі) норми-дефініції повинні нести в собі досить показові та прості для кваліфікації юридичні риси [14, с.346].

У цілому автор вважає, що дефінітивним нормам притаманна значна різноманітність, межі діапазону їх дії пролягають від „геометричної дефініції” до „емпіричної дефініції”, які формулюються на основі приблизної схожості з існуючим станом речей. Таке основоположне різноманіття доповнюється плюралізмом на рівні юридичної техніки створення норм-дефініцій [14, с.351].

В якості недоліків дефінітивних норм права називається те, що їх застигла форма не в змозі відповідати еволюції змісту концептів, і в кінцевому підсумку це призводить до того, що дефініції проектують викривлену картину концептів. Щоправда, Ж.-Л. Бержель припускає, що ступінь відповідності норм-дефініцій змісту концептів залежить тільки від якості перших, оскільки відомо, що вдалі дефініції можуть протягом тривалого часу протистояти натиску соціальної еволюції. І тоді проявляється вся перевага легальної дефініції, яка полягає в тому, що вона „виключає умовність і вносить ясність і точність у застосування якогось правила або корпусу правил” [14, с.352].

Значення нормативних дефініцій у забезпеченні правової визначеності підкреслюється не тільки на рівні правових систем окремих держав, а й на рівні Міжінституційної угоди між Європейським парламентом, Радою ЄС і Комісією ЄС щодо загальних настанов, спрямованих на забезпечення якості проектування законодавства. Згідно з п. 14 Міжінституційної угоди, якщо

терміни, які використовуються в акті, не є однозначними, вони мають бути визначені разом у одній статті на початку нормативного акта [186, с.88 – 89].

У зв'язку з прагненням досягти більшого ступеня наочності, слід ілюстративно-вибірково вказати на формально-юридичні джерела права країн романо-германської правової сім'ї, де містяться норми-дефініції. Так, наприклад, у ст. 7 Закону Гамбурга „Про друк” від 29 січня 1965 р. розкрито зміст поняття „друковані видання”; у параграфі 1 Закону Латвії „Про свободу інформації” від 20 жовтня 1998 р. – поняття „інформація”, „обіг інформації”, „документована інформація” [41, с.190]; у ч. 1 параграфу 1 Закону Чехії „Про петиційне право” від 27 березня 1990 р. – поняття „петиція” [268, с.31].

Дещо іншими уявляються особливості спеціалізованих норм права в умовах функціонування МПР правових систем, які за своїми рисами належать до сім'ї англо-американського права (за іншою термінологією – „сім'я англосаксонського права” або „сім'я загального права”). До цього типу правових систем відносять правові системи Великобританії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та ін. У загальному плані англо-американський тип (сім'я) правових систем – це сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій їх розвитку на основі судового прецеденту (що відчув незначний вплив римського та канонічного права, в більшій мірі – місцевих звичаїв), який домінує як юридичне джерело (форма) права [231, с.181; 232, с.546; 233, с.333].

Відмінність між романо-германською правовою сім'єю та системами загального права проявляється під час зіставлення того, як трактує французький юрист норму права та що називає англійський юрист правовою нормою (legal rule) [52, с.247, 266]. У цьому контексті І.Ю. Богдановська зауважує, що підходи, ступінь розроблення категорії правової норми в юридичній доктрині країн „загального права” за цілою низкою аспектів відрізняються від того, як це поняття розуміється у правовій доктрині країн континентальної Європи. У країнах „загального права” юридична доктрина довгий час проявляла незначний інтерес до розроблення поняття правової норми [20, с.65]. Таким

чином, вплив судового прецеденту на правову систему Англії не обмежується лише МПР, а й поширюється на сферу наукового пізнання права [160, с.133].

І лише нині ситуація з цього питання поступово змінюється. Так, із другої половини ХХ ст. правова норма стає об'єктом дослідження різних правових шкіл і напрямів. Представники останніх трактують правову норму, виходячи з проголошених цілей і спираються на власну методологію. Ключові відмінності проявляються між аналітичним позитивізмом, що прагне визначити юридичні ознаки правової норми, та соціологічною юриспруденцією, котра намагається, навпаки, відійти від формальних ознак норми права й оцінити її з соціальних позицій [20, с.66]. У цілому наявний плюралізм правової доктрини країн „загального права” сприяє виробленню різнобічних підходів до трактування норми права. Але попри те, що поняття правової норми все частіше стає об'єктом наукових пошуків [144, с.208; 157, с.49, 211, 355; 262, с.15, 65 – 70, 94, 121 – 145], і до теперішнього часу формування її цілісної правової концепції (ознаки, структура, функції) не отримало остаточного завершення [20, с.70].

З огляду на основні спеціально-юридичні джерела (форми) англо-американського права, сучасні компаративісти виокремлюють два види норм права: законодавчі та прецедентні. Законодавчі норми, як і норми романо-германської системи права, є правилами загального характеру. Прецедентні норми – судові рішення (або їх частина) з конкретної справи [231, с.210]. При цьому поняття правової норми в англійському праві занадто широке. Будь-яке правило поведінки, не залежно від того, носить воно загальний або індивідуальний характер, кваліфікується в якості правової норми [19, с.70].

Стосовно природи прецедентних норм, то, згідно з позицією Р. Давида та К. Жоффре-Спінозі, це положення, що беруться з основної частини (*ratio decidendi*) рішень, які винесені вищими судовими інстанціями Англії. Усе те, що в цьому рішенні не є необхідним для вирішення цієї справи, суддя називає „попутно висловленим” (*obiter dicta*) й опускає. Таким чином, англійська норма права тісно пов'язана з обставинами певної справи та застосовується для вирішення справ, аналогічних тій, з якої це рішення було прийнято [52, с.267].

Відповідно до поглядів вітчизняного фахівця з проблематики судового прецеденту та судової правотворчості Б.В. Малишева, прецедентна норма права (*ratio decidendi*) – це загальнообов’язкове правило поведінки, що створюється суддею при формулюванні основного принципу обґрунтування прийнятого ним рішення (вироку) з конкретної справи та поширюється на судовий розгляд схожих справ. Такий спосіб виникнення прецедентної норми обумовлює її особливості: нечіткий текстуальний вираз диспозиції, конкретизованість гіпотези (у вигляді розгорнутого викладення обставин і фактів справи й аналізу їх суддею), а також ретроспективну дію всієї норми й імперативний характер її обов’язковості. Прецедентна норма права міститься в мотивувальній частині рішення суду. При цьому вчений зазначає, що за функціональною роллю прецедентні норми, як і норми закону можна класифікувати на первинні (норми-принципи, норми-дефініції) та норми-правила поведінки [160, с.111]. Урешті-решт, Б.В. Малишев акцентує увагу на тому, що, по-перше, прецедентна норма права є вихідною ланкою прецедентної форми регулювання суспільних відносин [160, с.98], по-друге, судовий прецедент і прецедентна норма права співвідноситься як форма та зміст [160, с.14, 98, 303].

Утім, прецедентна юридична норма принципово відрізняється від норми права романо-германського типу своєю конкретною, „казуїстичною”, індивідуальною спрямованістю, відсутністю абстрактно-узагальненого змісту нормативного характеру. Прецедентна юридична норма представляє собою „модель” конкретного рішення, а не абстрагування від окремих випадків, що властиве нормам права романо-германських країн [231, с.211].

Разом із тим, з кінця XIX ст. у МПР правових систем англо-американського типу все більшого значення набувають статути (закони), відбувається зростання їх питомої ваги. Зміцнення статусу закону виражається також у розширенні сфери відносин, що ним регулюються [189, с.297].

Із цього приводу Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі відмічають, що слід відкинути думку про те, що законодавство в англійському праві є джерелом права другорядного значення, за сучасних умов таке судження є хибним [52,

с.296]. Відомий англійський історик права П. Бромхед порівнює статутне право з написами, залишеними державою на цеглі з якої суддями побудована „стіна” права [217, с.86]. У зв’язку з цим має місце зростання законодавчих норм. Зокрема І.Ю. Богдановська підкреслює, що нові норми, як правило, мають статутну форму [19, с.5]. При цьому представники англо-американського права досить стримано відносяться до такої трансформації: вони сприймають норми, що виданні законодавцем, які б зрозумілі вони не були, лише за умови, що останні витлумачені судовою практикою [52, с.267].

Для англійця законодавча норма має особливий, певною мірою навіть аномальний характер як дещо ззовні привнесене в право. Як не намагається англо-американський законодавець конкретно формулювати норми, зробити їх якомога казуїстичними, він, за винятком тих випадків, коли обмежується внесенням поправок до загального права, діє в іншій площині, ніж суди. І для того, щоб сформульовані ним положення могли бути повністю сприйняті англійським правом, вони мають бути застосовані й підтверджені судами в умовах, звичних для вироблення загального права [52, с.269; 134, с.137].

Враховуючи проаналізоване вище, перейдемо до розгляду спеціалізованих норм права у МПР правових систем англо-американської сім’ї. Передусім зауважимо, що предмет нашого науково-компаративного пошуку буде обмежено законодавчими нормами цього типу правових систем.

Так, Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі вважають, що англійське право переважане юридичними дефініціями та рішеннями дрібних питань, які, здавалося, більш правильно залишити на розсуд суддів у кожному конкретному випадку, а не зводити у прецедент [52, с.270]. У той же час принципи, які містяться в законі, повністю визнаються англійськими юристами й інтегруються в систему загального права, після того як вони будуть застосовані, переосмислені та розвинуті судовою практикою [134, с.138].

Подібні міркування висловлює І.Ю. Богдановська, яка зазначає, що англійські закони переповнені визначеннями різних понять, що робить їх громіздкими, але це у свою чергу корегує майбутнє судове тлумачення [19,

с.114]. Існує навіть термін „складання законопроекту в стилі загального права”. Йдеться про те, що під час створення тексту законопроекту законодавець орієнтується передусім на його судове застосування, оскільки англійські судді сприймають терміни, що застосовуються в законі, так, як вони розуміються прецедентним правом, якщо спеціальне значення не встановлює сам закон. При формулюванні норм континентальних кодексів законодавець розраховує на активну роль суду під час їх застосування, в той же час у країнах загального права норми статутів створюються з метою обмежити такі дії суду [160, с.161].

До того ж, перед тим як англійський суддя перейде безпосередньо до тлумачення юридичних норм закону, йому необхідно здійснити низку заходів. Зокрема він звертає увагу на розділ статуту, де розміщені дефініції понять права, що в ньому використовуються. Сучасні статuti майже завжди містять такий розділ. Наступним кроком має бути врахування положень Акта „Про інтерпретацію” (Interpretation Act, 1978 р.), який замінив собою попередній Акт від 1889 р. Цей закон надає визначення певним словам, формулюванням і фразам, що часто зустрічаються в текстах статутів [160, с.165]. За цією традицією в американському штаті Нью-Йорк існує закон „Загальне тлумачення законодавства”, в якому наведена низка дефініцій спеціальних понять, що використовуються в чинному законодавстві [297, с.130].

У цьому контексті Ж.-Л. Бержель відмічає, що в законодавстві країн англо-американської правової сім'ї систематично наводяться загальні дефініції, на початку кожного закону [14, с.343]. Як правило, продовжує вчений, у законах країн цієї правової сім'ї існує вступний розділ, що присвячений дефініціям, який розпочинається частіше за все з фрази: „У цьому законі, навіть коли з контексту слідує інший смисл, наступні слова та вирази означають ...”. Так, ст. 1-201 „Єдиного торгового кодексу” США містить 46 дефініцій відповідних термінів. Однак ці дефініції, хоча і могли б відповідати концептам юридичного порядку, не містять зазіхань на концептуальність. Смисл будь-якого слова дається тут шляхом попереднього тлумачення та допоміжного коментарію виключно з прив'язкою до конкретного тексту. Значення кожного

терміна може встановлюватися довільно, оскільки воно не ставиться в залежність від загальної концептуальної системи та не повинно обов'язково прив'язуватися до всієї правової системи в цілому. Значення може набувати форми фактичного описання, характеристики методом виключення [14, с.354].

У свою чергу американський правознавець Л. Фрідмен, досліджуючи закони (статути) у структурі американського права, вказує, що Закон штату Огайо США „Про харчові продукти, медикаменти та косметику”, який забороняє торгівлю „недоброякісними продуктами”, містить низку дефініцій поняття „недоброякісний продукт” [263, с.84]. Інший приклад – Закон США „Про захист інтересів шляхом підвищення точності та надійності корпоративної інформації, наданої у відповідності зі законом про цінні папери, а також для інших цілей” (Закон Сарбейнса-Окслі) від 23 січня 2002 р. Зокрема в розділі 2 „Визначення” цього Закону США закріплено шістнадцять норм-дефініцій, наприклад, п. 2: „Аудит – перевірка фінансової звітності будь-якого емітента незалежною аудиторською фірмою у відповідності з правилами Комітету з метою висловлення думки про стан означеної звітності” [82].

Варто зауважити, що дефінітивні норми можуть розташуватися не на початку, а в середині нормативно-правового акта. Так, у п. f розділу 552 Закону США „Про свободу інформації” містяться дефініції понять „орган” і „записи” [41, с.134]; у правилі 401 Федеральних правил про докази США – „відносний доказ”; у п. 6 ст. 10 Закону Великої Британії „Про свободу інформації” від 30 листопада 2000 р. – дефініція поняття „робочий день” [41, с.145] тощо.

Водночас О.К. Романов, аналізуючи внутрішню організацію англійського статуту, зазначає, що основними його складовими компонентами є найменування, підтверджуюче формулювання, преамбула, текст статуту та додаткові статті [217, с.129]. При цьому преамбула, будучи необов'язковою частиною статуту, містить положення, котрі розкривають причини прийняття закону, поставлені перед ним цілі (завдання), власне, все те, до чого прагне законодавець та інше [217, с.134]. Як слушно вказує Б.В. Малишев, єдиним правильним підходом до інтерпретації статуту є аналіз не тільки його статей, а

й преамбули. Оскільки преамбула містить мету та підстави прийняття статуту, її зміст у багатьох випадках є корисним для правильного розуміння будь-якої його частини [160, с.170]. В якості прикладу можна розглянути преамбулу вказаного вище Закону Великої Британії „Про свободу інформації”. Остання, на нашу думку, містить декларативну норму права, що визначає мету правового регулювання щодо розкриття інформації органів державної влади [41, с.139]. Із цього приводу американський теоретик права Й. Бркіч відмічає, що у правових текстах наявні декларативні речення, котрі нічого не забороняють, не зобов’язують, а лише констатують (наприклад, цілі законодавства) [197, с.733].

До того ж, більшість статутів містять спеціальні додаткові положення, які розташовуються в кінці тексту. У них наводиться пояснення тих чи інших термінів (понять), які використовуються законодавцем у тексті закону (*special definitio section*), а також вказівка на ті законодавчі акти, що втрачають силу в зв’язку з прийняттям цього статуту (*repealing sections*), визначається дія статуту у просторі та часі (*operation sections*). Положення, що роз’яснюють окремі терміни (поняття) статуту, рідко бувають повними, вичерпними. Основне їхнє призначення полягає в тому, щоб запобігти небажаному розумінню (тлумаченню) термінів (понять), які вживаються у статуті [217, с.135].

Отже, на основі викладеного вище можна дійти висновку про те, що типологічно-іманентні особливості правових систем конкретної сім’ї відображаються на природі всіх юридичних засобів правового регулювання. Підтвердженням останнього судження є місце та роль норм права у МПР правових систем континентального та загального права. У свою чергу спеціалізовані юридичні норми як універсальний спосіб організації правової матерії посідають важливе місце у МПР правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей. Це проявляється в тому, що вони визначають зміст і забезпечують єдність МПР конкретної національної правової системи. Останній аспект має досить суттєве значення для зміцнення правової основи державного та суспільного життя в цих правових системах.

3.3. Удосконалення спеціалізованих норм права як фактор підвищення ефективності правового регулювання в Україні

Демократична, соціальна, правова держава може існувати лише за умови ефективного правового регулювання суспільних відносин. Проблема ефективності права та його окремих норм є осью в дослідженні відносин між державою та суспільством [81, с.3]. Сучасний етап розбудови української державності потребує ефективного правового регулювання, що є одним з показників життєдіяльності суспільства, мірилом його можливостей впливати за допомогою юридичних засобів на розвиток суспільних відносин [168, с.11].

В основі різних дослідницьких підходів до розуміння ефективності правового регулювання лежить загальне уявлення про поняття „ефективність”, що початково розроблялося в економічній науці, а згодом – у філософії, соціології, правознавстві, управлінні (менеджменті) [71, с.37]. Із цього приводу Д.А. Керімов слушно зазначає, що методологічну роль у юриспруденції відіграють не лише закони та категорії філософії, але й міждисциплінарні, загальнонаукові поняття, наприклад, поняття „ефективність” [117, с.67].

Із філософських позицій відношення ефективності – це за своєю суттю відношення уявного, теоретичного, абстрактного до реального, фактичного, практичного. Поняття ефективності є відносно складною категорією, котра не означає безпосереднього існування певного предмета або іншого явища, а характеризує властивість, яка визначається опосередковано крізь призму зазначеного співвідношення та має свої параметри виміру їх значення, а також відповідні технології для проведення вимірювань [50, с.134]. Проаналізувавши смисловий зміст поняття ефективності, В.В. Тірський приходить до висновку, що суттю ефективності як іманентної властивості дії, діяльності є її корисність, цінність; змістом – конкретне благо; формою – оцінка; кількістю – обсяг соціально корисної віддачі, що може вимірюватися числом і не числом (більше – менше, існує – не існує); критерієм – інтереси суб’єктів права [252, с.23].

Із урахуванням розглянутого вище, перейдемо до науково-теоретичного осмислення поняття ефективності правового регулювання. Як правильно відмічає Н.В. Варламова, ефективність правового регулювання суспільних відносин – комплексна наукова проблема, що розробляється в межах теорії та соціології права як на поняттєвому, так і на емпіричному рівнях [26, с.212]. Проте бажаної ясності з цього приводу й досі не досягнуто. Як це часто буває, кожний крок уперед у дослідженнях породжує більше питань, ніж відповідей. Утім, наявні труднощі закономірно породжені складністю предмета пізнання.

Так, на думку П.М. Рабіновича, одним із основних напрямів удосконалення правового регулювання є, як відомо, підвищення його дієвості, ефективності [209, с.13]. При цьому ефективність юридичного регулювання, продовжує правознавець, характеризується співвідношенням реальних результатів здійснення цього регулювання з його метою. Крім того, ефективність юридичного регулювання є одним із показників поряд із його цінністю й економністю, за допомогою яких відображається якість регулятивного впливу об'єктивного права на суспільні відносини [210, с.202].

У свою чергу О.В. Малько під ефективністю правового регулювання розуміє співвідношення між результатом правового регулювання та метою, що стоїть перед ним [162, с.60]. Подібну позицію підтримують такі правознавці як А.І. Бобилев [16, с.108], М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома [116, с.551].

Вочевидь потрібно вказати, що наведені вище підходи до інтерпретації досліджуваного поняття ґрунтуються на методологічних засадах „цільової” концепції ефективності юридичних норм, розробленої В.М. Кудрявцевим, В.І. Нікітінським, І.С. Самощенком і В.В. Глазиріним [287]. Згідно з міркуваннями цих учених, поняття ефективності правових норм може бути визначено як співвідношення між фактичним результатом їх дії та тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [287, с.22].

Незважаючи на те, що ця концепція ефективності норм права відноситься до класу найбільш розроблених у теоретичному відношенні, в літературі мають місце твердження про дискусійність її окремих висновків. Зокрема

наголошується на тому, що вказівка на відношення досягнутого результату до цілей не розкриває зміст поняття „ефективність правових норм”, а є способом його оцінки, визначення або „виміру” [42, с.113; 71, с.47; 81, с.7; 204, с.501]. Погоджуючись у цілому зі зауваженнями такого характеру, необхідно відмітити, що вони можуть бути висловлені й стосовно викладених вище способів трактування ефективності правового регулювання.

У зв’язку з цим більш прийнятною є позиція В.Д. Ткаченка та Є.Б. Ручкіна, які вважають, що ефективність правового регулювання – це зумовлена його організацією конкретна міра результативності правового регулювання, яка виявляється в певному співвідношенні між очікуваними та фактичними наслідками дії права на суспільні відносини [76, с.223].

Водночас В.В. Лапаєва наполягає на тому, що ефективність права є результативною характеристикою його дії, яка свідчить про здатність закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми [204, с.499]. Використовуючи у процесі подальшого дослідження ефективності такий показник як ступінь конфліктності врегульованих суспільних відносин, В.В. Лапаєва резюмує, що під ефективністю права варто розуміти ступінь відповідності рівня конфліктності суспільних відносин, урегульованих нормами права, оптимальному рівню конфліктності в цій сфері [204, с.507].

Ураховуючи викладене вище, під ефективністю правового регулювання нами розуміється якісна міра (ступінь) його результативності, з якою мета правового регулювання – найбільш оптимальне відображення та гармонізація індивідуальних, громадських (соціально-групових) і державних інтересів [135, с.46 – 55] суб’єктів права, створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості, встановлення законності та правопорядку – втілюється в життя (в реальну дійсність). Акцентуючи увагу на такій меті правового регулювання, ми виходимо з того, що МПР зорієнтований на вирішення соціально-правових проблем, погодження соціальних інтересів і забезпечення максимально можливої всезагальної міри свободи для розвитку конкретної сфери

суспільного буття. Вважаємо, ступінь досягнення цього балансу інтересів елементами МПР є основним показником міри його досконалості [256, с.234].

При цьому вивчення ефективності правового регулювання передбачає: по-перше, встановлення чинників, що її забезпечують, по-друге, з'ясування засобів і способів, за допомогою яких ефективність перевіряється [233, с.269].

У контексті першого напрямку, повертаючись до проблематики ефективності норм права, необхідно погодитися з позицією колективу вчених на чолі з В.М. Кудрявцевим, що отримання точних даних про ефективність юридичних норм не є самоціллю, оскільки в першу чергу слід вирішити питання визначення умов цієї ефективності та факторів, які її обумовлюють [287, с.6]. Саме тут, на нашу думку, криються значні перспективи поступу правової науки. Так, у фаховій літературі відмічається, що до юридичних чинників, від яких залежить ефективність правового регулювання, належать: а) стан нормативної основи правового регулювання, її досконалість; б) стан правозастосовної діяльності, її якість; в) стан правової свідомості та культури суспільства [182, с.108; 220, с.9]. В інших наукових джерелах до основних факторів, що забезпечують ефективність правового регулювання, відносять: 1) відповідність вимог норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства; 2) рівень досконалості законодавства; 3) рівень правової культури громадян [155, с.254; 226, с.170]. У цій сукупності чинників кожний із них має свою питому вагу. Очевидно, що їх дія на ефективність правового регулювання різна: одні з них мають стійкий, визначений характер; інші діють спорадично та дискретно, не справляючи вирішального впливу [169, с.15].

Необхідно погодитися з тим, що міркування стосовно проблеми МПР тільки здаються суто теоретичними, проте вони потребують свого переосмислення та практичного втілення з метою досягнення ефективності правового регулювання [242, с.294]. Як переконує В.Б. Ісаков, МПР – це технологічна схема правового регулювання. Знаючи МПР, юрист може уявити собі, які ланки пройде процес втілення норм права в життя, які зупинки та збої можуть трапитися в цьому процесі. Це означає, що він у змозі запропонувати

науково-обґрунтований план підвищення ефективності правового регулювання за рахунок зміцнення та покращення його основних ланок [205, с.266].

Відповідно до нашої позиції, інтенсивне підвищення ефективності правового регулювання залежить від низки важливих факторів (чинників), одним з яких є удосконалення його юридичних засобів, тобто зміни в елементах МПР у бік поліпшення їх правових якостей (сутнісних характеристик). Зауважимо, що вдосконалення норм права завжди було пріоритетною метою юриспруденції. Припинення науково-практичної діяльності, спрямованої на її досягнення, може дорого коштувати суспільству. У сучасній державі нормотворчий процес відіграє ключову роль, адже норми права – важлива та цінна „продукція”. У цьому контексті привертає увагу думка, висловлена А.А. Козловським про те, що неефективність – це результат певної недопізнаваності норм, це свідчення їх негносеологічності; хибність норми зумовлює її неефективність [125, с.5 – 6]. Звідси вдосконалення спеціалізованих норм права як елемента МПР є чинником підвищення ефективності правового регулювання. Очевидно, під досконалістю спеціалізованих норм слід розуміти міру їх відповідності справжньому сенсу буття, природі цих правових засобів.

Процес удосконалення спеціалізованих норм права зорієнтований на поліпшення їх позитивних якостей. У найбільш загальному аспекті якість спеціалізованих норм права – це сукупність сутнісних (змістово-формальних) властивостей, що іманентно притаманні цьому виду юридичних норм і характеризують його як елемент МПР. У той же час підкреслимо, що якість спеціалізованих норм права охоплює лише ті властивості, що обумовлюють їх придатність для використання за функціональним призначенням [71, с.44 – 46].

Річ у тім, що спеціалізовані норми права багатогранні у гносеологічному та поліфункціональні у прикладному сенсі юридичні засоби. Це не тільки підґрунтя для правильного сприйняття, розуміння основних (правоустановчих і правоохоронних) норм права, а й джерело загальноприйнятого, інтегративного правового впорядкування. Крім того, це уніфікаційний фактор розвитку МПР, який здатний як здійснити стимулюючу, позитивну дію на громадську думку,

так і кардинально знизити (девальвувати) загальну соціальну оцінку чинної моделі правового регулювання суспільної життєдіяльності в Україні.

До того ж, світоглядне визнання цінності спеціалізованих норм права автоматично не усуває недоліки, що супроводжують сучасне буття цього правового феномена. Як свідчить аналіз чинного законодавства, якість багатьох спеціалізованих норм залишається низькою. У більшості випадків дефективність спеціалізованих норм права породжується неврахуванням фундаментальної природи права, вираженням якого вони являються.

У зв'язку з цим виникає нагальна потреба розглянути проблемні питання функціонування спеціалізованих норм права у МПР, що пов'язані з їх змістовими та формальними якостями. За результатами моніторингового вивчення наявних проблем окреслимо пропозицій стосовно напрямів удосконалення спеціалізованих норм права в цілому та їх окремих різновидів.

Виходячи з логіки апробованого вище підходу, вже традиційно розпочнемо з опрацювання дискусійних моментів існування норм-деклараций.

Однак перед цим наведемо думку Платона, яка була висловлена видатним мислителем два тисячоліття назад, а саме: закони повинні не просто управляти, але й переконувати [114, с.213]. Ця сентенція залишається актуальною й на теперішній час та у значній мірі стосується сутності декларативних норм права. Тому лише відсутністю концептуального бачення ролі норм-деклараций у МПР суспільних відносин, зокрема кримінально-процесуальних, можна пояснити позицію С.О. Гемай, яка вважає, що визначення цілей (завдань) кримінального процесу є завданням теоретиків, а не законодавців і практиків [37, с.88].

В якості контраргументу зазначимо, що надзвичайно важливими, з точки зору оптимізації правового регулювання, є техніко-юридичні аспекти вираження в нормативно-правових актах декларативних норм. Як наголошує А.М. Колодій, надмірна декларативність законодавства є його недоліком, але без декларативних норм у законодавстві обійтися не можна [293, с.22]. У свою чергу О.Ф. Скакун підкреслює, що цілком звільнити закон від ідеологічних

настанов не представляється можливим, проте необхідно, щоб законодавець намагався створювати ідеологічно нейтральні норми-декларації [233, с.290].

У попередньому розділі дисертації під час дослідження юридичної природи декларативних норм права нами було виокремлено їх дві формальні риси: 1) можливість використання експресивно забарвленого стилю викладення змісту під час зовнішньої об'єктивації; 2) розміщення переважно на початку нормативно-правового акта (у преамбулі або в перших його статтях).

Утім, вітчизняний законодавець не завжди чітко й ясно формулює норми-декларації, приймаючи той чи інший нормативно-правовий акт, а нерідко просто їх не закріплює. Між тим ніяких підстав для того, щоб залишати подібні прогалини, на наш погляд, не має. З цього приводу С.П. Погребняк зазначає, що відсутність вказівки на мету акта ускладнює оцінку його обґрунтованості та пропорційності, зменшує суспільну довіру до права [195, с.198]. Зневага до формального закріплення декларативних норм у нормативно-правових актах досить часто призводить до того, що суб'єкти права починають самостійно з'ясовувати їх, тлумачити ті чи інші правила законодавства у вигідному для себе напрямі, що, безсумнівно, суттєво знижує ефективність юридичного регулювання. Крім того, відсутність норм-декларацій ускладнює саму оцінку ефективності правового регулювання, оскільки ступінь досягнення змісту цих норм права є одним із головних показників, „шкалою виміру” ефективності юридичного впорядкування суспільних відносин [126, с.168; 216, с.24 – 25].

Аналіз чинного законодавства надає підстави стверджувати, що в законодавця відсутній єдиний чіткий критерій, який дозволяє однозначно встановити в яку частину нормативно-правового акта помістити ту чи іншу декларативну норму права. Наприклад, ст. 1 Закону України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. № 2625-III [97] містить норму-декларацію такого змісту: „Цей закон визначає правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення”. У свою чергу в Законі України „Про благоустрій населених пунктів” від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV [85] подібна за змістом декларативна норма права, а саме: „Цей

Закон визначає правові, економічні, екологічні, соціальні та організаційні засади благоустрою населених пунктів і спрямований на створення умов, сприятливих для життєдіяльності людини”, розміщена вже у його преамбулі.

Згідно з нашою позицією, для того, щоб з’ясувати, які норми-декларації слід закріплювати у преамбулах, а які в перших статтях нормативно-правових актів, необхідно проаналізувати існуючі види цих норм. У той же час зауважимо, що в літературі відсутні несуперечливі міркування з цього приводу, виключення становить лише напрацювання М.Л. Давидової [54, с.76; 55, с.26].

Із урахуванням змісту поняття декларативних норм права можна виокремити такі їх основні різновиди: норми-цілі (потрібно розрізняти цільові декларативні норми, що закріплюють цілі закону, та цілі діяльності, яка ним регулюється [233, с.290]), норми-завдання, норми-мотиви, предметні норми-декларації та норми-оголошення (програмні, констатуючі). Однак особливість окреслених видів норм-декларацій полягає в тому, що кожний із них у одних випадках може представляти самостійну норму права, а в інших – бути лише частиною окремої декларативної норми, що, як привило, й має місце.

Тому в справі знаходження причинного зв’язку між видом норм-декларацій і місцем розміщення в нормативно-правовому акті потрібно знайти іншу підставу класифікації цих норм. На наше переконання, таким критерієм є стиль викладення декларативних норм права (інша формальна ознака). Відповідно до якого, всі норми-декларації можуть бути поділені на нейтральні й експресивно забарвлені [54, с.84]. Саме останні зорієнтовані на виконання ідеологічної функції у МПР. Розміщення подібних декларативних норм у перших статтях закону є суттєвим порушенням правил нормотворчої техніки. У свою чергу природа преамбули як своєрідного введення в закон робить виправданою певну стилістичну тональність, якої в статтях нормативно-правового акта не повинно бути. При цьому зрозуміло, що навіть у преамбулах законів не варто зловживати експресивно забарвленими нормами-деклараціями.

У контексті останнього судження потрібно відмітити, що питання про юридичну природу положень преамбули (від пізньолат. *praeambulus* – вступ,

передмова; буквально: „той, що йде попереду”) як частини нормативно-правового акта в загальній теорії права залишається відкритим [59, с.250; 114, с.213]. Погляди вчених варіюються від цілковитого заперечення до повного визнання нормативного характеру змісту преамбули. У той же час найбільшу підтримку знайшов компромісний підхід, згідно з якого у преамбулі можуть поєднуватися як нормативні, так і ненормативні положення. Натомість аналіз сучасної вітчизняної практики формулювання преамбул нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що, з одного боку, відбулося кардинальне очищення змісту преамбули від політичних та ідеологічних компонентів, а з іншого – зросла кількість випадків включення у преамбули норм-принципів, норм-дефініції, а також різновидів правоустановчих норм права. З огляду на це, слід підтримати позицію, відповідно до якої положення преамбули є зв’язуючою ланкою, методологічним ключем до розуміння, тлумачення та застосування всіх інших норм права [126, с.162] та органічно входять у тканину правового регулювання. При цьому слід наголосити на тому, що преамбула нормативно-правового акта повинна бути виключно місцем (формою) для об’єктивації окремих видів декларативних норм права, насамперед, експресивно забарвлених, котрі виконують ідеологічну функцію у МПР.

Досить поширеною правотворчою помилкою під час закріплення норм-декларацій є невідповідність назви структурної одиниці нормативно-правового акта, де останні розміщуються, її змісту [123, с.176 – 177]. Так, ст. 1 КТМ України від 23 травня 1995 р. № 176/95-ВР [122] має назву „Завдання Кодексу торговельного мореплавства України” та складається з двох частин. У першій частині закріплена норма-декларація, що визначає предмет регулювання кодексу, а в другій частині – дефініція поняття торговельного мореплавства. Відтак у статті під назвою „Завдання Кодексу торговельного мореплавства України” знайшли свою об’єктивацію норма-декларація та норма-дефініція.

Інший приклад – ст. 1 СК України [229], що носить назву „Завдання Сімейного кодексу України”, та складається також із двох частин. Перша частина статті закріплює декларативну норму права, що розкриває предмет

юридичного регулювання, а друга частина – норму-декларацію, котра визначає мету регулювання сімейних відносин. Таким чином, у ст. 1 „Завдання Сімейного кодексу України” сформульовані дві норми-декларації щодо предмета та мети правового впорядкування сімейних відносин.

Як уже неодноразово підкреслювалося, норми-декларації є важливим способом вираження правової політики та ідеології. Так, В.С. Ковальський зазначає, що наявність норм-цілей вказує на той чи інший пріоритет охоронної функції права, який визначає напрям державної політики [119, с.84]. При цьому слід наголосити на неприпустимості гіперболізації, зловживанні правотворцем цим потенціалом норм-декларацій. Негативний результат практики нав'язування суспільству однієї ідеології в сучасний період не потребує зайвих доказів. Однак і намагатися повністю позбавити норми права й інші елементи МПР ідеологічних установок так само не правильно, як заперечувати необхідність існування самої правової ідеології [128, с.10; 201, с.687]. Адже сутність об'єктивного права потребує певного джерела ідей. Такими ідеями є пріоритетні дороговкази правової політики – ті правові цінності, що найбільш важливі для нинішнього етапу розвитку суспільства та держави [42, с.78; 55, с.32; 164, с.202]. Зокрема до сучасних правових ідей належать уявлення про непорушність природних прав людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю, взаємну відповідальність держави й особи тощо.

Вивчення тенденцій ідеологічно-правового обґрунтування сучасного вітчизняного законодавства надає підстави резюмувати, що загальна кількість норм-декларацій програмного змісту в законодавстві суттєво скоротилася. У той же час збільшилася питома вага нейтральних норм-декларацій, порівнюючи з ідеологічно забарвленими. Очевидно, це свідчить про бажання суб'єкта правотворчості посилити власне юридичний зміст нормативно-правових актів.

У цілому означені тенденції можуть бути оцінені позитивно з точки зору деідеологізації національного права, а точніше, звільнення його від надмірної ідеологізованості, що була притаманна радянському праву. Однак у цієї проблеми існує й інша сторона. Йдеться про те, що значна кількість важливих

законів не отримує належного ідеологічного та мотиваційного підґрунтя. Наприклад, відсутні декларативні норми права в Законі України „Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону” від 22 червня 2000 р. № 1835-III [102] та ін. Гадаємо, що ігнорувати потенціал норм-декларацій у справі вираженого втілення в життя правової ідеології недоцільно.

Окрім того, варто зауважити, що у фаховій літературі помилковий, хибний зміст норм-декларацій кваліфікується в якості корупційного фактору системного характеру нормативно-правових актів [202, с.12, 87; 216, с.36].

Саме тому з метою підвищення ефективності правового регулювання потрібно: 1) розмішувати у преамбулах нормативно-правових актів тільки такі норми права, котрі за всіма рисами є експресивно забарвленими нормами-деклараціями, що сфокусовані на виконання, насамперед, ідеологічної функції у МПР; 2) знаходити оптимальне співвідношення та взаємозв'язок між ідеологічними та нейтральними декларативними нормами права, враховуючи їх функціональне призначення, а також важливість суспільних відносин, які потребують упорядкування; 3) прагнути до уніфікації способів закріплення норм-декларацій у нормативно-правових актах, щоб у суб'єкта правореалізації не склалося враження, що законодавець сам не в повній мірі розуміє справжнє призначення цього виду спеціалізованих норм права у МПР [54, с.92 – 93].

Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що кожний вітчизняний нормативно-правовий акт у преамбулі або у спеціальній статті повинен містити норми-декларації. Зрештою, останнє судження слід прямо закріпити в законі „Про нормативно-правові акти” [68, с.31] в якості обов'язкового правила.

Переходячи до розгляду проблем функціонування норм-принципів у МПР, попередньо варто зауважити, що вже давньоримські юристи звертали на увагу на те, що „принцип є найважливішою частина всього” („*principium est potissima pars cuiusque rei*”) [195, с.4]. У свою чергу французький філософ-просвітник А.К. Гельвецій наголошував, що знання принципів легко компенсує незнання деяких фактів [98, с.7; 139, с.30]. Поза всяким сумнівом, ці сентенції стосуються й природи права [195, с.4]. На думку сучасних правознавців, якість

законів та ефективність правового регулювання залежить від того, як у них сформульовані та розкриті принципи права. Можна висловитися й більш конкретно, які принципи, такі й закони [80, с.92].

Водночас дискусійним залишається питання доцільності включення норм-принципів у кожний нормативно-правовий акт. Із цього приводу А.М. Колодій слушно зазначає, що важливою особливістю сучасного етапу розвитку правотворчості в Україні можна вважати те, що в усе більшій кількості нормативно-правових актів передбачені окремі статті, які встановлюють принципи організації, функціонування та співвідношення соціальних інституцій. В якості прикладу можна розглядати закріплення принципів судочинства на конституційному рівні [128, с.24, 164].

У юридичній літературі пропонуються різні шляхи вирішення цієї проблеми [80, с.95]. Очевидно, що принципи права – надзвичайно складне поняття, але його потенціал виходить далеко за межі лише наукового, тому й інтерпретуватися воно має одночасно як елемент МПР і необхідна складова предмета науки конкретної галузі права. Зрозуміло, що не у всіх нормативно-правових актах нормам-принципам варто приділяти однакову увагу. Однак проблема формування громадянського суспільства, правової держави настійно вимагає, щоб загальноправові принципи текстуально виражались у Конституції України, міжгалузеві та галузеві, а також відповідні принципи структури права – в кодифікаційних та інкорпораційних актах, а принципи юридичного інституту – в актах, що стосуються цього інституту [128, с.25, 165].

Уявляється правильним, найбільш детально викладати норми-принципи в кодифікованих нормативно-правових актах. При цьому потрібно не тільки розкрити зміст кожної норми-принципу, але і включити її найменування в окрему статтю, встановивши тим самим систему норм-принципів. Так, К.Є. Чередниченко цілком правильно відмічає, що тільки чітка, закріплена в законі система принципів кримінального законодавства може виступати ознакою стабільності відповідної галузі права [276, с.83]. У звичайних законах, напевно, досить лише перелічити норми-принципи в одній із перших статей.

У свою чергу А.М. Колодій наголошує на тому, що треба і в майбутньому продовжити практику текстуального закріплення принципів і в інших нормативно-правових актах, оскільки безпосереднє формулювання принципів у останніх сприяє більш правильному застосуванню і тлумаченню цих актів. Вони стають доступнішими і зрозумілішими для громадян [128, с.24, 164].

Беззаперечно погоджуючись із наведеною точкою зору, слід навести й інші аргументи доцільності закріплення норм-принципів у всіх законах, окрім допоміжних (оперативно-забезпечувальних) [136, с.169; 233, с.371]:

- завдяки наявності норм-принципів закон виглядає більш ретельно відпрацьованим, концептуально витриманим і завершеним. Працюючи над законопроектом, суб'єкт правотворчості повинен не тільки викласти основні правові норми, але й узагальнити їх, вивести ті ключові, засадничі нормативні положення без яких концепція закону буде незавершеною. Адже закон, який „спирається” лише сам на себе, схожий на „повітряний замок” [195, с.24];

- безпосередня об'єктивація принципів права в законі сприятиме покращенню розуміння суб'єктами права фундаментальних положень, загального смислу правового впорядкування. Окрім того, факт наявності норм-принципів створює додаткові гарантії прав людини, забезпечує підвищення правової культури та програмування поступу громадянського суспільства;

- за наявності в законі норм-принципів більш наочно проглядаються недоліки цього нормативно-правового акта, суперечливі моменти в його змісті. З іншого боку, відсутність вказівки на норми-принципи може свідчити про відсутність чіткої стратегії правової політики в цьому напрямі [54, с.106]. У цілому норми-принципи виступають у якості своєрідної призми, через яку варто розглядати всі зміни та доповнення, що вносяться в чинні основні норми права, на предмет їх обґрунтованості, доцільності та необхідності [276, с.83]. Тому від того, наскільки чітко, точно й обґрунтовано з наукової точки зору сформульовані в нормативно-правовому акті норми-принципи, залежить, насамперед, ефективність юридичного впорядкування суспільних відносин.

Утім, аналізуючи національне законодавство, можна зробити висновок, що навіть на рівні кодифікованих актів нормам-принципам не приділяється належна увага [54, с.111]. Так, станом на 2010 рік в Україні чинними є 20 кодексів [123, с.102], шість із яких узагалі не містить норм-принципів (серед них не лише Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. № 5464-X, котрий залишився нам у спадок від радянського законодавства, але й ті кодекси, що прийняті за роки незалежності – Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р. № 3167-XII, Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII, Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР, КТМ України, Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР).

При цьому сім кодексів (КПК України, Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VII, Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X, ГПК України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII, КК України, СК України, ЦПК України) закріплюють норми-принципи, але не використовують для їх ідентифікації термін „принцип”. У той же час у п’яти кодексах (ст. 5 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III, ст. 4 МК України від 11 липня 2002 р. № 92-IV, ст. 6 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 р. № 436-IV, ст. 3 ЦК України, ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV) формулюється система норм-принципів, але зміст кожної з них не розкривається. Варто зауважити, що у ст. 3 ЦК України [68, с.67; 271] використовується словосполучення „загальні засади”, а не термін „принцип”.

І лише в двох кодексах законодавець послідовно роз’яснює сутність принципів права – БК України від 21 червня 2001 р. № 2542-III [25] і КАС України [121]. Водночас, якщо в ст. 7 БК України лише наводиться зміст 11 норм-принципів бюджетної системи, то у КАС України одночасно закріплена система норм-принципів адміністративного судочинства (ст. 7) і детально розкритий зміст кожної норми-принципу в окремій статті (ст. 8 – 14).

Окрім того, відсутня системність у об’єктивації норм-принципів у поточних національних законах, зокрема це проявляється в таких недоліках:

1. У багатьох вітчизняних законах норми-принципи взагалі не згадуються. Прикметно, що зрозуміти те, чим керувався суб'єкт правотворчості, вирішуючи питання включення або не включення норм-принципів у той чи інший закон, досить часто буває складно. Наприклад, норми-принципи закріплюються в Законах України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 2 березня 2000 р. № 1533-III [93], „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. № 2235-III [88], „Про державну службу” від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [89] та ін.

У той же час нічого не говориться про норми-принципи в Законах України „Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів” від 1 липня 2004 р. № 1961-IV [96], „Про виконавче провадження” від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV [86], „Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. № 2121-III [83].

2. Значну кількість положень принципового характеру законодавець формулює як правоустановчі норми, не кваліфікуючи їх в якості принципів і не встановлюючи їх системи. Так, термін „принцип” не вживається, наприклад, у Законах України „Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р. № 987-XII [101], „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” від 16 листопада 1992 р. № 2782-XII [91], „Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР [84] і т. д.

3. Зміст норм-принципів у законах, що впорядковують споріднені відносини часто неузгоджений. Останнє твердження можна проілюструвати на основі аналізу шести законів, які регулюють суспільні відносини у сфері освіти. Так, у ст. 6 Закону України „Про освіту” від 23 травня 1991 р. № 1060-XII [98] міститься 12 норм-принципів освіти в Україні, в ч. 2 ст. 3 Закону України „Про вищу освіту” від 17 січня 2002 р. № 2984-III [87] – шість норм-принципів державної політики в галузі вищої освіти, у ст. 6 Закону України „Про дошкільну освіту” від 11 липня 2001 р. № 2628-III [90] – дев'ять норм-принципів дошкільної освіти, в ч. 1 ст. 9 Закону України „Про позашкільну освіту” від 22 червня 2000 р. № 1841-III [99] – п'ять норм-принципів державної

політики у сфері позашкільної освіти. Натомість Закон України „Про професійно-технічну освіту” від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР [100] і Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р. № 651-XIV [94] жодної норми-принципу не містять. До того ж, не з’ясованим залишається питання чи законодавець розрізняє такі поняття як „принципи державної політики у сфері (галузі) освіти” та „принципи освіти”.

Отже, дослідження практики зовнішньої об’єктивації в чинному законодавстві України норм-принципів дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, норми-принципи, виражаючи в концентрованому вигляді засадничі положення сутнісного характеру, є центральною ланкою правового регулювання, тому закріплювати їх необхідно в кожному законі, окрім допоміжних. Формулюючи норми-принципи, суб’єкт правотворчості повинен чітко відмежувати їх від норм-декларацій та основних норм права. Для цього обов’язково слід використовувати найменування „принцип” у тексті нормативно-правового акта. Так, на думку О.Ф. Воронова, принцип будь-якої галузі права повинен мати зрозумілу назву та чітке формулювання [146, с.51].

У протилежному випадку суб’єкту права досить складно кваліфікувати ту чи іншу норму права в якості норми-принципу. Наприклад, суддя КС України М.І. Корнієнко в окремій думці щодо Рішення КС України від 10 лютого 2000 р. № 2-рп/2000 (справа про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги) зазначає, що норма ч. 2 ст. 5 Закону України „Про ціни і ціноутворення”, відповідно до якої „у разі виникнення заборгованості по виплаті заробітної плати, стипендій, пенсій та інших соціальних виплатах забороняється до погашення такої заборгованості підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги та послуги громадського транспорту”, є нормою-принципом [183, с.36]. Незважаючи на значний соціальний резонанс і важливість цієї правової норми, згідно з нашою позицією, вона є різновидом правоустановчих норм права, а не спеціалізованих.

По-друге, норми-принципи об’єктивуються в тексті нормативно-правового акта двома основними способами: у формі переліку найменування

принципів або короткого опису сутності принципу. Утім, можливе одночасне поєднання цих підходів у одному нормативно-правовому акті, прикладом чого є КАС України. Розкриття змісту кожної норми-принципу необхідно у випадку, коли, має місце яскраво виражена своєрідність принципу, що лежить в основі певного нормативно-правового акта, та предметом регулювання акта є широке коло суспільних відносин (такими нормативно-правовими актами є кодекси).

По-третє, обов'язковою вимогою є забезпечення взаємоузгодженості та взаємозв'язку між нормами-принципами, що закріплені в різних нормативно-правових актах. У свою чергу це передбачає: а) формулювання сутності одного й того ж принципу в різних законах не повинно відрізнятися один від одного, крім випадків, коли це, дійсно, обумовлено галузевою специфікою; б) закони, що регулюють близькі сфери суспільних відносин, не повинні містити суттєво відмінні системи норм-принципів; в) між законами, що ґрунтуються на одній системі принципів, повинна існувати „практика відсилок” до норм-принципів, які закріплені в нормативно-правовому акті вищої юридичної сили [54, с.118].

За умови свого належного змістового формулювання й адекватного закріплення норми-принципи отримують реальну можливість реалізовувати свій функціональний потенціал як один із стрижневих елементів МПР. Окрім того, як підкреслює М.І. Козюбра, наявність стабільних і чітко сформульованих принципів – одна з важливих умов досягнення поєднання стабільності та мобільності правового регулювання, підвищення його ефективності. Причому принципи права, незалежно від їх рівня, повинні фіксуватися виключно в законах, а не в підзаконних актах, тим більш відомчих [126, с.193].

Слідуючи логіці викладення матеріалу дисертації, потрібно безпосередньо зупинитися на проблемах функціонування дефінітивних норм права у МПР. Однак перед цим відмітимо, що норма-дефініція – це форма (метод) зміни права, адже запропонувати належну формулу, котра розкриває юридичне поняття, іноді може мати не менше значення, ніж серйозне технічне відкриття (М.М. Полянський) [54, с.124]. Як слушно зазначає з цього приводу А.А. Козловський, оптимальна (вдала, адекватна, імпліцитно релевантна)

законодавча дефініція є не консервацією буття, а являється його самопородженням, самопородженням права [124, с.122].

Ураховуючи ці вихідні міркування, що доповнюють загальне уявлення про юридичну природу норм-дефініцій, перейдемо до проблем їх існування.

Так, дискусійною залишається відповідь на питання про те, що, власне, визначається. У попередньому розділі дисертації нами в межах традиційної логічної системи було проведено розмежування між термінами та поняттями права. Установлено, що дефініюванню підлягають лише останні. Однак вивчення літератури [57, с.481; 120, с.66] й аналіз чинного законодавства, де розміщуються норми-дефініції, свідчить, що в якості логічного предмета визначення вказуються різні явища. Наприклад, ст. 2 БК України носить назву „Визначення основних термінів” [25], ст.1 МК України – „Визначення основних термінів і понять” [170], ст. 3 КАС України – „Визначення понять” [121], ст. 32 КПК України – „Роз’яснення значення термінів Кодексу” [143].

Вважаємо, що визначенню в нормативно-правових актах повинні підлягати лише поняття [290, с.95], якщо вони за об’єктивними ознаками можуть бути предметом регламентації. Це представляється правильним не тільки з формально-логічного боку, але і з точки зору гносеології, а також із позиції функціонального призначення, діалектики розвитку наукового знання.

Утім, не тільки логічний предмет дефініювання не з’ясований однозначно в чинному законодавстві, але й техніко-юридичні формули його (предмета) реалізації суттєво різняться. Зокрема найчастіше використовуються такі техніко-юридичні „формули” („зв’язки-конструкції”): „наведені нижче терміни та (або) поняття вживаються в такому значенні”, „у цьому Законі вживаються такі основні поняття” та ін. Із цього слідує, що потрібна уніфікація цього фрагмента організації функціонування норм-дефініцій, вироблення адекватної формули, яка б одноманітно розпочинала статті (або інші структурні частини) з дефінітивними нормами права. Цю формулу бажано сформулювати в законі „Про нормативно-правові акти”, що не може обійтися без характеристики природи норм-дефініцій та інших видів спеціалізованих норм права.

Водночас не кожне поняття права потребує нормативної (легальної) дефініції [114, с.173; 123, с.170; 279, с.16]. Потрібно диференційовано підходити до цієї проблеми. Узагальнюючи різні погляди з цього приводу, зазначимо, що норми-дефініції в нормативно-правових актах рекомендується розміщувати в таких випадках: а) у поняття вкладається відповідний зміст із урахуванням мети нормативно-правового акта або законодавець потребує необхідності змінити (звужити, розширити) зміст та (або) обсяг поняття для конкретизації сфери правового регулювання; б) поняття створено шляхом переосмислення загальновживаного слова з використанням рідкісних, спеціальних (у тому числі юридичних) або іноземних слів, не повністю опановані носіями мови; в) найменування поняття формулюється за допомогою слів, які викликають численні смислові асоціації; г) термін, що номінує конкретне поняття, використовується виключно в юриспруденції та невідомий особам, які не займаються юридичною діяльністю [48, с.68].

Окреслена проблема має й інший аспект, що пов'язаний із „гіпертрофією” („інфляцією”) норм-дефініцій у МПР, невиправданою диспропорцією між обсягом основних норм права в законі та кількістю в ньому дефінітивних норм права тощо. Звідси можна стверджувати, що до введення в законодавчий обіг норм-дефініцій слід підходити дуже прискіпливо та виважено [123, с.170 – 173]. У цьому контексті фахівець у галузі кримінального права З.А. Тростюк резюмує, що важливим засобом удосконалення мовної форми КК України й надалі залишається вироблення чітких критеріїв законодавчого закріплення визначень понять, які позначаються у КК України за допомогою різних термінів і термінологічних зворотів. При цьому ця складна робота – визначення понять – не повинна проводитися швидко та хаотично [57, с.483].

У той же час дефінітивні норми права мають бути взаємопогодженими, тобто є недопустимим існування в межах МПР двох різних дефініцій одного поняття. Адже в такому випадку мова йде про одне поняття, тому виникає конкуренція між дефінітивними нормами, що в свою чергу порушує єдність та узгодженість МПР, породжує „дефінітивний хаос” [196, с.6]. Виключення з

цього складають лише випадки, коли норма-дефініція формулюється для цілей конкретного нормативно-правового акта. Варто зауважити, що сучасна вітчизняна практика вживання терміна в нормативно-правовому акті в певному значенні набуває рис загального та уніфікованого правила.

У попередньому розділі дисертації під час загальної характеристики формальних ознак норм-дефініцій увага була зосереджена на їх формі викладення та місці розміщення в нормативно-правовому акті. Ці питання потребують ретельного опрацювання, з огляду на низку дискусійних моментів.

Однак перед тим, як перейти до аналізу форм об'єктивації дефінітивних норм права, розглянемо логічні способи формулювання останніх. В юридичній літературі наводяться, зокрема родовидові (класичні), генетичні, описові (казуїстичні), перелікові (екстенсивні), цифрові, контекстуальні (неявні, приховані) та інші види дефініції. Узагальнення численних підходів надає підстави резюмувати, що в залежності від логічного способу формулювання норм-дефініцій, вони поділяються на родовидові (предметні, генетичні, цифрові та ін.), описові (казуїстичні, перелікові) та комбіновані (включають елементи перших двох різновидів). У зв'язку з цим відмітимо, що з точки зору юридичної сутності, всі дефініції (крім контекстуальних) будь-яких понять (окрім оціночних – обов'язок роз'яснення яких знаходиться в компетенції судових або інших органів державної влади [290, с.68 – 71]), об'єктивовані в нормативно-правових актах [54, с.144; 196, с.46], можуть бути кваліфіковані в якості самостійного виду спеціалізованих норм права – дефінітивних.

Виходячи з наведеного вище та результатів аналізу чинних нормативно-правових актів, можна виокремити дві форми „матеріалізації” норм-дефініцій:

– у вигляді окремого нормативного правила, якому з граматичної точки зору відповідає самостійне речення, а з точки зору структури конкретного нормативно-правового акта корелює окрема стаття або частина (пункт, підпункт) статті чи іншої структурної компоненти. Наприклад, ч. 1 ст. 11 КК України: „Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину” [142];

– у вигляді частини нормативного положення, основною „цільовою установкою” якої є вираження дефініції. Наприклад, ч. 1 ст. 115 КК України: „Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п’ятнадцяти років” [142].

У першому випадку, безсумнівно, має місце повноцінна дефінітивна норма, а стосовно другого варіанта в літературі мають місце розбіжності. Зокрема пропонується визнати таку дефініцію частиною іншої норми. Так, Т.С. Подорожна відмічає, що законодавча дефініція є найважливішою частиною норми права та виступає стосовно неї первинним елементом МПР [196, с.30]. Згідно з нашою позицією, для такого твердження відсутні підстави, оскільки, по-перше, така норма-дефініція, як правило, за змістом і структурно виокремлюється з іншої норми права, за допомогою таких слів як „тобто”, „є”, а також розділових знаків [57, с.469]; по-друге, правило, що міститься в нормі не змінюється у випадку мисленнєвого „винесення” за його межі дефініції; по-третє, такій „імплантованій” дефініції притаманні всі змістові та функціональні риси норм-дефініції. У свою чергу О.В. Дьомін таке „об’єднання” норми-дефініції з нормою-правилом пояснює прагненням законодавця до економії нормативного матеріалу, його оптимізації [56, с.68].

Нарешті, можна перейти до наступного проблемного питання – місця розташування норм-дефініцій у структурі нормативно-правового акта. З цього приводу в попередньому розділі дисертації нами була сформульована загальна закономірність, яка в межах цього підрозділу потребує деякої конкретизації.

У правотворчій практиці використовується декілька варіантів вирішення цього питання, вибір кожного з них обумовлений різними обставинами:

1. Розміщення сукупності норм-дефініцій у окремій статті переважно на початку нормативно-правового акта. Наприклад, ст. 1 Закону України „Про недержавне пенсійне забезпечення” від 9 липня 2003 р. № 1057-IV [95]. На теперішній час такий варіант є одним із найбільш поширених, оскільки використовується практично в кожному законі. Проте наявність такої „статті-гlossарія” у фаховій літературі викликає діаметрально протилежні позиції.

Вважаємо, що цей спосіб розташування дефінітивних норм права підходить для невеликих за обсягом нормативно-правових актів, призначених у більшості випадків для спеціалістів конкретної сфери суспільної життєдіяльності.

2. Розміщення норми-дефініції в нормативно-правовому акті переважно одразу при першому вживанні в тексті конкретного терміна, що номінує певне поняття права, котре у свою чергу потребує визначення. Наприклад, гл. 85 ЦК України „Спадкування за заповітом” (ст. 1233 – 1257) [271]: ст. 1233 – містить норму-дефініцію, що розкриває зміст поняття „заповіт”. Такий варіант прийнятний для актів, які мають значний обсяг, зокрема кодексів.

3. Комплексний спосіб розміщення норм-дефініцій: коли поряд з окремою статтею, що містить низку основних дефінітивних норм, в нормативно-правовий акт включаються відмінні норми-дефініції при першому згадуванні поняття, на визначення якого вони сфокусовані. Наприклад, окреслений спосіб розташування дефінітивних норм знайшов своє втілення в Законі України „Про банки і банківську діяльність” [83]. Однак за такого підходу, з метою уникнення суб’єктивізму правотворця, важливе значення має порядок і критерії розмежування „основних” і „неосновних” норм-дефініцій.

4. Розміщення норм-дефініцій у преамбулах нормативно-правових актів [196, с.50]. До прикладу, преамбула Закону України „Про енергозбереження” від 1 липня 1997 р. № 74/94-ВР [92] містить 16 дефінітивних норм права [59, с.251]. Цей варіант вираження норм-дефініцій викликає дискусії серед учених. Так, В.М. Баранов, один із прихильників цього способу, зазначає, що найдоцільніше законодавчі дефініції розміщувати у преамбулах нормативно-правових актів. Причому правознавець підкреслює, що роль преамбул законодавчих актів за такого підходу неодмінно зросте [12, с.40]. Підтримуючи останнє судження в частині необхідності підвищення юридичного значення преамбул нормативно-правових актів, ми послідовно наголошуємо на тому, що преамбула – виключне місце розташування окремих видів норм-декларацій.

5. Розміщення норм-дефініцій у примітках до статей нормативних актів [196, с.47]. Зокрема у примітці до ст. 260 КК України [142] знайшли

об'єктивацію дві норми-дефініції. Утім, практика закріплення норм-дефініцій у примітках до статей також оцінюється в літературі неоднозначно. Враховуючи як позитиви, так і недоліки цього способу розташування дефінітивних норм права, вважаємо, що у виняткових випадках, коли дефінітивне правило не може бути поміщене в текст статті, допускається його включення у примітку до неї.

Окрім того, до серйозних дефектів вітчизняної правотворчості належить проблема прогалин дефінітивного регулювання [120, с.69; 186, с.250; 189, с.98]. Так, наприклад, відсутність низки норм-дефініцій, які б розкривали зміст та (або) встановлювали обсяг таких понять як „зона відчуження” [214, с.305], „медична допомога” [214, с.283], „охоронюваний законом інтерес” [213, с.238], „утриманство” та „член сім'ї” [214, с.288] створило додаткові перешкоди для КС України під час офіційного тлумачення Конституції України та вітчизняних законів, у тексті яких використовуються відповідні терміни.

Разом із тим, відсутність норм-дефініцій у деяких законах не тільки є формально-юридичним дефектом, не лише законодавчою помилкою, але й тягне серйозні негативні політико-юридичні, морально-психологічні наслідки, наносить істотну економічну шкоду. Як слушно зауважує з цього приводу Ю.О. Тихомиров, факт відсутності дефініцій у законі, що регулює економічну діяльність, цілком виправдано відноситься до спеціальних критеріїв корупціогенності нормативно-правового акта [12, с.48; 202, с.112; 216, с.31].

Із урахуванням викладених міркувань щодо напрямів удосконалення окремих різновидів спеціалізованих норм права, потрібно в цьому ж контексті зробити загальні висновки стосовно цього виду норм права в цілому:

По-перше, спеціалізовані норми права повинні відповідати логічним (смилова єдність, завершеність), мовним (ясність, точність, лаконічність, доступність нормативного тексту), соціальним (доцільність, своєчасність, узгодженість з іншими соціальними нормами і тенденціями розвитку правової системи України) та власне юридичним вимогам якісного вираження правових норм у формально-юридичних джерелах права [114, с.160, 231; 290, с.46 – 64].

По-друге, наріжним каменем використання спеціалізованих норм права повинно стати загальне правило – у вітчизняному законодавстві їхня питома вага, кількість має бути необхідною та достатньою для ефективного правового регулювання суспільних відносин. Причому спеціалізовані норми права повинні бути головним провідником ідеї „просто про складне” у МПР.

По-третє, у відповідності з системними галузевими та міжгалузевими зв'язками, що існують між правовими нормами, спеціалізовані норми права призначенні здійснювати ієрархічну системо- і структуроутворюючу функцію під час викладення основних юридичних норм. У першу чергу це стосується новітніх галузей вітчизняної системи права, наприклад, космічного права (І.П. Андрушко). У цьому контексті привертає увагу позиція В.Л. Федоренка про існування зв'язку між окремими компонентами логічної структури інституту конституційного права України та спеціалізованими нормами права. Так, дослідник переконує, що титульні категорії інститутів конституційного права України знаходять своє втілення в нормах-дефініціях, принципи цих інститутів – у нормах-принципах, а функціональна складова, як правило, одержує своє матеріальне відображення в нормах-меті, норма-цілях і нормах-завданнях [260, с.431]. Разом із тим, посідаючи важливе місце у МПР, спеціалізовані норми права не повинні підміняти основні правові норми, вступати в „конкуренцію” з ними за обсягом та якістю „регулювання”.

По-четверте, під час формулювання та закріплення спеціалізованих норм права слід намагатися передбачати та заздалегідь оцінити майбутні наслідки їх дії, з тим щоб на стадії підготовки проекту нормативно-правового акта запобігти негативним результатам. Своєчасне виявлення недоліків, прорахунків дозволить уникнути тривалої процедури внесення змін у чинні нормативно-правові акти. Під час розміщення спеціалізованих норм права в конкретних нормативно-правових актах слід ураховувати не тільки галузь законодавства, до якої належить цей акт, але й усі наявні міжгалузеві системні зв'язки.

По-п'яте, функціонування спеціалізованих норм права у МПР повинно ґрунтуватися на конструктивних, вихідних засадах. З огляду на стійку

залежність (чим обґрунтовано складніша процедура, тим вища якість прийнятої норми права, і, навпаки, спрощений підхід породжує помилки в законі) варто в пояснювальній записці до проектів нормативно-правових актів поряд із викладенням необхідності їх прийняття, цілей та основних положень розміщувати характеристику співвідносності норм-принципів і норм-дефініцій.

Окрім того, слушною вбачається позиції В.В. Лазарева та С.В. Липня, які стверджують, що в останні роки в юридичній літературі спостерігається дещо інший, відмінний підхід до загальної оцінки значення спеціалізованих норм права, і в цьому є певний сенс. Заперечується їх нібито виключно службова, допоміжна роль на відміну від основних норм-правил поведінки. На переконання дослідників, це пов'язано з юридичним визнанням загальнолюдських цінностей, розвитком демократичних засад [151, с.245].

Дійсно, акцентування уваги лише на спеціалізації норма права у МПР як на єдиній причині виникнення спеціалізованих норм у системі права, не дозволяє ретельно осмислити їх природу. Помітний вплив на появу та розвиток цих норм права здійснило зростання інтересу до ідеї людської свободи як сутності права, його першоджерела, перенесення центру тяжіння на забезпечення природних прав і свобод людини [190, с.55 – 64]. Адже коли загальнолюдські цінності обумовлюють зміст реалізації права, то в суб'єкта правотворчості виникає обов'язок викладати („матеріалізувати”) норми права в нормативно-правових актах таким чином, щоб забезпечити їх одноманітне розуміння, реалізацію та застосування, а також не допустити зловживання з боку влади. Очевидно, що в якості одного із способів виконання цього обов'язку потрібно кваліфікувати використання спеціалізованих норм права.

Так, прагнучи неоднозначності у трактуванні норм права з метою обмеження прав людини, суб'єкт правотворчості використовує складний стиль об'єктивації юридичних норм. В якості прикладу наведемо міркування Т.В. Кашаніної стосовно природи дефінітивних норм права. Відповідно до її позиції, в Радянському Союзі дефініції як спосіб правотворчої техніки не був

інтелектуально належно опанований, оскільки законодавство було зорієнтовано не стільки на громадян, скільки виключно на владу [114, с.170].

І, навпаки, якщо суб'єкт правотворчості зацікавлений у гармонізації суспільних відносин належним чином із забезпеченням прав особистості, то він намагається уникнути двозначності, незрозумілості за допомогою чітких уніфікованих та універсальних формулювань дефініцій важливих понять права, засадничих і цільових (мотиваційних) нормативно-правових положень. Із часом така практика набуває надзвичайно високої культурної цінності. Адже відповідно до сентенції давньоримських учених „право може та повинно бути визначеним” („*ius finitum et possit esse et debeat*”) [104, с.7; 186, с.87]. Тому неухильне, добросовісне закріплення спеціалізованих норм у нормативних актах потрібно розглядати як обов'язкову вимогу їх правового характеру.

Отже, є всі підстави резюмувати, що, з одного боку, спеціалізовані норми права в аксіологічному аспекті є результатом розширення горизонту демократизації та гуманізації процесу правотворчості в сучасному суспільстві, а з іншого – одним із показників, який, по-перше, дозволяє кваліфікувати конкретну державу як цивілізовану та правову, по-друге, демонструє рівень усвідомлення владою антропоцентричного сенсу свого призначення.

Висновки до розділу 3

З огляду на викладене вище, слід зупинитися на таких висновках:

1. Комплексне дослідження питання ролі спеціалізованих норм права у МПР правової системи України включає вивчення функцій цього виду норм права, а також осмислення порядку їх реалізації. Функції спеціалізованих норм права – це потенційна, об'єктивна здатність останніх бути одночасно субсидіарним регулятором суспільних відносин та інтеграційним й уніфікаційним елементом МПР, яка обумовлена закономірностями їх розвитку

та реалізується за допомогою цілеспрямованої дії на відносини, що потребують упорядкування, та системні властивості (параметри) МПР. Система функцій спеціалізованих норм права включає в себе три взаємопов'язані рівні: загальний (родовий), особливий (видовий) і конкретний (підвидовий). Функціональна спрямованість спеціалізованих норм права у МПР правової системи України проявляється під час їх реалізації.

2. Спеціалізовані норми права як елемент МПР функціонують в умовах національної правової системи, що можна порівняти з потужним чинником комплексної дії. Саме тому компаративно-правову характеристику спеціалізованих норм права потрібно здійснювати з урахуванням національних особливостей МПР правової системи конкретної правової сім'ї. Спеціалізовані норми права посідають важливе місце у МПР правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей. Про це свідчить закріплення окремих видів цих юридичних норм у джерелах права, а також інтерес науковців країн романо-германської й англо-американської правових сімей до осмислення сутності спеціалізованих норм права. Разом із тим, між двома цими правовими сім'ями існують істотні відмінності, котрі в тому числі проявляються в особливостях спеціалізованих норм права.

3. Призначення юриспруденції полягає не тільки в характеристиці спеціалізованих норм права, а й у виробленні пропозицій стосовно напрямів їх можливого удосконалення, що є одним з факторів підвищення ефективності правового регулювання в Україні. У загальному плані процес покращення змістово-формальних якостей спеціалізованих норм права на сучасному етапі, безумовно, передбачає їх концептуальний аналіз і перевірку на відповідність основним закономірностям, які притаманні правовій системі України. У ціннісному аспекті спеціалізовані норми права є результатом тенденцій демократизації та гуманізації процесу правотворчості. Функціонування спеціалізованих норм права забезпечує загальну передбачуваність МПР правової системи України, а отже, сприяє свободі дій суб'єктів права.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявляється в розробці основних положень загальнотеоретичної концепції спеціалізованих норм права як елемента МПР. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. МПР як важливе правове явище постійно перебуває в колі наукових інтересів і дискусій, визначаючи напрями дослідницьких пошуків у сучасному правознавстві. Основні проблеми, що виникають під час осмислення МПР, потрібно розглядати на двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих рівнях – методологічному та теоретичному. Встановлено, що в результаті розвитку теорії МПР у юридичній науці сформувалися такі методологічні підходи до його інтерпретації як інструментальний, діяльнісний, системний, комплексний і комунікативний. В основі кожного з них знаходиться певний набір прийомів пізнавальної діяльності, що визначається метою та змістом завдань конкретного науково-теоретичного дослідження.

2. У контексті інструментального підходу, який підтримує здобувач, під МПР слід розуміти систему юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується стабільне впорядкування суспільних відносин із метою найбільш оптимального узгодження індивідуальних, громадських і державних інтересів суб'єктів права, встановлення законності та правопорядку. Елементами МПР є такі юридичні засоби: норми права, правові відносини, акти застосування й акти тлумачення норм права. При цьому МПР є системою, котра в дійсності не відповідає лінійній схемі. МПР характеризується системними, телеологічними та гносеологічними ознаками. Суть останніх полягає в тому, що МПР забезпечує системно-функціональне бачення юридичних засобів, зокрема норм права, під час правового впорядкування суспільних відносин.

3. Норми права як елемент МПР доцільно вивчати в межах конкретного методологічного підходу до його інтерпретації. Найбільш дослідницько-

результативним дисертант вважає інструментальний підхід, відповідно до якого за нормою права визнається статус ключового юридичного засобу. У дисертації норма права розглядається як універсально-регулятивне явище, що поєднує в собі інтелектуально-вольовий зміст і форму права, характеризується сукупністю змістових, функціональних і формальних ознак, а також двохелементною структурою. Норма права – це обов’язкове, формально визначене, цілісне, логічне завершене правило загального характеру, що відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості та гарантоване ними, включаючи можливість застосування примусу, з метою регулювання суспільних відносин. Обґрунтовано, що норми права – центральна ланка, первинний елемент у МПР. Причому ґносеологічний потенціал останнього дає можливість осмислити юридичну природу норм права з урахуванням їх спеціалізації. Основна функція норм права у МПР полягає в упорядкуванні (гармонізації) суспільних відносин.

4. Одним із проявів спеціалізації окремих явищ у правовій системі суспільства є спеціалізація норм права у МПР. Остання є об’єктивним напрямом розвитку системи юридичних засобів, що відображає рівнозначний інтенсивний процес у різних соціальних сферах і спрямований на врахування особливостей суспільних відносин, упорядкування яких здійснюється функціонально визначеним видом норм права. Спеціалізація норм права у МПР має важливе значення, оскільки виступає ключовим критерієм диференціації системи права, дозволяючи поряд із правоустановчими та правоохоронними нормами виокремлювати спеціалізовані норми права. Наукові розробки у сфері дослідження спеціалізованих норм права пропонується розглядати за такими основними напрямками – загальнотеоретичним, галузевим і видовим.

5. Результати аналізу й узагальнення наукових напрацювань із предмету дослідження дозволили виокремити загальні та специфічні ознаки спеціалізованих норм права. Це дало можливість сформулювати визначення спеціалізованих норм права як обов’язкових, формально визначених, цілісних,

логічно завершених правил підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР. У свою чергу структура спеціалізованих норм права – це сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність цього виду норм права. Обґрунтовано доцільність застосування двохелементного підходу до внутрішньої будови спеціалізованих норм права, що дозволяє виявити умови та порядок їх функціональної взаємодії з іншими нормами права. Як результат, аргументовано, що спеціалізовані норми права складаються з гіпотези та диспозиції, що характерно для структури правоустановчих норм права.

6. Вивчення правових явищ, котрі в юридичній літературі кваліфікуються як окремі види спеціалізованих норм права, дає підстави дисертанту стверджувати, що з огляду на змістові, функціональні та формальні ознаки їх потрібно відносити до класу правоустановчих норм права. У той же час деякі з цих правових явищ не можуть розглядатися не лише в якості спеціалізованих норм права, а й юридичних норм взагалі. Натомість доведено, що самостійними різновидами спеціалізованих норм права є норми-декларації (декларативні норми права), норми-принципи та норми-дефініції (дефінітивні норми права).

7. Функції спеціалізованих норм права – це відносно відокремлені напрями дії спеціалізованих норм права на суспільні відносини та системні властивості МПР, потреба в реалізації яких обумовлює необхідність існування спеціалізованих норм права. Система функцій спеціалізованих норм права включає три рівні: загальний (родовий), особливий (видовий) і конкретний (підвидовий). Ця діалектика загального, особливого та конкретного не дозволяє спрощено тлумачити зв'язок між рівнями функцій спеціалізованих норм права. До першого з них належать інформаційна, виховна і трансляційна функції, а до особливого – субсидіарно-регулятивна, інтеграційна та уніфікаційна. Конкретний рівень функцій спеціалізованих норм права представлений:

функціями норм-декларацій – орієнтаційною, ідеологічною, прогностичною, стимулюючою; функціями норм-принципів – безпосередньо-регулятивною, стабілізаційною, фільтраційною, субординаційною; функціями норм-дефініцій – пізнавальною, комунікативною, праксеологічною, формалізуючою.

Автором встановлено, що для спеціалізованих норм права здебільшого є властивою опосередкована форма реалізації, яка характеризується певними відмінностями залежно від конкретного виду цих юридичних норм. У МПР правової системи України спеціалізовані норми права відіграють системоутворюючу, системоспрямовуючу та системозберігаючу роль, так як протидіють його розбалансованості, деструктивності, дозволяючи функціонувати як єдине, погоджене та консолідоване ціле.

8. Порівняльно-правовий аналіз спеціалізованих норм права слід здійснювати з обов'язковим урахуванням специфіки МПР правової системи конкретної правової сім'ї. Спеціалізовані норми права посідають вагоме місце в МПР правових систем романо-германської та англо-американської правових сімей, хоча між останніми існують суттєві відмінності, які зокрема проявляються в особливостях спеціалізованих норм. Так, у правових системах англо-американської правової сім'ї спеціалізовані норми права вносять у функціонування механізму правового регулювання домінанту певного стримування, а у правових системах романо-германської правової сім'ї вони, навпаки, зорієнтовані на стимулювання дії механізму правового регулювання.

9. Необхідність удосконалення спеціалізованих норм права зумовлюється існуванням причинно-наслідкового зв'язку між покращенням їх істотних якостей і підвищенням ефективності правового впорядкування суспільних відносин в Україні. У цьому контексті акцентується увагу на важливості закріплення у вітчизняному законодавстві такої кількості спеціалізованих норм права, яка є достатньою для ефективного правового регулювання. При цьому спеціалізовані норми права не повинні підміняти основні юридичні норми, вступаючи в конкуренцію з ними за обсягом та якістю регулювання.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкетування працівників міліції

Додаток А.1

Анкета

для працівників міліції

(із метою вивчення правової природи спеціалізованих норм права
як елемента механізму правового регулювання)

Шановний респонденте, кафедрою теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ досліджується юридична природа спеціалізованих норм права, їх місце та роль у механізмі правового регулювання.

Просимо Вас дати відповіді на поставлені запитання. Позначте, будь ласка, зрозумілим знаком порядковий номер однієї чи кількох обраних відповідей, які, на Вашу думку, є правильними, або, в передбачених випадках, письмово викладіть власні міркування. Зміст анкети Ви можете доповнити своїми зауваженнями та пропозиціями, які поряд із Вашими відповідями матимуть для нас важливе значення. Результати опитування будуть використані в наукових цілях і під час розробки теоретико-практичних рекомендацій з удосконалення чинного законодавства України. Тому звертаємося до Вас із проханням дати відповіді за можливістю на всі питання.

Дякуємо за співпрацю!

1. Ваш стаж роботи в міліції становить:

- ☐ а) до 3 років;
- ☐ б) від 3 до 5 років;
- ☐ в) від 5 до 10 років;
- ☐ г) більше 10 років.

2. Ваша освіта:

- ☐ а) вища;
- ☐ б) незакінчена вища;
- ☐ в) середня спеціальна;
- ☐ г) інше: _____.

3. Чи маєте Ви уявлення про правову природу (ознаки, структуру, різновиди, функції та інше) спеціалізованих норм права:

- ☐ а) так;
- ☐ б) ні;
- ☐ в) інше: _____.

4. На Ваше переконання, спеціалізовані норми права – це:

- ☐ а) норми, що характеризують рівень уявлення суспільства про добро та зло, справедливість і несправедливість, честь і гідність;
- ☐ б) різновид правових норм, що безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам прав та (або) обов'язків;
- ☐ в) різновид юридичних норм, що спрямовані, з одного боку, на субсидіарне (допоміжне) регулювання суспільних відносин, а з іншого – на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) механізму правового регулювання;
- ☐ г) різновид правових норм, що поширюються на всю територію держави та на всіх суб'єктів.

5. На Вашу думку, на підставі якого критерію (ознаки) в системі права виокремлюються спеціалізовані норми права:

- ☐ а) за предметом правового регулювання суспільних відносин;
- ☐ б) за функціональною спрямованістю, роллю в механізмі правового регулювання;
- ☐ в) за суб'єктом правотворчості;
- ☐ г) за сферою дії в часі.

6. Як Ви вважаєте, який із наведених нижче варіантів переліку ознак стосується юридичної природи спеціалізованих норм права:

- ☐ а) (1) абстраговані від ознак індивідуалізації, вказують лише на ті характерні ознаки поведінки, що є суттєвими, (2) дозволяють учасникам правових відносин обирати певний варіант поведінки залежно від життєвої ситуації, (3) їхній зміст визначається об'єктивною природою того виду суспільних відносин, на упорядкування яких їх спрямовано;
- ☐ б) (1) встановлюють форму та міру заохочення за схвалюваний державою, суспільством варіант поведінки суб'єктів права, (2) не визначають правило поведінки, а, надаючи суб'єктам відому свободу вибору, закликають до активної правомірної поведінки, що є корисною для держави та суспільства;
- ☐ в) (1) спрямовані, з одного боку, на субсидіарне (допоміжне) регулювання суспільних відносин, а з іншого – на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) механізму правового регулювання; (2) володіють підвищеним ступенем загальності; (3) знаходять свою зовнішню об'єктивацію здебільшого на початку спеціально-юридичного джерела права;
- ☐ г) (1) визначають порядок дій суб'єктів у випадку порушення матеріальних норм права; (2) мають процедурний, організаційний характер; (3) адресуються зазвичай уповноваженим суб'єктам права.

7. На Ваш погляд, який із наведених нижче варіантів переліку юридичних норм є різновидами спеціалізованих норм права:

- ☐ а) загальні (загальнозакріплювальні), дефінітивні, декларативні (норми-принципи, норми-завдання), оперативні, колізійні норми права;
- ☐ б) норми-фікції, норми-преюдиції, норми-презумпції, норми-конструкції;
- ☐ в) норми-засади (норми-начала), норми-принципи, визначально-установчі норми, норми-дефініції;
- ☐ г) норми-декларації, норми-принципи, норми-дефініції.

8. Як Ви вважаєте, які функції виконують норми-декларації (в якості прикладу пропонується декларативна норма, що закріплена в ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і

свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”):

- ☐ а) орієнтаційну, ідеологічну, прогностичну, стимулюючу;
- ☐ б) охоронну, превентивну, трансляційну, службову;
- ☐ в) цільову, інформаційну, мотиваційну, комунікативну;
- ☐ г) регулятивну, охоронну, установчу, виховну;
- ☐ г) інше: _____.

9. На Ваше переконання, на здійснення яких функцій зорієнтовані норми-принципи (в якості прикладу пропонується норма-принцип, що об’єктивована в ч. 3 ст. 2 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу”):

- ☐ а) інтеграційну, сигнально-орієнтаційну, загальнозакріплювальну, виховну;
- ☐ б) безпосередньо-регулятивну, стабілізаційну, фільтраційну, субординаційну;
- ☐ в) інтеграційну, регулятивну, охоронну, комунікативну;
- ☐ г) ідеологічно-виховну, онтологічну, акумулюючу, критичну;
- ☐ г) інше: _____.

10. На Вашу думку, на виконання яких функцій сфокусовані норми-дефініції (в якості прикладу пропонується дефінітивна норма, що розміщена в ст. 23 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності”):

- ☐ а) установчу, моделюючу, правоохоронну, регулятивну;
- ☐ б) евристичну, інтерпретаційну, орієнтаційну, описову;
- ☐ в) інформаційну, констатуючу, акумулюючу, символічну;
- ☐ г) пізнавальну, комунікативну, праксеологічну, формалізуючу;
- ☐ г) інше: _____.

11. Чи вважаєте Ви за доцільне та правильне під час реалізації та застосування основних (правоустановчих і правоохоронних) норм права звертатися до норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій:

- ☐ а) так;
- ☐ б) ні;
- ☐ в) інше: _____.

12. На Ваш погляд, чи необхідно закріплювати норми-принципи в усіх законах, окрім допоміжних (оперативно-забезпечувальних):

- ☐ а) так;
- ☐ б) ні;
- ☐ в) інше: _____.

13. Як Ви вважаєте, норми-дефініції розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг:

- ☐ а) терміна;
- ☐ б) поняття;
- ☐ в) терміна та поняття;
- ☐ г) інше: _____.

14. Чи згодні Ви з думкою, що удосконалення спеціалізованих норм права сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні:

- ☐ а) так;
- ☐ б) ні;
- ☐ в) інше: _____.

15. На Ваше переконання, чи потрібно під час вивчення спеціалізованих норм права в механізмі правового регулювання спершу в загальному охарактеризувати цей механізм:

- ☐ а) так;
- ☐ б) ні;
- ☐ в) інше: _____.

Додаток А.2

Результати анкетування

Із метою дослідження юридичної природи спеціалізованих норм права нами було проведено письмове опитування 288 працівників міліції. Під час анкетування було поставлено 15 запитань, відповіді на які подано нижче у структурованому вигляді з коментарями.

1. Ваш стаж роботи в міліції становить: (а) до 3 років; (б) від 3 до 5 років; (в) від 5 до 10 років; (г) більше 10 років.

Розподіл респондентів анкетування залежно від стажу роботи в міліції представлено на рис. А.2.1.

Згідно з результатами анкетування, з опитаних 288 осіб лише 6 (2,08 %) мають стаж роботи в міліції до 3 років, 108 (37,6 %) – від 3 до 5 років, у той час як 174 особи – понад 5 років, що становить 60,42 % від загальної кількості респондентів (із них 54 особи працюють у міліції більше 10 років).

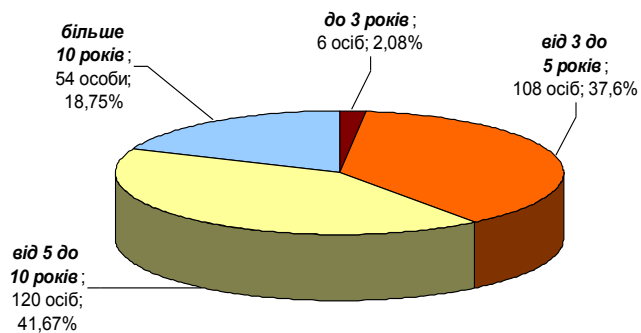

Рис. А.2.1. Розподіл респондентів залежно від стажу роботи в міліції

2. Ваша освіта: (а) вища; (б) незакінчена вища; (в) середня спеціальна; (г) інше.

Розподіл респондентів залежно від освіти представлено на рис. А.2.2.

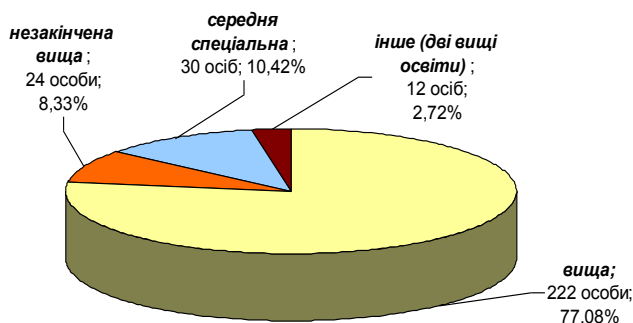

Рис. А.2.2. Розподіл респондентів залежно від освіти

анкетування 12 респондентів (2,72 %) мали дві вищі освіти.

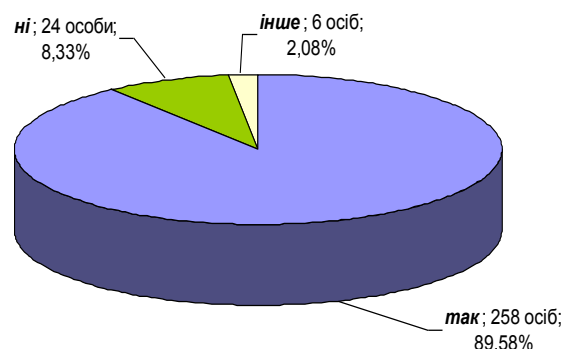
В опитуванні брали участь 222 особи з вищою освітою, що становить 77,08 % від загальної кількості респондентів. Середню спеціальну освіту отримали 30 осіб (10,42 %), а незакінчену вищу – 24 (8,33 %). На момент

3. Чи маєте Ви уявлення про правову природу (ознаки, структуру,

різновиди, функції та інше) спеціалізованих норм права: (а) так; (б) ні; (в) інше.

Розподіл респондентів анкетування залежно від їх уявлення про правову природу спеціалізованих норм права зображено на рис. А.2.3.

За результатами опитування 258 осіб, або 89,58 %, мають уявлення про юридичну природу спеціалізованих норм права. З 288 опитаних 6 працівників міліції (2,08 %) відповіли, що володіють загальним уявленням про цей вид юридичних норм, у той час як 24 особи (8,33 %) – малокомпетентні щодо поставленого питання.

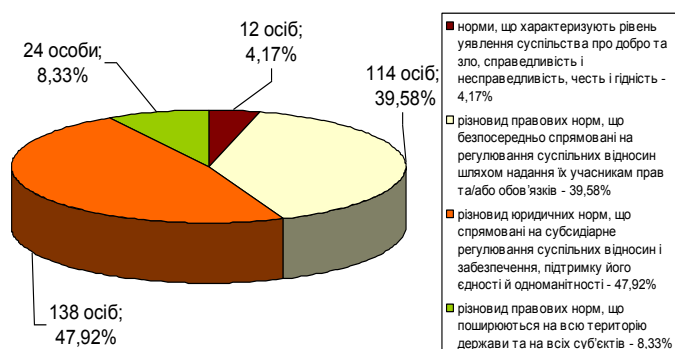
Рис. А.2.3. Розподіл респондентів залежно їх уявлення про природу спеціалізованих норм права

4. На Ваше переконання, спеціалізовані норми права – це: (а) норми, що характеризують рівень уявлення суспільства про добро та зло, справедливість і несправедливість, честь і гідність; (б) різновид правових норм, що безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам прав та (або) обов'язків; (в) різновид юридичних норм, що спрямовані, з одного боку, на субсидіарне (допоміжне) регулювання суспільних відносин, а з іншого – на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) механізму правового регулювання; (г) різновид правових норм, що поширюються на всю територію держави та на всіх суб'єктів.

Розподіл респондентів анкетування залежно від розуміння ними змісту поняття спеціалізованих норм права показано на рис. А.2.4.

Переважає більшість респондентів – 138 осіб (47,92 %) – із наведених доктринальних дефініцій обрали наступну: спеціалізовані норми права – це різновид юридичних норм, що спрямовані на субсидіарне регулювання суспільних відносин і забезпечення, підтримку єдності й одноманітності механізму правового регулювання. Визначення спеціалізованих норм права як

різновиду правових норм, що безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам прав та (або) обов'язків обрали 114 осіб, що складає 39,58 % загальної кількості опитаних. На думку 24 респондентів (8,33 %), спеціалізовані норми права – це різновид правових норм, що поширюються на всю територію

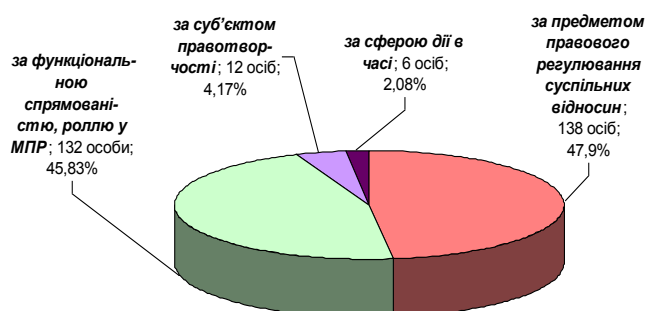
Рис. А.2.4. Розподіл респондентів залежно від розуміння ними змісту поняття спеціалізованих норм права

держави та на всіх суб'єктів, тоді як лише 12 осіб (4,17 %) розуміють під спеціалізованими нормами права норми, що характеризують рівень уявлення суспільства про добро та зло, справедливість і несправедливість, честь і гідність.

5. На Вашу думку, на підставі якого критерію (ознаки) в системі права виокремлюються спеціалізовані норми права: (а) за предметом правового регулювання суспільних відносин; (б) за функціональною спрямованістю, роллю в механізмі правового регулювання; (в) за суб'єктом правотворчості; (г) за сферою дії в часі.

Розподіл респондентів залежно від вибору ними критерію виділення спеціалізованих юридичних норм у системі права представлено на рис. А.2.5.

На думку 138 працівників міліції, що складає 47,9 % опитаних, спеціалізовані норми права в системі права виокремлюються за предметом правового регулювання. Натомість 132 особи (45,83 %) вважають, що критерієм виділення спеціалізованих норм права є їх функціональна спрямованість і роль у механізмі правового регулювання. Решта респондентів

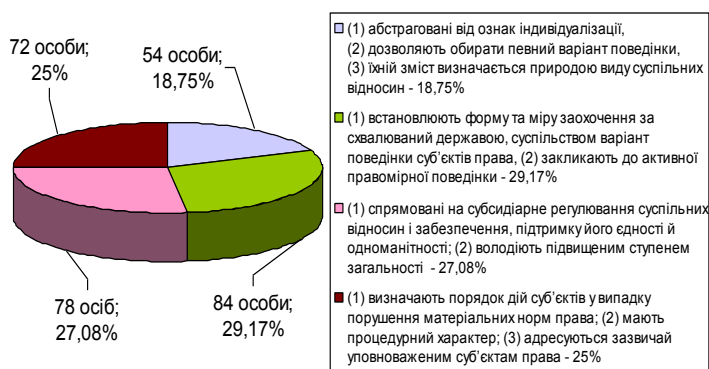
Рис. А.2.5. Розподіл респондентів залежно від вибору критерію виділення спеціалізованих норм права

переконана, що такими критеріями виступають або суб'єкт правотворчості (12 осіб; 4,17 %), або сфера дії в часі (6 осіб; 2,08 %).

6. Як Ви вважаєте, який із наведених нижче варіантів переліку ознак стосується юридичної природи спеціалізованих норм права: (а) (1) абстраговані від ознак індивідуалізації, вказують лише на ті характерні ознаки поведінки, що є суттєвими, (2) дозволяють учасникам правових відносин обирати певний варіант поведінки залежно від життєвої ситуації, (3) їхній зміст визначається об'єктивною природою того виду суспільних відносин, на упорядкування яких їх спрямовано; (б) (1) встановлюють форму та міру заохочення за схвалюваний державою, суспільством варіант поведінки суб'єктів права, (2) не визначають правило поведінки, а, надаючи суб'єктам відому свободу вибору, закликають до активної правомірної поведінки, що є корисною для держави та суспільства; (в) (1) спрямовані, з одного боку, на субсидіарне (допоміжне) регулювання суспільних відносин, а з іншого – на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) механізму правового регулювання; (2) володіють підвищеним ступенем загальності; (3) знаходять свою зовнішню об'єктивацію здебільшого на початку спеціально-юридичного джерела права; (г) (1) визначають порядок дій суб'єктів у випадку порушення матеріальних норм права; (2) мають процедурний, організаційний характер; (3) адресуються зазвичай уповноваженим суб'єктам права.

Розподіл респондентів залежно від вибору ними ознак спеціалізованих норм права подано на рис. А.2.6.

Із опитаних 288 осіб 84 респонденти (29,17 %) вважають, що спеціалізовані норми права: (1) встановлюють форму та міру заохочення за схвалюваний державою, суспільством варіант поведінки суб'єктів права, (2) закликають до активної правомірної поведінки; у той час як 78 осіб (27,08 %) переконані, що спеціалізовані норми права: (1) спрямовані на субсидіарне регулювання суспільних відносин і забезпечення, підтримку

Рис. А.2.6. Розподіл респондентів залежно від вибору ознак спеціалізованих норм права

матеріальних норм права; (2) мають процедурний характер; (3) адресуються зазвичай уповноваженим суб'єктам права. При цьому 54 особи (18,75 %) зазначили, що спеціалізовані норми права: (1) абстраговані від ознак індивідуалізації, (2) дозволяють обирати певний варіант поведінки; (3) їхній зміст визначається природою виду суспільних відносин.

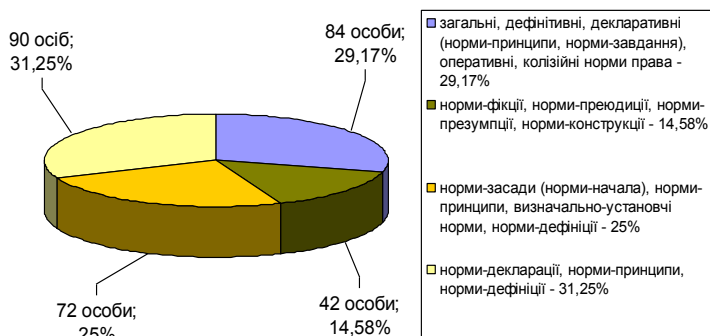
7. На Ваш погляд, який із наведених нижче варіантів переліку юридичних норм є різновидами спеціалізованих норм права: (а) загальні (загальнозакріплювальні), дефінітивні, декларативні (норми-принципи, норми-завдання), оперативні, колізійні норми права; (б) норми-фікції, норми-преюдиції, норми-презумпції, норми-конструкції; (в) норми-засади (норми-начала), норми-принципи, визначально-установчі норми, норми-дефініції; (г) норми-декларації, норми-принципи, норми-дефініції.

Розподіл респондентів анкетування залежно від вибору ними різновидів спеціалізованих норм права представлено на рис. А.2.7.

Значна частина респондентів (90 осіб, що складає 31,25 %) різновидами спеціалізованих норм права вважають: норми-декларації, норми-принципи та норми-дефініції. Водночас 84 опитаних працівників міліції відповіли, що спеціалізовані норми права поділяються на загальні, дефінітивні, декларативні (норми-принципи, норми-завдання), оперативні та колізійні норми права. На думку 72 осіб (25 %), різновидами спеціалізованих норм права являються:

єдності й одноманітності
механізму правового
регулювання; (2) володіють
підвищеним ступенем
загальності. На думку
72 респондентів (25 %),
спеціалізовані норми права:
(1) визначають порядок дій
суб'єктів у випадку порушення

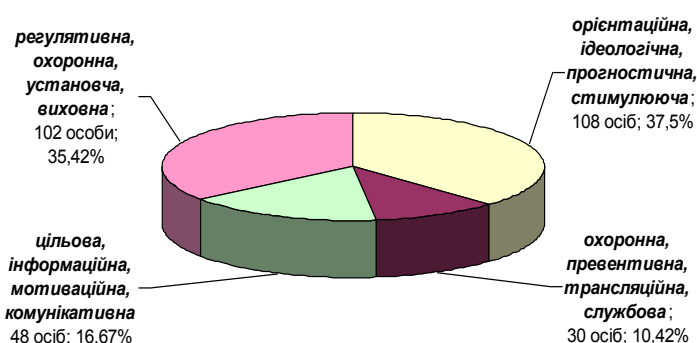
норми-засади (норми-начала),
норми-принципи, визначально-
установчі норми та норми-
дефініції; а на переконання
42 респондентів (14,58 %) –
норми-фікції, норми-преюдиції,
норми-презупції та норми-
конструкції.

Рис. А.2.7. Розподіл респондентів залежно від вибору різновидів спеціалізованих норм права

8. Як Ви вважаєте, які функції виконують норми-декларації (в якості прикладу пропонується декларативна норма, що закріплена в ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”): (а) орієнтаційну, ідеологічну, прогностичну, стимулюючу; (б) охоронну, превентивну, трансляційну, службову; (в) цільову, інформаційну, мотиваційну, комунікативну; (г) регулятивну, охоронну, установчу, виховну; (г) інше.

Розподіл респондентів залежно від вибору ними функцій такого виду спеціалізованих норм права як норми-декларації подано на рис. А.2.8.

Рис. А.2.8. Розподіл респондентів залежно від вибору функцій норм-декларацій

35,42 % опитаних працівників міліції, виступають регулятивна, охоронна, установча та виховна. Крім того, 48 осіб (16,67 %) вважають, що декларативні

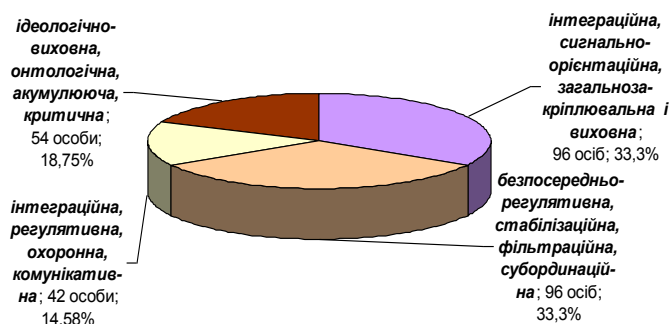
Із опитаних 288 осіб 108 (37,5 %) вважають, що норми-декларації спрямовані на виконання орієнтаційної, ідеологічної, прогностичної та стимулюючої функцій. В якості функцій норм-декларацій, на думку 102 респондентів, або

норми права виконують цільову, інформаційну, мотиваційну, комунікативну функції, а 30 осіб (10,42 %) – охоронну, превентивну, трансляційну, службову. При цьому на поставлене питання респонденти не запропоновували власні варіанти відповідей.

9. На Ваше переконання, на здійснення яких функцій зорієнтовані норми-принципи (в якості прикладу пропонується норма-принцип, що об'єктивована в ч. 3 ст. 2 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу”): (а) інтеграційну, сигнально-орієнтаційну, загальнозакріплювальну, виховну; (б) безпосередньо-регулятивну, стабілізаційну, фільтраційну, субординаційну; (в) інтеграційну, регулятивну, охоронну, комунікативну; (г) ідеологічно-виховну, онтологічну, акумулюючу, критичну; (г) інше

Розподіл респондентів анкетування залежно від вибору функцій норм-принципів зображено на рис. А.2.9.

За результатами опитування рівна кількість респондентів (по 96 осіб, що складає по 33,3 % відповідно) до функцій норм-принципів віднесли в першому випадку: інтеграційну, сигнально-орієнтаційну, загальнозакріплювальну та виховну; а в іншому –

Рис. А.2.9. Розподіл респондентів залежно від вибору функцій норм-принципів

безпосередньо-регулятивну, стабілізаційну, фільтраційну та субординаційну. Майже вдвічі менша кількість опитаних працівників міліції (54 респонденти; 18,75 %) вважають, що функціями норм-принципів являються: ідеологічно-виховна, онтологічна, акумулююча та критична. Водночас 42 особи (14,58 %) відповіли, що, на їх думку, норми-принципи виконують інтеграційну, регулятивну, охоронну та комунікативну функції. Як і в попередньому питанні, власних варіантів відповідей запропоновано не було.

10. На Вашу думку, на виконання яких функцій сфокусовані норми-

дефініції (в якості прикладу пропонується дефінітивна норма, що розміщена в ст. 23 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: „Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності”): (а) установчу, моделюючу, правоохоронну, регулятивну; (б) евристичну, інтерпретаційну, орієнтаційну, описову; (в) інформаційну, констатуючу, акумулюючу, символічну; (г) пізнавальну, комунікативну, праксеологічну, формалізуючу; (г) інше.

Розподіл респондентів анкетування залежно від вибору ними функцій дефінітивних норм права зображено на рис. А.2.10.

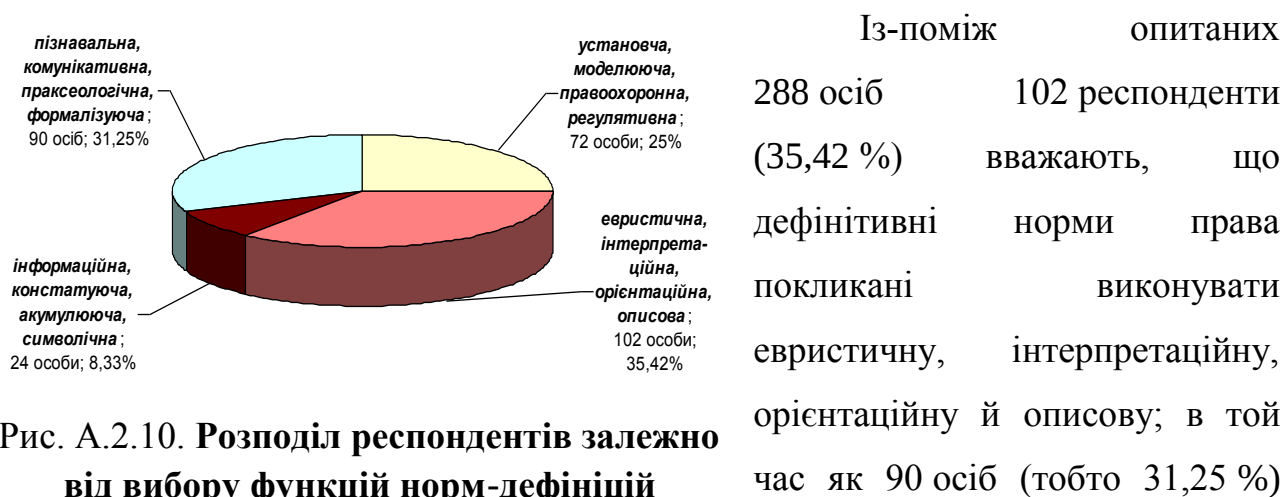

Рис. А.2.10. Розподіл респондентів залежно від вибору функцій норм-дефініцій

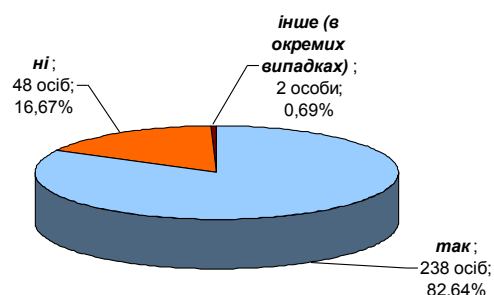
підтримують думку, що норми-дефініції сфокусовані на здійснення пізнавальної, комунікативної, праксеологічної та формалізуючої функцій. Разом із тим, 72 особи (25 %) до функцій дефінітивних норм права віднесли установчу, моделюючу, правоохоронну та регулятивну; й лише 24 працівники міліції (8,33 %) – інформаційну, констатуючу, акумулюючу та символічну. На поставлене запитання респонденти не запропонували власні варіанти відповідей.

11. Чи вважаєте Ви за доцільне та правильне під час реалізації та застосування основних (правоустановчих і правоохоронних) норм права звертатися до норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій: (а) так; (б) ні; (в) інше.

Розподіл респондентів залежно від їх ставлення до необхідності та

доцільності звернення до норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій під час реалізації основних норм права (правоустановчих і правоохоронних) подано на рис. А.2.11.

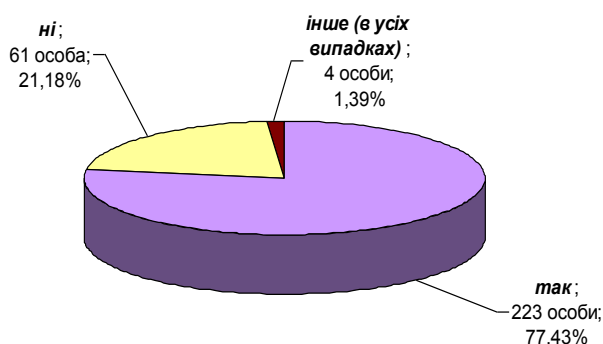
Переважає більшість респондентів (238 працівників міліції, що складає 82,64 % опитаних) вважають необхідним і доцільним звертатися до спеціалізованих норм права (норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій) під час реалізації та застосування основних норм права (правоустановчих і правоохоронних). Негативну відповідь надали 48 осіб (або 16,67 %), у той час як 2 респонденти (0,69 %) зазначили, що це є доречним лише в окремих випадках, проте не вказали, в яких саме.

Рис. А.2.11. Розподіл респондентів залежно від їх ставлення щодо необхідності звернення до спеціалізованих норм права під час реалізації основних юридичних норм

12. На Ваш погляд, чи необхідно закріплювати норми-принципи в усіх законах, окрім допоміжних (оперативно-забезпечувальних): (а) так; (б) ні; (в) інше.

Розподіл респондентів залежно від їх ставлення щодо необхідності закріплення норм-принципів у всіх законах, окрім допоміжних (оперативно-забезпечувальних), представлено на рис. А.2.12.

Рис. А.2.12. Розподіл респондентів залежно від їх ставлення до необхідності закріплення норм-принципів у всіх законах, окрім допоміжних

норми-принципи потрібно закріплювати в усіх без виключення законах.

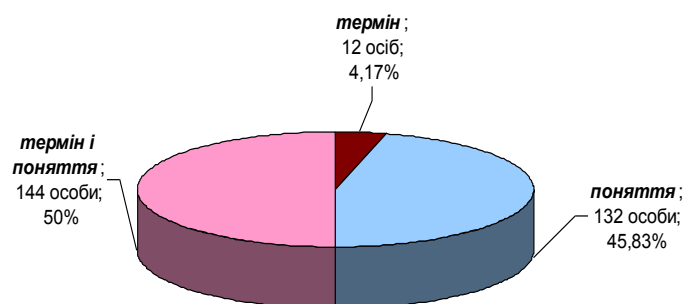
Значна частина опитаних працівників міліції (223 особи, що становить 77,43 %) погоджуються з доцільністю закріплення норм-принципів у всіх законах, окрім допоміжних, у той час як 61 особа (21,18 %) не підтримали цю пропозицію. Водночас 4 респонденти (1,39 %) вважають, що

Респонденти не запропонували власні варіанти відповідей.

13. Як Ви вважаєте, норми-дефініції розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг: (а) терміна; (б) поняття; (в) терміна та поняття; (г) інше.

Розподіл респондентів анкетування залежно від розуміння ними об'єкту норм-дефініцій зображено на рис. А.2.13.

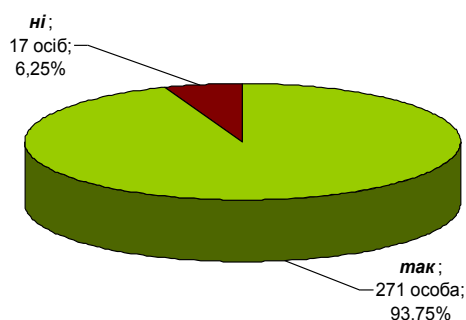
Половина респондентів (50 %, тобто 144 працівники міліції) вважають, що норми-дефініції розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг терміна та поняття. Серед опитаних 132 особи (45,83 %) зазначають, що об'єктом норм-дефініцій є виключно поняття, а, на думку 12 респондентів (4,17 %) – лише терміни. Власні варіанти відповідей на поставлене запитання відсутні.

Рис. А.2.13. Розподіл респондентів залежно від розуміння об'єкту норм-дефініцій

14. Чи згодні Ви з думкою, що удосконалення спеціалізованих норм права сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні: (а) так; (б) ні; (в) інше.

Розподіл респондентів залежно від їх думки, чи сприятиме удосконалення спеціалізованих норм права підвищенню ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні, представлено на рис. А.2.14.

Рис. А.2.14. Розподіл респондентів залежно від їх думки, чи сприятиме удосконалення спеціалізованих норм права підвищенню ефективності правового регулювання матиме позитивного впливу. При цьому інші варіанти відповідей на

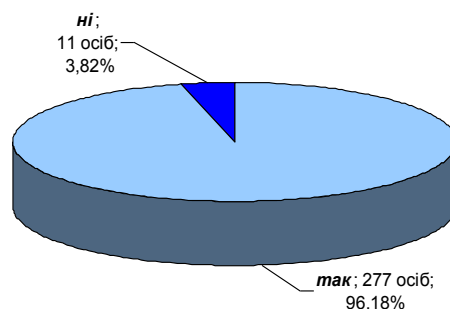
Переважна більшість працівників міліції (271 особа, або 93,75 %) погоджуються з тезою, що вдосконалення спеціалізованих норм права сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні. І лише 17 респондентів (6,25 %) вважають, що це не

запропоноване в анкеті запитання відсутні.

15. На Ваше переконання, чи потрібно під час вивчення спеціалізованих норм права в механізмі правового регулювання спершу в загальному охарактеризувати цей механізм: (а) так; (б) ні; (в) інше.

Розподіл респондентів анкетування залежно від розуміння ними того, чи потрібно під час дослідження спеціалізованих норм права вивчати механізм правового регулювання, подано на рис. А.2.15.

Із опитаних 288 осіб 277 (або 96,18 %) відповіли, що перед тим, як досліджувати спеціалізовані норми права доречно спершу ознайомитися з механізмом правового регулювання. Утім, 11 респондентів (3,82 %) не підтримують цю позицію. Власні варіанти відповідей респондентів на поставлене запитання відсутні.

Рис. А.2.15. Розподіл респондентів залежно від розуміння ними того, чи варто під час дослідження спеціалізованих норм права вивчати МПР

Отже, за результатами анкетування можна зробити такі висновки.

По-перше, враховуючи, що в анкетуванні брала участь значна кількість працівників міліції (288 осіб) в основному з вищою освітою та значним стажем роботи, отримані результати можна вважати досить репрезентативними.

По-друге, хоча переважна більшість респондентів (89,58 %) зазначила, що мають уявлення про правову природу спеціалізованих норм права, проте щодо конкретних аспектів сутності останніх думки опитаних істотно різняться, насамперед, щодо ознак, різновидів і функцій спеціалізованих норм права. Підтвердженням цієї тези є більш-менш рівномірний розподіл відповідей респондентів на поставлені в анкеті запитання. У той же час у поглядах опитаних працівників міліції стосовно окремих питань (зокрема визначення поняття „спеціалізовані норми права”, вибір критерію виокремлення спеціалізованих норм права в системі права, а також розуміння об’єкту норм-

дефініцій) відсутні суттєві розбіжності.

По-четверте, переважна більшість респондентів вважають: (1) необхідним звернення до спеціалізованих норм права під час реалізації та застосування основних юридичних норм (82,64 %); (2) доречним закріплення норм-принципів у всіх законах, окрім допоміжних (77,43 %); (3) цілком логічним під час вивчення спеціалізованих норм права в механізмі правового регулювання спершу дослідити сутність останнього (96,18 %). Окрім того, 93,75 % опитаних працівників міліції переконані, що вдосконалення спеціалізованих норм права сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання в Україні.

Таким чином, отримані результати анкетування свідчать, що порушена проблематика юридичної природи спеціалізованих норм права, їх місця та ролі в механізмі правового регулювання потребує ґрунтовного наукового опрацювання, що матиме важливі теоретико-практичні наслідки.

Додаток Б

Відомості про впровадження результатів дисертаційного дослідження

До спеціалізованої вченої ради
Д 26.007.04 для захисту дисертації
на здобуття наукового ступеня
доктора (кандидата) юридичних
наук Київського національного
університету внутрішніх справ

« 9 » квітня 2010 року

м. Гайсин

№ 5904

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта кафедри теорії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ
Кривицького Юрія Віталійовича у практичну діяльність

Цей акт складений про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук ад'юнкта кафедри теорії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія Віталійовича на тему «Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання» використовуються у практичній діяльності суддів Гайсинського районного суду Вінницької області під час опрацювання матеріалів справ із метою забезпечення їх своєчасного та якісного розгляду, застосування норм права чинного законодавства України.

Голова Гайсинського районного суду
Вінницької області

В.М. Ковчежнюк

До спеціалізованої вченої ради
Д 26.007.04 для захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня
доктора (кандидата) юридичних
наук Київського національного
університету внутрішніх справ

13 квітня 2010 року

м. Київ

№ 348/3

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кривицького Юрія Віталійовича у практичну діяльність

Цей акт складений про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук ад'юнкта кафедри теорії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія Віталійовича на тему „ Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання ” використовуються у практичній діяльності суддів Згурівського районного суду в Київській області під час опрацювання матеріалів справ із метою забезпечення їх своєчасного та якісного розгляду, застосування норм права чинного законодавства України.

Голова Згурівського районного суду
Київської області

Р.В. Хижний

До спеціалізованої вченої ради Д 26.007.04
по захисту дисертацій на здобуття наукового
ступеня доктора юридичних наук
Київського національного університету
внутрішніх справ

12 червня 20010 року

м. Київ

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта кафедри теорії та історії держави та права Київського
національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія
Віталійовича на тему «Спеціалізовані норми права в механізмі
правового регулювання»

Даний акт складений про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри теорії та історії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія Віталійовича на тему «Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання» використовувалися під час опрацювання ряду інформаційних матеріалів, а також для написання проектів рішень Конституційного Суду України. Зокрема враховувались розробки автора, які стосуються уявлення про порядок і практику реалізації спеціалізованих норм права та характеристики окремих різновидів спеціалізованих норм права (норм-декларацій, норм-принципів і норм-дефініцій) та їх місця в регулюванні суспільних відносин та системі права в цілому.

Науковий консультант судді
Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук

А.В.Савчак

Підпис Савчак А.В. засвідчую
Гол. спеціаліст
Відділу кадрів
р. _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
з навчальної та методичної роботи
Київського національного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, професор
В.Д. Сущенко

2010 р.

АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри теорії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія Віталійовича в навчальний процес Київського національного університету внутрішніх справ

Комісія в складі начальника навчально-методичного центру, кандидата філософських наук, полковника міліції О.О. Андрєєва, начальника кафедри теорії держави та права, доктора юридичних наук, доцента, полковника міліції С.Д. Гусарева, начальника кафедри конституційного та міжнародного права, доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента АПрН України, полковника міліції А.М. Колодія склала цей акт про те, що результати дисертаційного ад'юнкта кафедри теорії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ Кривицького Юрія Віталійовича за темою: „Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання” використовуються в навчальному процесі Київського національного університету внутрішніх справ під час проведення семінарських і практичних занять із курсантами, слухачами та студентами при вивченні:

– дисципліни „Теорія держави та права” з наступних тем: „Система права та система законодавства” (тема № 8), „Норма права та інші соціальні норми” (тема № 9), „Правове регулювання та його механізм” (тема № 19);

– дисципліни „Актуальні проблеми теорії держави та права” з наступних тем: „Форми реалізації норм права. Застосування як особлива форма реалізації” (тема № 2), „Актуальні проблеми правового регулювання” (тема № 5).

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в навчально-методичних матеріалах із теорії держави та права, де в якості наукових джерел рекомендовано такі публікації:

1. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання та правова система: співвідношення правових категорій / Ю.Кривицький // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8 – С. 78 – 81.

2. Кривицький Ю. Норма права у механізмі правового регулювання: теоретико-правовий аспект / Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2008. – № 10 – С. 8 – 13.

3. Кривицький Ю.В. Норма права як предмет дискусій в юридичній науці / Ю.В. Кривицький // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 34 – 38.

4. Кривицький Ю. Теоретико-методологічні основи розуміння механізму правового регулювання / Ю. Кривицький // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 22 – 25.

5. Кривицький Ю.В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю.В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 74 – 79.

6. Кривицький Ю.В. Спеціалізація у правовій сфері: теоретичні аспекти / Ю.В. Кривицький // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 6. – С. 143 – 149.

7. Кривицький Ю.В. Генеза вчення про механізм правового регулювання у загальній теорії права / Ю.В. Кривицький // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави: зб. наук. праць. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 62 – 68.

8. Кривицький Ю.В. Механізм правового регулювання у загальній теорії права: теоретичні проблеми розуміння / Ю.В. Кривицький // Актуальні питання державотворення в Україні.: зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. (24 – 25 квітня 2008 р.). – К.: ВГЛ „Обрії”, 2008. – 260 с. – С. 31 – 32.

9. Кривицький Ю.В. До проблеми структури норми права / Ю.В. Кривицький // Захист прав і свобод людини та громадянина: напрямки реалізації в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції. – Тернопіль, 2009. – С. 10 – 13.

10. Кривицький Ю.В. Роль принципів гуманізму права та верховенства права у механізмі правового регулювання / Ю.В. Кривицький // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В.В. Копейчикова): матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 68 – 70.

11. Кривицький Ю.В. Удосконалення механізму правового регулювання у контексті проведення правової реформи в Україні / Ю.В. Кривицький // Современные направления теоретических и прикладных исследований 2009: сб. науч. труд. по материалам междунар. науч.-практ. конф. Том 23. Юридические и политические науки. – Одесса: Черноморье, 2009. – С. 84 – 87.

12. Кривицький Ю.В. Підходи до визначення поняття норми права в юридичній науці / Ю.В. Кривицький // Державна політика розвитку цивільної авіації XXI століття: економічні і стратегічні можливості України: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19 – 20 лют. 2009 р.) – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 38 – 41.

13. Кривицький Ю.В. Дія права: поняття та сутність / Ю.В. Кривицький // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей на Третій звітній всеукр. наук. конф. ад'юнктів,

аспірантів та здобувачів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 61 – 63.

14.Кривицький Ю.В. Спеціалізовані норми права: сучасний стан розробки / Ю.В. Кривицький // Актуальні проблеми сучасної науки: теорія і практика: матеріали I Міжвузівської студентської наук.-практ. конф. / Упорядник Л.Т. Коломієць. – К.: МНТУ, 2009. – С. 568 – 570.

15.Кривицький Ю.В. Філософсько-методологічні аспекти спеціалізації норм права / Ю.В. Кривицький // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. тез наук. доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених. (20 – 21 берез. 2009 р.) / Уклад. М.Л. Варченко, М.Л. Толстіхін, І.Ф. Урина. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – С. 48 – 51.

Члени комісії:

Начальник навчально-методичного центру
Київського національного університету внутрішніх справ
кандидата філософських наук
полковник міліції

О.О. Андреев

Начальник кафедри теорії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, доцент
полковник міліції

С.Д. Гусарев

Начальник кафедри конституційного та міжнародного права
Київського національного університету
внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України
полковник міліції

А.М. Колодій

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 272 с.
2. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – 461 с.
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1966. – 187 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
6. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1987. – № 6. – С. 12 – 19.
7. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Том первый / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – 396 с.
8. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1975. – 264 с.
9. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве : учеб. пособ. / В. К. Бабаев. – Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – 124 с.
10. Бабін І. І. Презумпції та фікції в податковому праві : навч. посіб. / І. І. Бабін. – Чернівці : Рута, 2009. – 320 с.
11. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – 2-е изд. доп. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
12. Баранов В. М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен / В. М. Баранов // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : материалы Международного „круглого стола” (Черновцы, 21 – 23 сентяб.

2006 г.) ; под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород : Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр „Юридическая техника”, 2007. – С. 24 – 66.

13.Безбородов Ю. С. Международные модальные нормы / Ю. С. Безбородов. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 152 с.

14.Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; под. общ. ред. В. И. Даниленко ; пер. с фр. Г. В. Чуршукова. – М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.

15.Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – Вип. 7 – С. 103 – 108.

16.Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и права. – 1999. – № 5. – С. 104 – 109.

17.Бобылев А.И. Теоретические проблемы правового регулирования / А. И. Бобылев // Право и политика. – 2002. – № 8. – С. 10 – 16.

18.Богданов А. Вера и наука (о книге В. Ильина „Материализм и эмпириокритицизм”) / А. Богданов // Вопросы философии. – 1991. – № 12. – С. 39 – 88.

19.Богдановская И. Ю. Закон в английском праве / И. Ю. Богдановская ; отв. ред. доктор юрид. наук Н. С. Крылова. – М. : Наука, 1987. – 144 с.

20.Богдановская И. Ю. Категория „правовая норма” в правовой доктрине стран „общего права” / И. Ю. Богдановская // Журнал российского права. – 2006. – № 11. – С. 65 – 74.

21.Борисов Г. А. Отправные нормативные установления советского законодательства : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история правовых учений” / Г. А. Борисов. – Х., 1991. – 46 с.

22.Борисов Г. А. Теория государства и права : учеб. для вузов / Г. А. Борисов. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 292 с.

23.Бурлай Є. В. Дуалізм „природного” та „позитивного” в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права. – 2003. – Том I. – С. 83 – 85.

24.Бурлай Є. До питання про функції права / Є. Бурлай // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3. – С. 31 – 42.

25.Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р. № 2542-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2542-14#Find>.

26.Варламова Н. В. Эффективность правового регулирования: переосмысление концепции / Н. В. Варламова // Правоведение. – 2009. – № 1. – С. 212 – 232.

27.Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М. : Юридическая литература, 1976. – 264 с.

28.Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

29.Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – 4-е вид., доп. і перероб. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.

30.Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – 992 с.

31.Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с. : іл.

32.Витченко А. М. Метод правового регулювання соціалістических общественных отношений / А. М. Витченко ; под редакцией док. юрид. наук М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 161 с.

33.Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 99 с.

34.Вопленко Н. Н. Реализация права : учеб. пособ. / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во Волгоград. государ. ун-та, 2001. – 48 с.

35.Гайворонская Я. В. Теория государства и права : учеб. пособ. / Я. В. Гайворонская, Т. М. Самусенко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2001. – 172 с.

36.Гегель Г. В. Ф. Наука логика : Ч. 1 Объективная логика ; Ч. 2 Субъективная логика / Г. В. Ф. Гегель ; Н. А. Никитина (ред.), Д. В. Масленников (подгот.). – СПб. : Наука, 1997. – 799 с.

37.Гемай С. О. Норми кримінально-процесуального права / С. О. Гемай. – Дніпропетровськ : Нац. гірничий ун-т, 2007. – 106 с.

38.Гойман В. И. Действие права (методологический анализ) / В. И. Гойман. – М. : Академия МВД РФ, 1992. – 182 с.

39.Гойман-Калинский И. В. Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие для вузов / И. В. Гойман-Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк ; под общей ред. докт. юрид. наук, проф. В. И. Червонюка. – М. : Право и закон, КолосС, 2003. – 544 с.

40.Голунский С. А. К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права / С. А. Голунский // Советское государство и право. – 1961. – № 4. – С. 21 – 37.

41.Гонцяж Я. Свобода інформації та виконавча гілка влади: Правові норми. Інституції. Процедури / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002. – 240 с.

42.Горбань В. С. Понятие, теория и проблемы формирования общей концепции эффективности законодательства / В. С. Горбань. – М. : Юриспруденция, 2009. – 160 с.

43.Горский Д. П. Определение (логико-методологические проблемы) / Д. П. Горский. – М. : Мысль, 1974. – 312 с.

44.Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113 – 118.

45.Горшенев В. М. Норма права и иные нормативные обобщения в структуре советского права / В. М. Горшенев // Проблемы эффективности правового регулирования : межвуз. сб. ; отв. ред. С. А. Шейфер. – Куйбышев : Куйбышев. гос. ун-т, 1977. – С. 3 – 14.

46.Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 258 с.

47.Горшенев В. М. Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве / В. М. Горшенев // О научном единстве проблем общей теории права и трудового права : Труды Всесоюз. юрид. заочного ин-та. – Т. 56. – М. : ВЮЗИ, 1978. – С. 41 – 52.

48.Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности / Т. В. Губаева. – М. : Норма, 2004. – 160 с.

49.Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 495 с.

50.Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К. : Знання, 2005. – 375 с.

51.Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні / О. Гьофе. – К. : Альтерпрес, 2004. – 144 с.

52.Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 456 с.

53.Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии / А. Г. Давтян. – М. : Городец-издат., 2000. – 320 с.

54.Давыдова М. Л. Нормативно-правовое предписание: природа, типология, технико-юридическое оформление / М. Л. Давыдова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2009. – 216 с.

55.Давыдова М. Л. Общие нормативные предписания как средство выражения правовой политики / М. Л. Давыдова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 2. – С. 25 – 33.

56.Демин А. В. Нормы налогового права в свете концепции многообразной структуры / А. В. Демин // Государство и право. – 2010. – № 5. – С. 61 – 69.

57.Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин / [Ю. Л. Бошицький, Н. М. Оніщенко, О. Г. Варич та ін.] ; заг. ред. Ю. Л. Бошицький. – К. : Юридична думка, 2009. – 536 с.

58.Джужа О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позиції синергетики / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3 – 12.

59.Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження / Ж. О. Дзейко. – К. : Київський університет, 2007. – 360 с.

60.Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. I. – 2-е изд., испр. – М. : Статут, 2008. – 584 с.

61.Дія права: інтегративний аспект / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, Є. Б. Кубко та ін.] ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. – 360 с.

62.Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень / В. В. Дудченко. – Одеса : Юридична література, 2006. – 304 с.

63.Егоров А. В. Дефинитивная норма права : автореф. дис. на соискание наук. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / А. В. Егоров. – СПб., 2004. – 21 с.

64.Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – . – (Словники України).

Т. 2 : Д – К (копці) / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1985. – 570 с.

65.Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – . – (Словники України).

Т. 3 : Кора – М / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.

66.Етимологічний словник української мови : У 7 т. / Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983 – . – (Словники України).

Т. 4 : Н – П / Уклад. : Р. В. Болдирев та ін. ; Ред. тому : В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. – 2003. – 656 с.

67.Етимологічний словник української мови : У 7 т. / Редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983 – . – (Словники України).

Т. 5 : Р – Т / Уклад. : Р. В. Болдирєв та ін. – 2006. – 704 с.

68.Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід) / Є. П. Євграфова. – К. : КНТ, 2007. – 184 с.

69.Жакаева Л. С. Процессуальные нормы в механизме конституционно-правового регулирования Казахстана / Л. С. Жакаева // Государство и право. – 2009. – № 1. – С. 73 – 78.

70.Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. / В. Є. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2008. – 255 с.

71.Жинкин С. А. Психологические проблемы эффективности права / С. А. Жинкин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2009. – 373 с.

72.Жинкин С. А. Теория государства и права. Конспект лекций / С. А. Жинкин. – 2-е. изд. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 224 с.

73.Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови. Частина І. / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 4-е вид. – К. : Вища школа, 1972. – 402 с.

74.Жоль К. К. Логика для юристов : учеб. пособ. для вузов / К. К. Жоль. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 287 с. – (Международная серия „Bibliotheca studiorum”).

75.Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

76.Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

77. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богочова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

78. Заец А. П. Система советского законодательства (проблема согласованности) / А. П. Заец. – К. : Наукова думка, 1987. – 100 с.

79. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.

80. Зажицкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации / В. И. Зажицкий // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 92 – 98.

81. Законодавство проблеми ефективності / [В. Б. Аверн'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 231 с.

82. Закон США „О защите инвесторов путем повышения точности и надежности корпоративной информации, предоставляемой в соответствии с законами о ценных бумагах, а также для других целей” (Закон Сарбейнса-Оксли) от 23 января 2002 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://forum.yurclub.ru/index.php?download=1559>.

83. Закон України „Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2121-14#Find>.

84. Закон України „Про благодійництво та благодійні організації” від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.

85. Закон України „Про благоустрій населених пунктів” від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2807-15#Find>.

86. Закон України „Про виконавче провадження” від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

87. Закон України „Про вищу освіту” від 17 січня 2002 р. № 2984-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14#Find>.

88.Закон України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

89.Закон України „Про державну службу” від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12#Find>.

90.Закон України „Про дошкільну освіту” від 11 липня 2001 р. № 2628-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.

91.Закон України „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” від 16 листопада 1992 р. № 2782-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2782-12#Find>.

92.Закон України „Про енергозбереження” від 1 липня 1994 р. № 74/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 30. – Ст. 283.

93.Закон України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 2 березня 2000 р. № 1533-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1533-14#Find>.

94.Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р. № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

95.Закон України „Про недержавне пенсійне забезпечення” від 9 липня 2003 р. № 1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1057-15#Find>.

96.Закон України „Про обов’язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів” від 1 липня 2004 р. № 1961-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 1. – Ст. 1.

97.Закон України „Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р. № 2625-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2625-14#Find>.

98. Закон України „Про освіту” від 23 травня 1991 р. № 1060-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1060-12#Find>.

99. Закон України „Про позашкільну освіту” від 22 червня 2000 р. № 1841-III // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 1190.

100. Закон України „Про професійно-технічну освіту” від 10 лютого 1998 р. № 03/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=103%2F98-%E2%F0#Find>.

101. Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р. № 987-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=987-12#Find>.

102. Закон України „Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону” від 22 червня 2000 р. № 1835-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

103. Иванова З. Д. Запрещающие нормы в механизме правового регулирования / З. Д. Иванова // Советское государство и право. – 1975. – № 11. – С. 108 – 112.

104. Иеринг Р. Юридическая техника / Р. Иеринг ; сост. А. В. Поляков. – М. : Статут, 2008. – 231 с.

105. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 398 с. – (Серия „Русское юридическое наследие”).

106. Исаков В. Б. Монография о нормах советского права / В. Б. Исаков // Вопросы теории государства и права : Перестройка и актуальные проблемы теории социалистического государства и права : межвуз. сб. науч. работ. – Вып. 9. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 184 – 189.

107. Кабышев С. В. Внутриорганизационные нормы советского права : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / С. В. Кабышев. – М., 1991. – 23 с.

108. Капітан А. О. Правова презумпція та суміжні правові категорії / А. О. Капітан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2006. – № 2. – С. 105 – 110.

109. Карелина С. А. Механизм правового регулирования отношений несостоятельности / С. А. Карелина ; вступ. сл. Е. П. Губина. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 568 с.

110. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества. Ч. 1 / В. Н. Карташов. – Ярославль : Изд-во Яросл. гос. ун-та, 1995. – 137 с.

111. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В. Н. Карташов ; под ред. докт. юрид. наук проф. Н. И. Матузова. – Саратов, 1989. – 218 с.

112. Карташов В. Н. Юридические дефиниции: некоторые методологические подходы, виды и функции / В. Н. Карташов // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : материалы Международного „круглого стола” (Черновцы, 21 – 23 сентяб. 2006 г.) ; под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород : Нижегород. исслед. науч.-прикл. центр „Юридическая техника”, 2007. – С. 580 – 597.

113. Кашанина Т. В. Правовые понятия как средство выражения содержания права / Т. В. Кашанина // Советское государство и право. – 1981. – № 1. – С. 36 – 44.

114. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учеб. / Т. В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2008. – 512 с. – (Российское юридическое образование).

115. Кельзен Г. Чисте Правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.

116. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереотип. – Львів : Новий Світ – 2000, 2007. – 584 с.

117. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

118. Кирин В. А. Функциональные связи правовых норм / В. А. Кирин // Советское государство и право. – 1972. – № 5. – С. 30 – 39.
119. Ковальський В. С. Охоронна функція права / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с. – Бібліогр. : с. 305 – 333.
120. Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
121. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2747-15#Find>.
122. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 р. № 176/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47. – Ст. 349.
123. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / [Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик, Л. М. Горбунова та ін.] ; за заг. ред. О. І. Ющика. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 208 с.
124. Козловский А. А. Философско-гносеологические основания законодательных определений / А. А. Козловский // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы : материалы Международного „круглого стола” (Черновцы, 21 – 23 сентяб. 2006 г.) ; под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород : Нижегород. исслед. науч.-прикл. центр „Юридическая техника”, 2007. – С. 117 – 129.
125. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
126. Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1979. – 207 с.
127. Кокошкин Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву / Ф. Ф. Кокошкин ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 312 с. – (Серия „Русское юридическое наследие”).
128. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

129. Конверський А. Є. Логіка : підруч. [для студ. юрид. факул.] / А. Є. Конверський. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 304 с.
130. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0#Find>.
131. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; предисл. докт. юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. – 2-е изд. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 430 с.
132. Корнута Р. Вітчизняні погляди на структуру норми права / Р. Корнута // Право України. – 2007. – № 7. – С. 19 – 21.
133. Корчевна Л. До критики поняття „механізм правового регулювання” / Л. Корчевна // Право України. – 2003. – № 1. – С. 117 – 119.
134. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: досвід порівняльного правознавства / Л. О. Корчевна. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
135. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр. / М. В. Костицький ; [передм. акад. І. А. Тимченка] відп. ред. канд. юрид. наук Н. В. Кушакова-Костицька. – Чернівці : Рута, 2009.
Кн. 1. – 2009. – 580 с.
136. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навчальний посібник для підготовки до державних іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – 320 с.
137. Кривицький Ю. В. Норма права як предмет дискусії в юридичній науці / Ю. В. Кривицький // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 34 – 38.
138. Кривицький Ю. В. Спеціалізація у правовій сфері: теоретичні аспекти / Ю. В. Кривицький // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 6. – С. 143 – 148.

139. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання та правова система: співвідношення правових категорій / Ю. Кривицький // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 78 – 81.

140. Кривицький Ю. Норма права у механізмі правового регулювання: теоретико-правовий аспект / Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2008. – № 10. – С. 8 – 13.

141. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура / А. Ф. Крижанівський. – Одеса : Фенікс, 2009. – 504 с.

142. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14#Find>.

143. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-05#Find>.

144. Кросс Р. Прецедент в английском праве / Р. Кросс ; под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Ф. М. Решетникова. – М. : Юрид. лит., 1985. – 239 с.

145. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.

146. Кузнецова О. А. Нормы-принципы российского гражданского права / О. А. Кузнецова. – М. : Статут, 2006. – 269 с.

147. Кузнецова О. А. Презумпции в гражданском праве / О. А. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 349 с.

148. Кузнецова О. А. Специализированные нормы гражданского права: теоретические проблемы : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право” / О. А. Кузнецова. – Екатеринбург, 2007. – 43 с.

149. Лавріненко О. В. Місце, роль і значення принципів загальносоціального та юридичного права в структурі сучасного механізму правового регулювання /

О. В. Лавріненко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 3. – С. 29 – 44.

150. Лазарев В. В. Поиск права / В. В. Лазарев // Журнал российского права. – 2004. – № 7. – С. 3 – 14.

151. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Спартак, 2004. – 528 с.

152. Леони Б. Свобода и закон / Б. Леони ; пер. с англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с. – (Серия „Право”).

153. Лившиц Р. З. Принципы советского трудового права / Р. З. Лившиц, В. И. Никитинский // Советское государство и право. – 1974. – № 8. – С. 31 – 39.

154. Лисенкова О. С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / О. С. Лисенкова. – К., 2001. – 17 с.

155. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.

156. Лисенков С. Правовий вплив і правове регулювання як форми прояву дії права на суспільні відносини: співвідношення та порівняння / С. Лисенков // Правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий журнал. – 2006. – № 1. – С. 28 – 31.

157. Ллойд. Д. Идея права / Д. Ллойд ; перевод с англ. М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев, научный редактор : Ю. М. Юмашев. – 3-е изд. – М. : КНИГОДЕЛ, 2006. – 416 с.

158. Лотфуллин Р. К. Юридические фикции в гражданском праве / Р. К. Лотфуллин. – М. : Юристъ, 2006. – 213 с.

159. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. – М. : НОРМА, 2003. – 240 с.

160. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. – К. : Праксис, 2008. – 344 с.

161. Малыхин Д. В. Гражданская процессуальная норма : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 „Гражданский процесс; арбитражный процесс” / Д. В. Малыхин. – Саратов, 2005. – 26 с.

162. Малько А. В. Механизм правового регулирования / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 54 – 62.

163. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 250 с.

164. Малько А. В. Теория государства и права. Элементарный курс : учеб. пособ. / А. В. Малько, В. В. Нырков, К. В. Шундилов. – 3-е изд. стер. – М. : КНОРУС, 2009. – 240 с.

165. Марченко М. Н. К вопросу о механизме нормативного регулирования политической системы буржуазного общества / М. Н. Марченко // Вопросы теории права, социалистической государственности и социального управления : сб. ст. ; ред. А. И. Ким, В. Ф. Волович. – Вып. 2. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1983. – С. 196 – 207.

166. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов, 1972. – 294 с.

167. Мелехин А. В. Теория государства и права : учеб. / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с. (Университетская серия).

168. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / О. М. Мельник. – К., 2004. – 18 с.

169. Мирошниченко Т. Н. Нетипичные явления в советском праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права; история политических и правовых учений” / Т. Н. Мирошниченко. – Х., 1985. – 24 с.

170. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. № 92-IV // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1444.

171. Михалева Н. А. Конституционные нормы в механизме правового регулирования / Н. А. Михалева // Конституция СССР и дальнейшее развитие государственного управления и теории права : материалы конф. (Москва, 3 – 6 октяб. 1978 г.). – М. : Институт государства и права АН СССР, 1979. – С. 126 – 128.

172. Мицкевич А. В. Акты высших органов советского государства (юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР) / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – 176 с.

173. Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. I. – 1232 с.

174. Мотовиловкер Е. Я. Теория регулятивного и охранительного права / Е. Я. Мотовиловкер. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 136 с.

175. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі / О. Г. Мурашин. – К. : Знання, 1999. – 182 с.

176. Нарыкова С. П. Системный подход к исследованию механизма правового регулирования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / С. П. Нарыкова. – М., 2006. – 21 с.

177. Настюк В. Я. Норми митного права: теорія і практика застосування / В. Я. Настюк. – Х. : Факт, 2003. – 215 с.

178. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с.

179. Новікова М. М. Юридичний компроміс як фактор оптимізації механізму правового регулювання суспільних відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / М. М. Новікова. – Х., 2007. – 17 с.

180. Нормография: теория и методология нормотворчества : учебно-метод. пособ. / [А. И. Абрамова, Ю. Г. Арзамасов, В. И. Маньковская и др.] ; под ред. докт. юрид. наук Ю. Г. Арзамасова. – М. : Академический Проект ; Трикста, 2007. – 560 с. – (Gaudeamus).

181. Нормы советского права: Проблемы теории / [В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов и др.]; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 248 с.

182. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]; отв. ред. М. Н. Марченко. Том 3. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Зерцало-М, 2001. – 528 с.

183. Окрема думка судді Конституційного Суду України Корнієнка М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 5, частини третьої статті 9 Закону „Про ціни і ціноутворення” і розділу II „Прикінцеві положення” Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про ціни і ціноутворення” (справа про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги) // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 35 – 36.

184. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 27 – 29.

185. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини другої статті 12 Закону України „Про місцеві державні адміністрації” (справа про поєднання посади в місцевій державній адміністрації з мандатом депутата місцевої ради) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 6. – С. 11 – 15.

186. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи / Н. М. Оніщенко ; відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2008. – 320 с.

187. Осипов М. Ю. Правовое регулирование как динамическая система / М. Ю. Осипов // Право и политика. – 2006. – № 11. – С. 17 – 32.
188. Парфентьев А. Л. Основания классификации нормативно-правовых предписаний / А. Л. Парфентьев // Проблемы совершенствования советского законодательства: Труды 15. – М. : ВНИИСЗ, 1979. – С. 75 – 86.
189. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.
190. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб / М. Патей-Братасюк. – К., 2010. – 396 с.
191. Пендюра М. М. Теорія держави та права : посіб. [для підгот. до іспитів] / М. М. Пендюра. – К. : ТЕКСТ, 2008. – 192 с.
192. Пиголкин А. С. Основные виды правовых предписаний в советском законодательстве / А. С. Пиголкин, Н. Н. Вопленко // Проблемы совершенствования советского законодательства : Труды 16. – М. : ВНИИСЗ, 1979. – С. 11 – 20.
193. Пиголкин А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. на соискание учен. докт. юрид. наук : спец. 12.710 „Теория и история державы и права” / А. С. Пиголкин. – М., 1972. – 41 с.
194. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : У 2 т. – Т. 1 / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Юридична думка, 2006. – 544 с.
195. Погребняк С. П. Основовположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
196. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції / Т. С. Подорожна. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
197. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 864 с.

198. Поляков А. В. Общая теория права : учеб. / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юрид. факул. С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 472 с.

199. Попа К. Теория определения / К. Попа ; пер. с румын. М. Ф. Солодухиной ; ред. и прим. Б. В. Бирюкова ; посл. Б. В. Баранова и Д. П. Горского. – М. : Прогресс, 1976. – 248 с.

200. Порівняльне правознавство : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов ; за ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – 274 с.

201. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008.

Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формулювання і розвитку правової системи України ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 726 с.

202. Правовые акты: антикоррупционный анализ / [И. С. Власов, Т. О. Кошаева, В. Н. Найденко и др.] ; отв. ред. : В. Н. Найденко, Ю. А. Тихомиров, Т. Я. Хабриева ; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ ; Науч.-исслед. центр ФСБ России. – М. : Юридическая фирма „Контракт”, 2010. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 176 с.

203. Прадід Ю. Ф. У царині лінгвістики і права / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Ельньо, 2006. – 256 с.

204. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2008. – 832 с.

205. Проблемы теории государства и права : учеб. / [С. С. Алексеев, И. Я. Дюрягин, В. Б. Исаков и др.] ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 448 с.

206. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства / В. Н. Протасов – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт-М, 2001. – 346 с.

207. Пугинский Б. И. О норме права / Б. И. Пугинский // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 5. – С. 23 – 33.
208. Пушняк О. В. Право і час / О. В. Пушняк. – Х. : ФІНН, 2009. – 176 с.
209. Рабінович П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1. – С. 13 – 21.
210. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
211. Радько Т. Н. Теория государства и права : учеб. для вузов / Т. Н. Радько. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 576 с.
212. Рішення Верховного Суду України. – 2008. – № 2. – 127 с.
213. Рішення Конституційного Суду України : в 3-х т. – Т. 1 / упоряд. С. А. Кузьмін. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 496 с.
214. Рішення Конституційного Суду України : в 3-х т. – Т. 2 / упоряд. С. А. Кузьмін. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 552 с.
215. Рішення Конституційного Суду України : в 3-х т. – Т. 3 / упоряд. С. А. Кузьмін. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 596 с.
216. Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н. А. Розенфельд. – К. : Юстиніан, 2009. – 48 с.
217. Романов А. К. Правовая система Англии : учеб. пособ. / А. К. Романов. – 2-е изд., испр. – М. : Дело, 2002. – 344 с.
218. Ромашов Р. А. Закон, правило, норма, долженствование / Р. А. Ромашов // Правоведение. – 2001. – № 6. – С. 13 – 19.
219. Сандевуар П. Введение в право / П. Сандевуар. – М. : Интратэк-Р, 1994. – 326 с.
220. Северинюк В. М. Механізм правового регулювання в мусульманському праві : навч. посіб. / В. М. Северинюк. – Запоріжжя : ЗІДМУ, 2007. – 96 с.
221. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.

222. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10 – 21.

223. Сенякин И. Н. Проблемы специализации и унификации российского законодательства / И. Н. Сенякин // Государство и право. – 1993. – № 5. – С. 20 – 27.

224. Сенякин И. Н. Проблемы специализации юридической практики Российского государства / И. Н. Сенякин // Правоведение. – 1993. – № 5. – С. 26 – 35.

225. Сенякин И. Н. Специальные нормы советского права / И. Н. Сенякин ; под ред. проф. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 97 с.

226. Сидоренко М. Й. Теорія держави і права (курс лекцій) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Сидоренко. – К. : Ун-т „Україна”, 2006. – 198 с.

227. Ситар І. М. Онтологічна функція права / І. М. Ситар. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 240 с.

228. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права) : навч. посібник / І. М. Ситар. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 408 с.

229. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.

230. Скакун О. Ф. Динамика методологических подходов к праву / О. Ф. Скакун // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: матеріали XII історико-правової конф. (Чернівці, 20 – 22 трав. 2005 р.). – Чернівці : Рута, 2005. – С. 16 – 27.

231. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира : учеб. для студ. вузов / О. Ф. Скакун. – К. : Ін Юре, 2008. – 464 с.

232. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.

233. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

234. Скурко Е. В. Принципы права / Е. В. Скурко. – М.: Ось-89, 2008. – 192 с.

235. Слесарев В. Л. Гипотеза, диспозиция и санкция в механизме правового регулирования / В. Л. Слесарев // XXVII съезд КПСС и развитие теории государства и права : межвуз. сб. науч. трудов ; отв. ред. А. Ф. Черданцев. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1987. – С. 59 – 67.

236. Словарь терминов по теории государства и права : учеб. пособ. / [Г. А. Борисов, В. М. Горшенев, В. В. Комаров и др.] ; рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х. : Основа, 1997. – 180 с.

237. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. Т. 1. Элементный состав / В. М. Сырых. – 2-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2004. – 528 с.

238. Сырых В. М. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. М. Сырых. – 4-е изд., стер. – М. : Юстицинформ, 2005. – 704 с.

239. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, 1986. – 256 с.

240. Табарин И. В. Современная теория права: новый научный курс / И. В. Табарин. – М. : издание автора, 2008. – 624 с.

241. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 2001. – 265 с.

242. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – 2002. – Вип. 13. – С. 103 – 108.

243. Тарахонич Т. І. Правове регулювання: теоретичні аспекти / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – 2001. – Вип. 12 – С. 76 – 81.

244. Теория государства и права : курс лекций / [М. И. Байтин, В. В. Борисов, Ф. А. Григорьев и др.] ; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с. – (Institutiones).

245. Теория государства и права : учеб. для вузов / [Д. А. Керимов, М. М. Журавлев, В. Н. Казаков и др.] ; под ред. проф. М. М. Рассолова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 735 с.

246. Теория государства и права : учеб. / [В. К. Бабаев, В. М. Баранов, Н. В. Витрук и др.] ; под. ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.

247. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

248. Теорія держави і права : підруч. / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

249. Теорія держави і права : навч. посіб. ; упоряд. Л. М. Шестопалова. – К. : Прецедент, 2006. – 197 с.

250. Теорія держави та права : [посіб. для підготов. до іспитів] / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – 3-є вид. стереотип. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 176 с. – (Б-чка студента).

251. Терміни і поняття в законодавстві України : наук.-практ. словник-довідник; уклад. : О. Ф. Скаун, Д. О. Бондаренко. – Х. : Еспанда, 2003. – 512 с.

252. Тирский В. В. К понятию эффективности правовых норм (о смысловом содержании понятия „эффективность”) / В. В. Тирский // Актуальные вопросы борьбы с преступностью : сб. ст. ; ред. В. Д. Филимонов, М. К. Свиридов. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – С. 15 – 23.

253. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Х. : ФИНН, 2009. – 432 с.

254. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 334 с.

255. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : НОРМА, 1996. – 432 с.

256. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

257. Томаш Л. В. Норма права як елемент механізму правового регулювання / Л. В. Томаш // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти : матеріали XII історико-правової конф. (Чернівці, 20 – 22 трав. 2005 р.). – Чернівці : Рута, 2005. – С. 303 – 309.

258. Трутенъ В. В. Логический криминалоид и прокруст, или главная ошибка без кавычек отечественной теории права, или как? применяют и почему? создают дефиниции в частном праве, или что об этом сказал бы Герман Коген? или неокантианские аллюзии / В. В. Трутенъ // Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы: материалы Международного „круглого стола” (Черновцы, 21 – 23 сентяб. 2006 г.); под ред. В. М. Баранова, П. С. Пацуркивского, Г. О. Матюшкина. – Нижний Новгород: Нижегород. исслед. науч.-прикл. центр „Юридическая техника”, 2007. – С. 260 – 270.

259. Фаршатов И. А. Специализированные и специальные нормы права / И. А. Фаршатов // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 22 – 28.

260. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В. Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – 580 с.

261. Филимонов В. Д. Норма права и ее функции / В. Д. Филимонов // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 5 – 12.

262. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.

263. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн; пер. с англ.; под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – 286 с.

264. Фролов С. Е. Принципы права (вопросы теории и методологии): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / С. Е. Фролов. – Нижний Новгород, 2001. – 27 с.

265. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

266. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Вид. 2-е, допов. – Х.: Одиссей. – 2006. – 624 с.

267. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – 950 с.

268. Хворостянкін А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії / А. Хворостянкін // Право України. – 2005. – № 11. – С. 28 – 32.

269. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. для высш. учеб. завед. / В. Н. Хропанюк ; под ред. проф. В. Г. Стрекозова. – 3-е изд., дополн., исправл. – М. : Интерстиль, Омега-Л, 2008. – 384 с.

270. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : хрестоматия / В. Н. Хропанюк ; под ред. проф. Т. Н. Радько. – М. : Интерстиль, 1998. – 944 с.

271. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15#Find>.

272. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.

273. Черданцев А. Ф. Специализация и структура норм права / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1970. – № 1. – С. 41 – 49.

274. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.

275. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора : учеб. пособ. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.

276. Чередниченко Е. Е. Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации / Е. Е. Чередниченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 192 с. – (Серия „Уголовное право: современный взгляд”).

277. Чернобель Г. Т. Структура норм права и механизм их действия (логические аспекты) / Г. Т. Чернобель // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 40 – 47.

278. Чернова Э. Р. Юридическая деятельность в механизме правового регулирования: на примере деятельности органов внутренних дел МВД РФ :

автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Э. Р. Чернова. – Владимир, 2007. – 26 с.

279. Чиннова М. В. Дефиниции и их использование в нормативно-правовых актах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история правовых учений” / М. В. Чиннова. – М., 2004. – 24 с.

280. Шабалин В. А. Методологические вопросы правоведения (в связи с теорией и практикой социалистического управления) / В. А. Шабалин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 226 с.

281. Шабалин В. А. Системный анализ механизма правового регулирования / В. А. Шабалин // Советское государство и право. – 1969. – № 10. – С. 123 – 127.

282. Шапп Я. Система германского гражданского права : учеб. / Я. Шапп ; пер. с нем. С. В. Королева. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 360 с.

283. Шарце М. Г. Механизм правового регулирования : [текст лекций] / М. Г. Шарце. – М. : Изд-во УДН, 1988. – 48 с.

284. Шундигов К. В. Инструментальная теория права – перспективное направление научного исследования / К. В. Шундигов // Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 16 – 23.

285. Шундигов К. В. Правовые механизмы: основы теории / К. В. Шундигов // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 12 – 21.

286. Щелокаева Т. А. Юридические коллизии и коллизионные нормы: понятие, виды / Т. А. Щелокаева // Правоведение. – 2003. – № 6. – С. 147 – 152.

287. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – 280 с.

288. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 392 с.

289. Юков М. К. Специализация норм гражданского процессуального права / М. К. Юков // Проблемы совершенствования советского законодательства : Труды 34. – М. : ВНИИСЗ, 1986. – С. 114 – 126.

290. Юридическая техника : учеб. пособ. по подготовке законопроектов и иных нормативных правовых актов органов исполнительной власти / [Т. Я. Хабриева, Н. А. Власенко, А. В. Стародубцев и др.] ; под. ред. член-корр. Т. Я. Хабриевой, проф. Н. А. Власенко. – М. : Эксмо, 2010. – 272 с. – (Российское юридическое образование).

291. Юридический научно-практический словарь-справочник : (основные термины и понятия) / Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. ; под общ. ред. проф. О. Ф. Скакун – Х. : Эспанда, 2007. – 488 с.

292. Юридический словарь : 8250 терминов / [А. Н. Азрилиян, О. М. Азрилиян, Е. В. Калашникова и др.] ; под ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики, 2007. – 1152 с.

293. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.

Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с.

294. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001.

Т. 3 : К – М. – 2001. – 792 с.

295. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.

Т. 4 : Н – П. – 2002. – 720 с.

296. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л. С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1961. – 172 с.

297. Язык закона / [С. А. Боголюбов, И. Ф. Казьмин, М. Д. Локшина и др.] ; под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – 192 с.

298. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основа інструментальної концепції) / В. Л. Яроцький. – Х. : Право, 2006. – 544 с.